

ԳՐԱԴԱՐԱՆ «ՀԱՅՐԵՆԻ ԱՂԲԻԻՐ»Ի

Ր Ա Ֆ Ֆ Ի

Կ Ա Յ Ծ Ե Ր

Ա. ՀԱՏՈՐ

ՕԺԱՆԴԱԿ ԸՆԹԵՐՅԱՐԱՆ

և ընթերցումը ամբողջացնող

հարցարաններ

խաչքառներ

խաղ-ժամանցներ

հանդիպումներ գրողներու հետ

հաճելի այլ աշխատանքներ

(Գ. Տպագրութիւն)

ԹԻԻ 3 - 2005

1. ԸՆՏԱՆԻՔԱՆ

Մանկութեանս մասին քիչ բան կրնամ գրել, անիկա անցաւ արագ ու պարապ, գրեթէ առանց յիշատակ ձգելու: Երբեմն միայն կը մտաբերեմ զայն, եւ իրար ետեւ մէջս կ'արթննան ծանօթ պատկերներ, հայրենի տնակս՝ հին, կիսափուլ պատերով, շրջապատուած հսկայ ծառերով, յետոյ՝ Շուշան մեծ մայրիկըս եւ իր ժուճկերուն վրայ մրափող մեր կատուն:

Մեծ մայրիկս արդէն *հարիւրամեայ* պէտք էր ըլլար, բայց դեռ կը պահէր իր *աշխուժութիւնը*: Օրն ի բուն կ'աշխատէր, իսկ գիշերը բանալի կը մաներ: Իր ամենատես աչքերը, լեզուն ու միտքը դադար չունէին: Մինչեւ մահ ձեռքէ չձգեց փայտէ հսկայ *շերեփը*, որ իրեն աշխատանքի գործիք էր ու ընտանիքի պետի գաւազան: Եւ բոլորս կը սիրէինք զինք, կը հպատակէինք իրեն:

Ան նաեւ գիւղի ամենախելացի կիներէն մէկը կը նկատուէր, ես հիացած էի իր իմաստութեան: Գիտէր բոլոր երազներուն նշանակութիւնը, կրնար բացատրել ինչո՞ւ մէկուն մարմինին այս կամ այն մասը *«կը խաղայ»*: Ինծի կը պատուիրէր, որ գիշերը գլխարաց չպատիմ դուրսը, կամ յօրանջած ատեն խաչ հանեմ, որ ոգիները զիս չհարուածեն կամ բերանէս ներս չմտնեն... Ան դեռ հրաշալի հեքիաթներ կը պատմէր, որոնք յաճախ՝ իրիկունէ իրիկուն՝ շաբաթ մը կը տեսէին: Ես ուրա-

Հարիւրամեայ. 100 տարեկան: Աշխուժութիւն. Շարժունութիւն: Շերեփ. Ապուր լեցնելու մեծ դգալ: «խաղալ». Շարժիլ (մարմնի չշարժող մէկ մասը):

խութեանը կը լսէի զինք, բացի երբ կը պատմէր դեւերու, սատանաներու մասին, որոնք կը սարսափեցնէին զիս:

Բայց երբ մեծ մայրիկս մեռաւ, բնաւ չվախցայ իրմէ: Համարտ՝ պառկած էր դագաղին մէջ, կարծես կը քնանար: Կը մտածէի, որ ան հրեշտակներուն քով պիտի երթայ, քանի բարի էր, բնաւ չէր ծեծեր մեզ: Միայն թէ լացի՝ երբ թաղեցին զինք:

Մօրս անունը Նիզեար էր: Ան բարձրահասակ եւ տկարակազմ կին մըն էր, տժգոյն ու միշտ տխուր: Տխրութեան պատճառը այն ատեն չէի գիտեր, անելի ուշ պիտի հասկնայի: Երբ իրեն կ'ըսէին, որ պետք է հանգիստ ընէ, *դարմանուի*, «Ո՞վ պիտի նայի պզտիկներուս», կը պատասխանէր: Իրաւ ալ, վայրկեան մը հանգիստ չունէր, մանաւանդ մեծ մօրս մահէն ետք: Հաց թխել, կերակուր եփել, լուացք. նաեւ ապրուստի գործ. լաւ դերձակուհի էր, եւ իր ջնջին *վաստակով* է որ կ'ապրէինք:

Այն ատեն երկուորեակ քոյրիկներս՝ Սարիամն ու Մագթաղը շատ պզտիկ էին, եւ ես յաճախ կը չարջարէի զիրենք: Ես չարածճի ու անհանդարտ էի, բայց մայրս չարութիւններուս աչք կը գոցեր, քանի տան մէկ հատիկ մանչն էի: Ան նաեւ զոհ կ'ըլլար, որ փողոցները թափառելով յաճախ տունէն կը բացակայէի եւ փորձանք մը պակաս կը պատահէր հոն:

Մեր դրացիները եւս հանգիստ չունէին ձեռքէս, զիս «սատանայի ծագ» կը կոչէին: Բայց ասիկա միայն չարութեանս կը վերաբերէր, քանի երեւոյթով բաւական անուշիկ երեխայ էի:

Հայրս կը յիշեմ երագի պէս - չոր եւ նիհար, շատ կանուխէն ձերմկած մագերով եւ *կոացած* մէջքով մարդ մը, մօրս պէս միշտ տխուր... Ձինք կը կոչէին Հայրապետի տղայ Սահակ: Ան տարուան մեծ մասը կ'անցընէր դաշտերը. ձմեռը միայն, *քուլիակի* իր հորին մէջ նստած, կտաւ կը գործէր: Եւ հակառակ այս հեկիտեւ աշխատանքին՝ միշտ ալ կը մնայինք խոր չքաւորութեան մէջ: Ետ անգամ տունը ուտելիք բան չէինք ունենար, եւ քոյրերս անօթութենէն կուլային:

Կը պատահէր, որ զիշերուան ուշ ժամուն, մեր դուռը ուժգին կը զարնուէր, եւ մերս կը խուժէին *հարկահաւաքները*՝ իրենց

Պարմանուի. Բուժուի: Վաստակ, Աշխատանք եւ շահուած ապրուստ: Վերաբերիլ. (Բանի մը) մասին ըլլալ: Կոացած. Ծած: Ձուլիակ, Կտաւ հիւտող: Հարկահաւաք. Տուրք հաւաքող պաշտօնեայ:

ընկերացող ուստիկաններով: Տունը դժոխք կը դառնար. հայրս մեռելի գոյն կ'առնէր, մայրս դողալ կը սկսէր, իսկ մենք՝ փոքրերս կը փախչէինք ու կը ծածկուէինք հին վերմակներուն տակ: Ուստիկանները կը կապէին հայրս եւ կը սկսէին ծեծել. անոնք հարկ կը պահանջէին: Սայրս, խելագարած, կ'աղաչէր, կը պաղատէր որ ա՛լ չծեծեն զայն, սպասեն մինչեւ առաւօտ՝ տեղէ մը պարտք ընելու եւ հարկը վճարելու համար: Ապա կը վազէր դուրս, դեռ տան մէջ մնացած պղինձէ աման մը կամ ուրիշ իր մը տանելով, որ գինետունը *գրաւ դնելով*՝ ուստիկաններուն *ըմպելի* բերէ. կը մորթէր մեզի մնացած վերջին հաւը, որ անոնց կերակուր պատրաստ...

Այս դէպքերը յաճախ կը պատահէին, որովհետեւ հարկերը սահման եւ վերջ չունէին: Հարկ կը պահանջուէր ամէն բանի համար. արտին, անասուններուն, ընտանիքի անդամներուն... Եւ գումարներու հաշիւը կախուած էր պահանջողին կամքէն: Նոյնիսկ երբ հայրս, ի վերջոյ, բոլորովին հրաժարեցաւ *վարուցանքէն*, կրկին չազատեցաւ սոսկալի ուստիկաններու այցելութիւններէն:

Եւ ամէն անգամ՝ միակ ճարը կը մնար պարտք առնելը - մի՛շտ պարտք ու պարտք... Բայց որքա՛ն ծանր էին տոկոսները... Ստքիս մէջ անջնջելի ձեւով դրոշմուած է մեր սոսկալի *վաշխառուին*՝ Հաճի Պապային դէմքը, որ հարուստ թուրք մըն էր: Գրել-կարդալ չէր գիտէր, եւ իր ամբողջ *հաշուետոմարը* իր գրպանը պահած փայտիկներն էին՝ վրան գոյնզգոյն դերձաններով: Ան սովորութիւն չունէր զանգատելու. իր պարտականներէն անոնց հետ՝ որոնք կուշացնէին վճարումը, դատաստան կը տեսնէր իր ձեռքով - անելի ճիշդ իր հաստ մահակով, որ ջարդուիչուր կ'ընէր անոնց ոսկորները: Դեռ՝ զանոնք բանտարկել կուտար, կը ծախէր տուններու կարասիները, կամ նոյնիսկ կը տանէր անոնց երեխաներէն մէկն ու մէկը:

Հայրս, ա՛լ անկարող իր ընտանիքը պահելու, գնաց *պանդրխատութեան*: Կը յիշեմ, զինք հասցուցինք մինչեւ գիւղին ծայրը. քոյրերս ու ես կը կարծէինք, որ կ'երթայ քաղաքի շուկայէն

Գրաւ դնել. (Բան մը) պահ տալ՝ պարտք առնելու համար: Ըմպելի. հսկիչ: Վարուցան(ք). Դող հերկել-ցանելը: Վաշխառու. Եատ բարձր տոկոսով պարտք տուող դրամատէր: Հաշուետոմար. Հաշիւներու մեծ տեսրակ:

մեզի շաքար ու անուշեղեն բերելու: Բայց ան ինչո՞ւ շատ, շատ տխուր էր, եւ ինչո՞ւ մայրս կուլար...

Ան գնաց, եւ ա՛յ չվերադարձաւ...

Տարին չէր անցած՝ հասաւ հորս մահուան լուրը. Պարսկաստանէն գացած էր Թուրքիա, եւ քաղաքի մը մէջ փողոցէն անցած ատեն՝ սպաննած էին զայն, անշուշտ բոլորովին առանց պատճառի:

Գրեթէ *գուժին* հետ միասին՝ եկաւ վաշխառուն եւ գրաւեց հայրենի խրճիթը, մեզ դուրս դնելով: Մայրս, իմ եւ քոյրերուս ձեռքէն բռնած, մեզ տարաւ իր հորենական տունը, ապրելու իր եղբայրներուն մօտ: Մեզի ընկերացան հսկայ Մըրօն՝ մեր շունը, եւ Նազլուն՝ մեծ մայրիկէս մնացած կատուն:

Պանդխտութիւն. Օտար երկիր երթալը՝ դժուար սպանաններով եւ ակամայ: Գուժ. Մահուան լուր:

2. ԾՆՆԴԱՎԱՅՐՍ

Ծննդավայր՝ Սալմաստը, կը գտնուի Պարսկաստանի հիւսիսը, Ատրպատականի նահանգին մէջ. հովիտ մըն է Ուրմիոյ լիճի արեւմտեան ափին, շրջապատուած լեռներով: Ան *որդուած է Սոլա գետով*, որուն կը պարտի իր հարստութիւնը, իր շէն գիւղերը:

Սալմաստը շատ հարուստ էր պատմական յուշարձաններով, աւերակներով: Դաշտին մէջ բարձրացող բլրակները յաճախ աւերակ քաղաքներ ծածկող մոխրակոյտեր էին: Դետքեր կերելէին հին Ջարեհաւանէն, հին Դայաստանի կրակապաշտական ատրուշաններէն: Դոս-հոն կը բարձրանային կիսաքանդ *միհարէներ*՝ իրենց գեղեցիկ *խճանկարներով* - վկաներ՝ արաբական տիրապետութեան շրջանէն. եւ դեռ՝ տեղ-տեղ՝ աւերուած ամրոցներ:

Ձիս տպաւորած էր մանաւանդ բարձր լեռան մը մէկ ապառաժին երեսը ծածկող *քանդակը* - ձիաւորներ՝ որոնք գերի կը տանէին թագաւոր մը: Արձանագրութիւն չկար, բայց հայութեան մէջ տարածուած *աւանդութիւն* մը կ'ըսէր, թէ ան վերջին Արշակունի թագաւորն էր, Արտաշէսը: Գերին, արդէն, կարծես իր դառն արտայայտութեամբ կ'ըսէր. «Ձեր թագաւորը գերութեան մատնեցիք, դուք ալ գերի եւ ստրուկ պիտի մնաք»:

Սալմաստի գիւղերու գեղեցկութիւնը, շէնութիւնը խաբուսիկ էին: Բնակչութիւնը, մեծ մասամբ հայ, չէր օգտուեր իր վաստակէն - ամէն տեսակի հացահատիկ, պտուղներ, բանջա-

Ոտգուիչ. Զրուիչ: Միհարէ. Մզկիթի աշտարակ: Խճանկար. Փակցուած խիճերով շինուած պատկեր (մոզաիք): Բանդակ. Փորուած պատկեր, գաբր:

րեղեններ, ոչխարի հօտեր: Ան կը կեղեքուէր փոքրաթիւ թուրքերէն եւ քիւրտերէն, յատկապէս գիւղերուն մէջ իրենց ամրոցները հաստատած «աղա»ներէն: Հայերուն պէս ճնշուած կ'ապրէին նաեւ ասորիները եւ հրեաները:

Քեռիներուս տունը, ուր մենք տեղափոխուեցանք, կը գտնուէր Սալմաստի հին մասին՝ «Հին Քաղաք»ին մէջ: Անոր պատմական անունը կորսուած էր, բայց հաւանաբար հին Հայաստանի Ջարեհաւան քաղաքն էր: Անկա արժանի էր իր անունին. նոր տուն շինելու համար՝ պէտք չկար շինանիւթ բերելու. կը փորէին գետինը, եւ կը հանէին մեծաքանակ աղիւսներ, տաշուած քարեր. շատ անգամ ալ՝ մէջտեղ կ'ելլէր ամբողջ թաղուած բնակարան մը:

Քաղաքին մէջ ապրող չորս ազգութիւնները՝ հայ, թուրք, ասորի եւ հրեայ, կը գրաւէին իւրաքանչիւրը զատ թաղ մը: Հայոց թաղին մէկ ծայրը կար մեծ *հեղեղատը*, որ գարնան անձրեւներէն կը յորդէր ու գետ կը դառնար. դրացի պատիկներուն հետ կ'երթայինք փիւր եւ աւազներուն մէջէն կը գտնէինք հին դրամներ, կնոջական զարդեր, եւ հրեայ ռակերիչներուն ծախելով՝ դրամ կը շահէինք:

Հայերուն տունները պզտիկ էին, բայց գեղեցիկ, շրջապատուած պարտեզներով եւ ծառերով: Տուները կցուած էին իրարու, այնպէս որ տանիքներուն վրայէն կարելի էր հայոց թաղին մէկ ծայրէն մինչեւ միւսը երթալ: Անոնք ունէին նաեւ զանազան հաղորդակցութիւն, որ կը կատարուէր մութ անկիւններ բացուած ծակերու միջոցով: Եթէ անսովոր դէպք մը պատահէր, լուրը կայծակի արագութեամբ կը տարածուէր ամբողջ թաղին մէջ: Երբեմն ծակերը այնքան մեծ էին, որ տանտէրերը կրնային իրենք անցնիլ՝ դրացիին մօտ *ապաստանիլ*:

Քեռիներուս տունը կը գտնուէր թաղին ծայրը, մեծ հեղեղատին մօտ: Առուակ մը, փողոցը հոսող վտակէն բաժնուելով, կը ճեղքէր բակը եւ կ'ոռոգէր պարտեզը, իր շուրջ տարածելով մնայուն զովութիւն մը:

Սեանդութիւն. Բերնէ-բերան հասած հին դէպքերու պատմութիւն: Կեղեքուիլ. Անիրաւուի: Հեղեղատ, Անձրեւաջրոյի անցք: Ապաստանիլ. Ապահով տեղ պահուիլ:

Տունը շատ հին էր, շինուած՝ այն ժամանակ, երբ մեծ հօրս պապը քաղաքին նշանաւոր եւ հարուստ բնակիչներէն մէկն էր: Բայց իր ընդարձակութեամբ շատ յարմար էր քեռիներուս բազմամարդ *գերդաստանին* համար: Մօրս հայրը, որ Մեծ Քեռի կը կոչէին, դեռ ողջ էր: Ան ունէր ամուսնացած հինգ որդիներ, բոլորն ալ՝ իրենց կարգին զաւակներու տէր: Իսկ ծայրս տան միակ աղջիկը եղած էր:

Քեռիներուս տան այն մասը, որ յատկացուեցաւ մեզի, բոլորովին զուրկ էր ծառերէ եւ կանաչութենէ. *խրճիթ* մըն էր՝ ախոռին մօտ: Բայց մենք գոհ եղանք մեր բախտէն, մաքրեցինք զայն, եւ մէջը տեղաւորուեցանք:

Գերդաստան. Իրարու ազգական ընտանիքներու ամբողջութիւն: Խրճիթ. Գիւղակ, խեղճ տնակ:

3. ՔԵՌԻՆԵՐՈՒՄ ՏՈՒՆԸ

Աշունը վերջանալու մօտ էր - առաջին աշունը՝ մեր տեղափոխումեն ետք: Բոլոր ապրող արարածները, մարդ թե անասուն, կը պատրաստուէին ընդունելու անախորժ հիւրը՝ ձմեռը:

Աղքատներու այդ թշնամին կուգար մանաւանդ մեզ պատժելու, մայրս շատ մտահոգ էր:

Իր հօրենական տունը փոխադրուելէ քանի մը օր ետք, ան դադրեցաւ կերակուր ընդունելէ եղբայրներէն, ապրելու համար իր անկախ աշխատանքով: Ան հպարտ կին էր. երբեք իր տան *չքաւորութիւնը* չէր յայտնած օտարներուն:

Չեմ կրնար մոռնալ մօրս արցունքոտ աչքերը, երբ առաջին անգամ՝ զիս եւ քոյրերս առած՝ տարաւ դաշտերը, հնձրւած արտերէն թափած հասկերը հաւաքելու: Մենք ժամանակին արտեր ունէինք, եւ հունձքէն ետք՝ *խուրձերէն* ինկած հասկերը կը ձգէինք Աստուծոյ աղքատներուն եւ երկինքի թռչուններուն. հիմա, ամեն բան կորսնցուցած, ուրիշի հասկերէն հասկաքաղ կ'ընէինք... Մարիամը եւ Մագթաղը, իրենց պզտիկ ձեռքերով, արագ-արագ կը հաւաքէին հասկերը եւ իմ վրաս կը խնդային, որովհետեւ ես ծոյլ էի:

Սեր խրճիթին դրան առջեւ կազմուեցաւ փոքր դէզ մը: Մայրս հաստ փայտով մը մանրեց հասկերը: *Վերջապէս, երբ*

Չքաւորութիւն, Աղքատութիւն: Խուրձ, Միասին կապուած ծողերու կամ ցողուններու փունջ, կապոց:

մաքուր ցորենը հաւաքեցինք թաղարներու մէջ, մեր ծմբան պաշարը պատրաստ էր:

Կը մնար վառելիքի հարցը՝ նոյնքան կարելորդ. առատ վառելիքի պէտք ունէինք, քանի մեր կողմերը ծմեռը շատ խիստ կ'ըլլար: Կրկին դաշտերը շրջելով՝ հաւաքեցինք մեծ քանակութեամբ անասուններու չոր *թոփք*, թափած տերեւներ, փուշ ու *մացառ*: Այս գործին ես աւելի լրջութեամբ կը մասնակցէի:

Սակայն կը մնար մեծ դժուարութիւն մը. մայրս պէտք էր վճարէր տուրքերու վերջին մասը, նոյնիսկ եթէ մենք այլեւս ոչ տուն ունէինք, ոչ արտ: Կը պահանջէին մամաւանդ գլխահարկ կոչուած տուրքը, հորս համար: Մայրս հարկահաւաքներուն ցոյց կուտար հորս մահուան մասին ստացած նամակը. բայց անօգուտ. կ'ըսէին, որ նամակը շինծու է: Հազար աղաչանքով ան ամիս մը պայմանաժամ ստացաւ. բայց ամիսը չբաւեց գումարը շահելու... Հարկահաւաքները եկան ու տարին ծախելու՝ ինչ որ կը մնար մեր խրճիթին մէջ. ծախուեցաւ նաեւ ցորենի մթերքը, որ հաւաքուած էր քոյրերուս եւ իմ ձեռքերով. աղքատութիւնը մեզի կը հասցնէր վերջին հարուածը...

Այս բոլորը կատարուեցան մեծ հորս եւ հինգ քեռիներուս աչքին առջեւ: Անոնք բաւական *բարեկեցիկ* էին, բայց որեւէ օգնութիւն ցոյց չտուին մեզի:

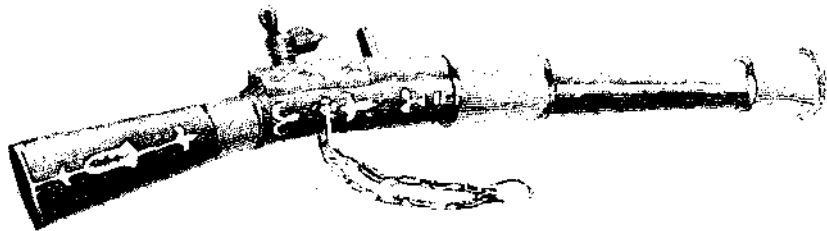
Ես շատ աւելի ուշ պիտի հասկնայի մօրս եւ իր ընտանիքին միջեւ տիրող այս ցրտութեան պատճառը: Մայրս, իբր ընտանիքին միակ աղջիկը, շատ սիրուած էր իր հօրմէն ու եղբայրներէն: Ու ամէն կողմէ՝ իր ձեռքը կը խնդրէին. այնքան որ չէին գիտեր՝ ո՛վ ընտրեն իբր փեսայ: Վերջապէս, անշուշտ առանց իր կարծիքն ու փափաքը նկատի առնելու, ընտրեք էին գիւղապետ-մելիքի մը որդին: Հարսանիքի երեկոյեան, երբ կը պատրաստուէին հարսը եկեղեցի տանիլ, տեսեր էին որ ան անհետացած է: Խայտառակութիւնը չափ-սահման չուներ:

Տարիներ անցան, ո՛չ մէկ լուր մօրմէս: Իր մայրը մեռաւ սրտին ցաւէն: Միւսները զայն մոռցած էին արդէն, երբ յանկարծ երեւան ելաւ ամուսինին եւ երեք զաւակներուն հետ: Քեռիներս

Թոփք, Ռոյշ անասուններու (ծի, էշ) աղբը: *Մացառ*, Փշոտ թուփ: *Բարեկեցիկ*, նիւթապէս լաւ վիճակի տէր, բաւական հարուստ:

զայրացան մանաւանդ որովհետեւ իրենց քոյրը փախած էր մարդու մը հետ, որուն գերդաստանը իրենցին հետ հինէն թըշնամութիւն ունէր. չներեցին իրեն: Մայրս չհամարձակեցաւ ոտք կոխել հօրենական տունը մինչեւ այն օրը, երբ ամուսինը մեռաւ, եւ եղբայրներուն *խստասրտութիւնը* քիչ մը մեղմացաւ: Թէեւ անոր պանդխտութեան մէջ սպաննուիլը ընդունուեցաւ շատ պաղ - կարծես իբր իր մեղքերուն պատիժը...

Բայց մօրս սիրտը խոր կերպով խոցուած էր. ան մինչեւ վերջ անմխիթար մնաց: Քոյրերս եւ ես բան չէինք հասկնար. միայն մենք ալ կուլայինք, երբ կը տեսնէինք իր լալը: Երբ մեծօցայ, այն ատեն միայն հասկցայ ամէն բան. մէջս քիչ-քիչ ածիլ սկսաւ *վրժխնդրութեան* պահանջը աշխարհի մը դէմ, ուր «կեպւորը», «անհաւատը» տէր չունէր, զին չունէր. ուր անոր կարելի էր ամէն վնաս հասցնել եւ մնալ անպատիժ...

Քեռիներս արհեստով զինագործ էին. այդ արհեստը ժառանգաբար անցած էր անոնց *տոհմին* մէջ, հարիւրաւոր տարիներու ընթացքին զարգանալով ու կատարելագործուելով: Պարսկաստանի, նաեւ Թուրքիոյ մէջ, զինագործները առհասարակ հայեր էին. անոնք զէնք կը շինէին իրենց *թշնամիներուն* համար: Իսկ այս վերջինները՝ թէեւ ո՛չ շինելը, բայց գործածելը շատ լաւ գիտէին...

խստասրտութիւն. Չմեղքնալը: Վրժխնդրութիւն. Չարիքին չարիքով պատասխանելու փափաք: Տոհմ. Սերունդ, նախահայրերու շարք:

Քեռիներս մեր գաւառի ամենածանօթ զինագործներն էին, եւ իրենց արհեստանոցը ամբողջ տարին գործ ունէր: Խառնիճաղանճ բազմութիւն մը՝ պարսիկներ, քիւրտեր, թուրքեր, տեւաբար կը լեցնէին բակը, եկած՝ իրենց զէնքերը նորոգել տալու: Հեռու գաւառներէ եկողները հոն կը մնային օրերով, մինչեւ ըլլար իրենց գործը: Անոնցմէ շատեր կը կերակրուէին քեռիներուս սեղանէն, եւ նոյնիսկ չէին վճարեր կատարուած աշխատանքին փոխարէն: Այդ վերաբերումը ցոյց կը տրուէր ոչ բոլորին, այլ խաներու, բեկերու, շէյխերու - ընդհանրապէս պետերու հանդէպ, որ պէտք էր քաղաքավար ծեսով *կաշառել*: Ատկէ ետք ա՛լ ոչ մէկ թուրք, պարսիկ կամ քիւրտ կը համարձակէր խուսափիլ իր պարտքը վճարել «վարպետ Պապային» (այդպէս կը կոչէին մեծ հայրս):

Քեռիներս յաճախ գարունէն աշուն կը բացակայէին. կ'ընկերանային քիւրտ *խաշնարած* ցեղախումբերու՝ անոնց ամառանոցներուն մէջ, ուր մնայուն կարիք կար զինագործի:

* * *

Այդ ամիսներուն, մեծ հօրս քով կը մնար միայն իր պզտիկ որդին: Կարծես դեռ աչքիս առջեւ է ծերունի արհեստաւորը, նստած հնոցին առջեւ՝ իր կաշի գոգնոցով, խոշոր ակնոցներով. երկաթի կտորը ունելիով բռնած՝ ան *կը խարտէ*, կամ *կը յոկէ*, կամ փոքրիկ մուրճով կը ծեծէ: Իր շուրջ կը լսուին հսկայ *կռաններուն ներդաշնակ* հարուածները. իւրաքանչիւր հարուածի հետ երկաթի կտորէն կը ցայտէ կայծերու ամբողջ հեղեղ մը:

Այդ կայծերը իմ ամենափոքր տարիքէս կախարդական ազդեցութիւն գործեր են վրաս. անոնց մէջ կը տեսնէի անբացատրելի խորհուրդ մը, գաղտնիք մը: Երբ պաղ երկաթը սաստիկ կը տաքցնէին եւ կը սկսէին ծեծել - այն ատեն միայն պահուած կայծերը, *շանթերու* կոտորակներու պէս, դուրս կը ցայտէին ու կը սփռուէին ամէն կողմ...

Կաշառել. Մէկը «զնել» դրամով կամ ուրիշ նիւթական շահով: Խաշնարած. Ոչխար պահող: Խարտել. Քերթել-տաշել: Յոկել. Նուրբ տաշել: Կռան. Մեծ մուրճ: Ներդաշնակ. Հաճելի ծայրով: Շանթ. Ինկող կայծակ:

4. ՈՐՍՈՐԴԸ

Անցաւ քանի մը ամիս: Մեր շուրջը արդէն ծնեռ կը տիրէր:

Սուք, փոթորկալի գիշեր մը, դուրսը քամին կատաղի կը մռնչէր, *դղրդացնելով* մեր խեղճ խրճիթը: Մայրս, իւրի ճրագին քով նստած, բան մը կը կարէր: Մարիամը եւ Մագթաղը, երկար ատեն լալէ ետք, անօթի-անօթի քնացան: Ես, գետին նստած վառարանին քով, բուռ-բուռ չոր տերեւներ եւ մացառներ կը նետէի կրակը: Անոնք կը բռնկէին եւ շուտով ալ կը մարէին, զիս բաւական զուարճացնելով, բայց առանց տաքցնելու խրճիթը...

Դուռը ուժգին զարնուեցաւ: Գացի բանալու: Գերմակ գընդակի պէս բան մը ներս վազեց, կանգ առաւ խրճիթին կեդրոնը եւ թօթուեց ինքզինք:

- Ծօ՛, Մարօ, գետինը մտնես. ուրկէ՞ ելար:

Փոքրիկ աղջիկը չպատասխանեց իսկ ինձի: Գնաց մօրս, թաշկինակով փաթթուած ծրար մը դրաւ քովը. յետոյ վազեց վառարանին՝ ձեռքերը տաքցնելու: Տեսնելով որ կրակը մարած է, կրկին մօտեցաւ մօրս, գրկեց գայն:

- Հայրս դրկեց,- աւելցուց, ծրարը ցոյց տալով:

Յետոյ, ինձի դառնալով՝

- Ես քեզի պէս պառաւ մամիկ չեմ,- ըսաւ,- որ կրակին քով նստիմ, տուներն դուրս չելլեմ...

Դղրդացնել. Աղմուկով ցնցել:

Ապա մօրս քով երթալով՝ սկսաւ շատախօսել: Մայրս զինք կուրծքին սեղմեց, համբուրեց:

- Զվախցա՞ր այս փոթորիկին՝ գիշերով դուրսերը պտըտելու:

- Ինչէ՞ն վախնամ,- պատասխանեց ան հայարտ,- գայլ չկայ, սատանայ չկայ մէջտեղը: Բոլորը ցուրտէն փախեր՝ իրենց ծակերը մտեր են: Ես Մարիամը չեմ, որ վախնամ: Տե՛ս, սատկածը... քնացեր է: Մարդ այս ժամուն կը քնանա՞յ)...

Յետոյ Մարօն դուրս նետուեցաւ՝ նոյն արագութեամբ, որմով խրճիթ մտած էր: Ես փորձեցի հետելիլ՝ զինք ապահով տուն հասցնելու համար, բայց ան արդէն հեռացեր էր մութին մէջ: Դէմ առ դէմ եկայ հսկայ *կերպարանքի* մը. ճանչցայ, Մարոյին հայրն էր:

- Կարելի՞ է պզտիկ աղջիկը ձգել փողոցը, ծիւներուն եւ մութին մէջ,- ըսի իրեն:

- Թո՛ղ վարժուի,- խստութեամբ պատասխանեց հայրը, որ հաւանաբար որսէն կը վերադառնար, ու շարունակեց քալել դէպի տուն, աղջկան գացած կողմը:

Մարօն յաճախ կը բերէր այդպիսի կապոցներ. ուրեմն մենք գիտէինք՝ ինչ կայ մէջը - որսի խորոված միս եւ հաց, դրկուած հօրը՝ որսորդ Աւոյին կողմէ:

*

* *

Աւօն տեղացի չէր. քանի մը տարի առաջ, յանկարծ օր մը երեւցաւ մեր քաղաքին մէջ՝ իր փոքր ընտանիքով - պատանի Գասօն (որ, ինչպէս յետոյ իմացանք, Աւոյին *որդեգիրն* էր), փոքրիկ Մարօն, *տնտեսուհի* էսաթունը եւ հաւատարիմ ծառան՝ հսկայ Աղիէն:

Որսորդին մասին շատ ըսի-ըսաւներ շրջեցան. իբր թէ ան կուգար թրջական Գայաստանէն, ուր *հռչակաւոր* մարդ եղած էր, շատ կռիւներ մղած՝ քիւրտերուն դէմ, եւայլն, եւայլն: Այս բոլորը շատ հաւատալի չէին թուեր. մեր գիտցածը այն էր մի-

կերպարանք. Մարմինի ծեւ, երեսոյք: Որդեգիր. Իբր զսակ տնտես օտայր պզտիկ: Տնտեսուհի. Տան գործերու պատասխանատու սպասուհի: Գռչակաւոր. Գամբաւոր, նշանաւոր:

այն, որ Աւօն բարի մարդ մըն էր, մեր ամենալաւ դրացին. նոյնիսկ եթէ ան միշտ լուռ էր ու անժպիտ, եւ ճակատի խոր սպին դէմքին սարսափազդու շուք մը կուտար:

Կը յիշեմ, Աւօն օր մը տեսաւ, որ ես, ողջ թռչուն մը ուղքէն կապած, կը խաղայի հետը - արեւի՛ կը չարչարէի զայն:

- Ֆարհատ,- ըսաւ,- դուն շատ կը չարչարես թռչունները...

- Ես գոնէ չեմ սպաններ թռչունները... դուն կը սպաննես:

- Սպաննելու եւ չարչարելու միջեւ՝ մեծ տարբերութիւն կայ,- պատասխանեց ժպտելով,- երկրորդը արեւի գէշ է...

Յաճախ թաղին մէջ լուր կը տարածուէր, թէ Աւոյի թակարդին մէջ գազան մը ինկած է- գայլ, արջ կամ ուրիշ: Ամբողջ թաղը կը վազէր տեսնելու: Թակարդը կը գտնուէր քաղաքէն քիչ մը դուրս, մեր տունէն ոչ հեռու: Խորունկ հոր մըն էր՝ մէջտեղը բարձր մասով մը, որուն վրայ գիշերը խոշոր կտոր մը միս կը դրուէր, իսկ շուրջի փոս մասը կը ծածկուէր եղէգներով: Գազանները, միսի հոտ առած, կը մօտենային, եւ եղէգներու բարակ խաւին հասած՝ կ'իյնային մէջը:

Ատոու կանուխ, կը հասներ որսորդը՝ Մըհէին ընկերակցութեամբ: Բազմութիւնը հետաքրքիր կը սպասէր, մինչ գազանը կատողած՝ *վիրապին* մէջ կը դառնար սարսափելի մոնչիւններով, ու իզուր կը փորձէր դուրս գալ: Այդ պահուն, *վիթխարի* Մըհէն, մէկ ձեռքը երկաթէ մեծ *մահակ* մը, միւսը՝ կղպանքով շղթան, կ'իջնէր անոր քով: Ի՛նչ ալ ըլլար իր ախտյեանը - գայլ, արջ, յովազ թէ աղուէս, մեծ տարբերութիւն չունէր Մըհէին համար. բոլորն ալ իրեն համար ոչխարի պէս բաներ էին:

Փոսին մէջ սկսած *ստորերկրեայ* կռիւն՝ մենք բան չէինք տեսներ: Միայն կը լսէինք մոնչիւններ, շղթայի ճօհնչ եւ երբեմն՝ երկաթէ մահակին ծանր հարուածները: Ի վերջոյ, կը լսուէր Մըհէին ծայնը՝ «Հանդարտէ՛, գառնուկս, քեզ երկար հոս պիտի չպահեմ», եւ ան կ'երեւէր, իր ետեւէն քաշելով գազանը, պարտըւած, գլուխն ու բերանը շղթայակապ: Հազուադէպ էր որ դուրս ելլէր *արիւնաբաթախ*, դէմքը կամ ձեռքը *վիրաւոր* (թէն միշտ յաղթական): Զեմ մոռնար՝ ինչպէս այդ երկաթէ մարդը ա-

խաւ. Բարակ փողածք: Վիրապ. Նեղ եւ խոր փողածք: Վիթխարի. Հսկայ. Մահակ. Հովիւի կոշտ գաւազան: Ստորերկրեայ. Գետնին տակ գտնուող: Արիւնաբաթախ. Արիւնոտած:

րիւնը ձեռքով կը սրբեր երեսէն, կարծես պարզ քրտինք ըլլար...

Աօն ուրիշ գործ չունէր, կ'ապրէր որսորդութեամբ: Իր տունը կատարեալ *գազանանոց* մըն էր: Ամէն անգամ, երբ իրենց կ'այցելէի, ան զբաղած կ'ըլլար գազաններ կերակրելով, կամ աղուեսի, գայլի, արջի մորթեր չորցնելով: Վաճառականները կուգային եւ կը գնէին այդ մորթերը:

Մարօն վարժուած էր գազաններուն, եւ բնաւ չէր վախնար անոնցմէ: Անգամ մը ինծի ներկայացուց իսկական վագր մը:

- Տես, Ֆարիատ, ի՞նչ աղուոր բիծեր ունի... Մե՛ծ կատու մը:

Վագրը *ընտելացուած էր*, բայց ես սարսափեցայ, երբ Մարօն մօտեցաւ եւ սկսաւ *փայփայել* գազանին իսկայ գլուխը...

Գազանանոց. Գազաններ պահելու, խնամելու տեղ: Ընտելացուած. Վարենուրթենէ ելած, մարդամօտ դարձած: Փայփայել. Շոյել:

5. ՏԵՐ ԹՈՂԻԿԻՆ ԴՊՐՈՅԸ

Մայրս փոքր տարիքես հոգ կ'ընէր, որ գրել-կարդալ սորվիմ եւ «լաւ մարդ» դառնամ:

Տասը տարեկան էի, երբ ան գիս թաղի քահանային դըպրոցը տարաւ: Մինչեւ այսօր չեմ մոռնար խօսքերը, որ ըսաւ. «Տէր Գայր, որդիս քեզի ծառայ բերած եմ: Միսը՝ քեզի, ոսկորը՝ ինձի: Ինչ կ'ուզես ըրէ, միայն երեխաս բան մը սորվի»:

Ես այս խօսքերուն իմաստը չհասկցայ. միայն կը յիշեմ, որ քահանան խոստացաւ ինձի լաւ ուսում տալ:

Վարժապետս Տէր Թողիկ կը կոչուէր: Ան մեծ համբաւ ունէր մեր ամբողջ գաւառին մէջ՝ իբր գիտուն մարդ: Ով որ երազ մը տեսած ըլլար, իր քով կը վազէր՝ *մեկնութիւն* խնդրելու: Որո՛ւն երեխան հիւանդ ըլլար, զինք կը կանչէր՝ վրան Աւետարան կամ *Նարեկ* կարդալ տալու, որպէսզի առողջանայ: Դեռ ինչե՛ր չէին պատմեր իր մասին. կ'ըսէին, որ աղօթքով արագաշարժ *կարիճները* կանշարժացնէ, շատակեր ճնճղուկներուն բերանը կը կապէ. դելերը, սատանաները կը բռնէ, կը լեցնէ ու կը պահէ շիշերու մէջ: Ատոր համար էր որ Տէր Գօր տունը միշտ լեցուն կ'ըլ-

Մեկնութիւն. Բացատրութիւն: Նարեկ. Գրիգոր Նարեկացիի գրած աղօթագիրքը: Կարիճ. Թունաւոր միջատ:

լար քաղաքացի եւ գիւղացի կիներու բազմութեամբ, եկած՝ դեղ-
դարման խնդրելու իրենց հոգեբուն կամ հիւանդութիւններուն:

*

* *

Մեր դպրոցը Տէր Թողիկի աւելորդ սենեակներէն մէկն էր, ախոռին գրեթէ *կայած*: Այդ նեղ խուցին մէջ կը լեցուէինք մինչեւ քառասուն աշակերտ. մեզմէ զատ, մնալուն կերպով իոն կապուած կ'ըլլային Տէր Դօր նորածին հորթերէն երկու-երեքը: Չմեռը շատ լաւ կ'ըլլար. թէւ վառարան չունէինք, բայց կը բանայինք ախոռէն դասարան նայող պատուհանները, եւ անասուններուն ջերմութիւնը շոգիի պէս ներս կը խուժէր, կը տաքցնէր մեզ: Ամառը, ընդհակառակը, շատ անհաճոյ էր, որովհետեւ ախոռին օդը *գարշահոտ* կը դառնար ու կը նեղէր...

Ամբողջ դպրոցը բաղկացած էր այդ մէկ դասարանէն. իոն կ'աւանդուէին բոլոր դասանիւթերը, սկսած այբենարանէն մինչեւ *Յայսմաւուրքը*, այն հսկայ գիրքը, որ ես հազիւ կը յաջողէի շալկելով *ժամատուն* տանիլ: Սենեակը բոլորովին պարապ էր - առանց նստարանի կամ աթոռ-սեղանի: Մենք ծալապատիկ կը նստէինք գետինը, որ կ'ըլլար խոնաւ կամ փոշոտ՝ ըստ եղանակի: Միայն վարժապետը իր տակը փռած կ'ըլլար այծի մորթ մը, ու քանի մը հարուստի զաւակներ կ'ունենային մէկական պզտիկ բազմոց՝ իրենց տուններէն բերուած: Միակ առարկաները, որոնք կը յիշեցնէին այդ մութ, գերեզմանային սենեակին դպրոց ըլլալը՝ *Ֆալախան* եւ անոր մօտ դրուած *դալար ճպտոներու* խորձն էին:

Ի՞նչ էր *Ֆալախան*. պարանէ ու փայտէ շինուած գործիք մը, որուն մէջ կը սեղմէին աշակերտին բոպիկ ոտքերը, ու վեր բարձրացնելով՝ կը հարուածէին դալար ճպտոներով: Աւելի անտանելի դարձնելու համար պատիժը, Տէր Դայրը յաճախ աշակերտ մը ծեծելու համար կ'ընտրէր անոր ամենասիրելի ընկերը:

Դասաւանդութիւնը կը սկսէր առտու կանուխ: Անկիւն մը վարժապետը նստած կ'ըլլար, առջեւը՝ պզտիկ գրակալ մը: Աշա-

կայած. Փակած. Գարշահոտ. Չէշ հոտոյ: Յայսմաւուրք. Օրը օրին աղօթքներու գիրք: Ժամատուն. Խորանին մօտ գտնուող սենեակ: Դալար. Թարմ, կանաչ: Ծպտ. Գաւազան: Գրակալ. Սասնաւոր փոքր սեղան՝ գիրք դնելու:

կերտները կարգով կը մօտենային, վարժապետին աջը կը համբուրէին, կը ծնրադրէին անոր առջեւ եւ դասագիրքը գրակալին վրայ դնելով՝ կը սկսէին դասը ըսել: Սովորաբար, ամէն մէկ սխալի համար՝ դաս ըսողը կը ստանար ակին մէջ «խրատի» ուժեղ հարուած մը: Իսկ անոր՝ որ *լրիւ* անպատրաստ էր, կը սպասէր անհօժեալ ֆալախան...

«Խրատը» ամուր փայտէ շինուած եւ *թիակի* ձեւով գաւազան մըն էր, վրան փորագրուած՝ ծեծը գովաբանող հին խօսքեր, գրաբար լեզուով, ինչպէս՝ «Ո՛վ որ չի լսեր ականջով, կը լսէ կռնակով»...

Ուրիշ պատիժներ ալ կային. անոնցմէ մէկը, կը յիշեմ, միաժամանակ ծիծաղելի ու սարսափելի էր: Աշակերտը կը կենար մէկ ոտքի վրայ, երկու ձեռքով գլուխէն վեր բարձր բռնած *աղիւս* մը կամ հսկայ Յայսմաւուրքը: Ժամերով՝ ան պէտք էր կենար այդպէս. թեւերը կը յոգնէին, քիղերը կը թուլնային. բայց հազիւ թեւերը կ'իջնէին կամ ծալլուած ոտքը գետին կը դաչէր, պահակ դրուած ընկերը մտրակով կը զարնէր... Այդ սատանայական պատիժին ես այնքան վարժուած էի, որ կրնայի մէկ ոտքի վրայ երկար կանգնած մնալ՝ սագի պէս:

Առտուն պէտք էր դպրոց գայինք բոլորովին անօթի, առանց նոյնիսկ բերանը պատառ մը չոր հաց դնելու: Տէր Հայրը սատանայի պէս կը հասկնար, երբ աշակերտ մը բան մը կերած էր: Դասը սկսելէ առաջ, ան լեզուները կը քննէր, եւ յանցաւորները բռնելով՝ կը պատժէր:

Ան համոզուած էր, որ կուշտ փորով կարելի չէ բան սորվիլ. որ երբ մարդ ճաշէ՝ խելքը կը պակսի: Այսպէս, մինչեւ կէսօր կ'աշխատէինք բոլորովին անօթի. գլուխնիս կը դառնար, աչքերնուս առջեւ կը սեւնար անօթութենէն - եւ անշուշտ դարձեալ բան չէինք սորվեր...

Մեր ժամացոյցը պատին շուքն էր: Երբ անիկա գետինը նշանակուած գիծի մը հասներ, կէսօր էր: Այն ատեն միայն արտօնուած էր մեզի ճաշել: Մեր ուտելիքը մեր հետ բերած

Լրիւ. Ամբողջովին: Թիակ. Թի, հող վերցնելու կամ նստակ քշելու գործիք: Աղիւս. Կաղապարի մէջ թափուած-կարծրացուած քար՝ պատ հիւսելու:

կըլլայինք, եւ կը ճաշէինք տեղոյն վրայ, դասարանին մէջ: Եկե-
նէն ընտիր պատառներէն՝ պէտք էր հրամանէինք Տէր Զոր. այս-
պէս՝ իր բաժինը կ'ըլլար այնքան բազմազան ու ճոխ որ երեց-
կինը եւ իրենց զաւակները եւս կը կերակրուէին անկէ...

Ճաշէն ետք ունէինք հանգիստի ժամեր, բայց խաղալը
խստօրէն արգելուած էր ու կը պատժուէր: Խաղը կը համարուէր
չարութիւն, անհանդարտութիւն. աշակերտը պէտք էր ըլլար
լուռ, անշարժ, խոնարհ:

Յարուստներու զաւակները ենթակայ չէին դպրոցի այս
խիստ *կարգապահութեան*. անոնց շատ բան կը ներուէր: Տօն
օրերը, անոնք վարժապետին նուէրներ կը բերէին - գինի, օղի,
իւղ, պանիր... Մենք՝ որ աղքատ էինք, հազիւ կրնայինք իմ
ամսական թոշակս վճարել. իսկ նուէրներու փոխարէն՝ ես վար-
ժապետիս տնային գործերը կը կատարէի: Առաւօտէն իրիկուն
հանգիստ չունէի: աղբիւրէն խմելու ջուր կը կրէի, դաշտէն
կոփերուն համար խոտ կը քաղէի. հորթերը կը բռնէի՝ երբ
երեցկիւնը կոփերը կը կօր: Ու ճաշէն ետք վարժապետիս քով
կը նստէի ու ճանճերը կը քշէի, որ ան անուշ քնանայ...

Տարուան մէջ քանի մը անգամ արձակուրդ կ'ունենայինք,
մեծ արձակուրդները ըլլալով անշուշտ Ծնունդին ու Չատիկին:
Երբ տօներէն ետք դպրոց կը դառնայինք, վարժապետը առանց
խտրութեան բոլորս ֆալախայի ծեծէ կ'անցըներ: Բայց ինչո՞ւ...
Թերեւս աշակերտները, արձակուրդի օրերուն, իրենց տունը
կամ դուրսը որեւէ անկարգութիւն ըրած էին. քանի այդ բանը
կարելի չէր ստուգել, կը մնար բոլորը պատժել... Առհասարակ,
Տէր Թողիկը հանդուած էր, որ մարդ առանց ծեծի բան չի
սորվիր:

Ես ապուշ տղայ չէի. ընդհակառակը՝ *ուշիմ* էի: Երբ մեծ
մայրիկս հեքիաթ մը կը պատմէր, անմիջապէս միտքիս մէջ կը
դրոշմուէր: Երբ մեր քաղաքը *աշուղ* մը կուգար, երգելով վէպ
մը կը պատմէր, անմիջապէս կը սորվէի. որովհետեւ իմաստը
կը հասկնայի: Բայց վարժապետիս տուած դասերէն բան չէի

*կարգապահութիւն. կարգ-կանոն յարգելու սովորութիւն. խտրութիւն. ջա-
նազանութիւն, տարբերութիւն: Աշուղ. երգող-նուագող ժողովրդական երա-
ժիշտ:*

հասկնար. ինձի ուղղակի այնպես կը թուեր, որ հայերէն չեն անոնք... Քիչեր-ցերեկ դասս գոց կ'ընէի, գլուխս բան չէր մտնէր: Եւ հագիւ աչքս վարժապետին աչքին կը հանդիպէր, գոց սորված բառերս ալ կը մոռնայի...

Այս դժոխքին մէջ մէկ մխիթարանք ունէի, այն ալ Սոնան էր, Տէր Թողիկին աղջիկը - անմամն բարի, *վճիտ* հոգի մը: Կը պատահէր, երբ վարժապետս կը ծեծէր զիս, զաղտնի անկիւն մը նստած՝ Սոնան կուլար: Խեղճ աղջիկ. ինչո՞ւ կու լար...

Սոնան շատ կ'օգնէր ինձի տան աշխատանքներուն մէջ: Երբ միասին այգի կ'երթայինք՝ կովերուն համար խոտ քաղելու, ան ինձի կ'ըսէր.

- Ֆարհա՛տ, դուն նստէ՛ դասդ սորվէ. ես կը քաղեմ...

- Դուն մինակդ չես կրնար,- կը պատասխանէի,- կը յոգնիս:

Ան կը ժպտէր, եւ հրեշտակային անմեղ բարեսրտութեամբ կը պնդէր.

- Չէ՛, կրնամ, չեմ յոգնիր: Դուն սորվէ՛, որ հայրս չծեծէ քեզ...

Բայց վերջին շրջանին Սոնան չէր կրնար օգնել ինձի, որովհետեւ իրեն արգիլեցին ինձի մօտենալ. մինակս կ'երթայի խոտ քաղելու, եւ տխուր էի:

Վճիտ. Սաքուր, առանց խառնուրդի:

6. ԱՌԱՋԻՆ ՍԵՐ, ԱՌԱՋԻՆ ՊԱՅՔԱՐՆԵՐ

Տէր Թողիկը եւ երեցկինը ունէին երկու գաւակ. Սոնան եւ Ստեփանը:

Ստեփանը մեծն էր: Գեղադէմ տղայ մը, բայց միշտ լուռ, տժգոյն դէմքով եւ մարած աչքերով: Դժբախտ, տկարամիտ երեխայ մը:

Սոնան նոյնպէս քիչ խօսող էր: Եղբօրը պէս ունէր *հեզ*, երկնագոյն աչքեր - բայց ուշիմ եւ պայծառ. այնքա՞ն լուրջ, խելօք՝ դեռ այդ փոքր տարիքէն...:

Վերջին տարիներուն, մեր վիճակը այնքան դժուար էր, որ մայրս չէր կրնար դպրոցի *թոշակը* վճարել. ես լրիւ ծանրաբեռնըւեցայ Տէր Դօր տնային գործերով: Եթէ բոլորովին անօթի չէինք մնար, այդ ալ՝ շնորհիւ Որսորդ Աւոյի օգնութեան: Թէեւ գիտէի, որ ան բնաւ լաւ աչքով չէր դիտեր Տէր Թողիկին քով ուսում առնելս: Օր մը նոյնիսկ, իր հայրական բարեսրտութեամբ, ան ըսաւ.

- Ֆարհատ, դուրս ելիր այդ դժոխքէն. բոլորովին *պիտի բթանաս...*

- Դուրս գամ՝ ի՞նչ ընեմ. ի՞նչ սորվիմ:

Պեզ. Բարի, պարզ ու համեստ: Թոշակ. Սաս-մաս վճարուող վարձք (հոս՝ դպրոցի): Բթանակ. Ուշիմութիւնը կորսնցնել, ապուշնալ:

- Մտի՛ր քեզիներուդ արհեստանոցը, գե՛նք շինել սորվե՛...
- Ուսումը գե՛շ բան է...
- Քու այդ ստացածդ՝ ուսում չէ՛:

Որսորդը շատ մօտ բարեկամ էր իմ Մինաս քեռիիս հետ, որ բուլորովին ձրի կը նորոգեր իր գեները: Խօսած էր անոր, համոզած՝ որ զիս առնեն արհեստանոցը իբր աշկերտ: Ես ալ արդեն կը սիրեի քեռիներուս արհեստը. սիրտս կը դողար ուրախութենէն՝ ամէն անգամ որ արհեստանոց կը մտնէի. ժամերով՝ հիացումով ու նախանծով կը դիտէի անոնց աշխատանքը, անոնց *ճարտար* ձեռքէն ելած գեները: Մայրս սատանայի պէս ընդդիմացաւ ու չձգեց, որ ես դպրոցէն ազատելով՝ արհեստ սորվէի:

Քանի մը ընկերներ կ'օգնէին ինձի, որ բուլորովին չկորսուիմ. անոնցմէ գլխաւորը Կարօն էր: Ան մեր քաղաքի բնիկ ընտանիքներէն չէր գար. թէ ուրտեղացի՞ էր՝ մարդ չէր գիտեր: Օր մը մեր քաղաքին մէջ երեւցած էր անժամօթ կին մը՝ Ջըմրուխտ անունով, հետը բերելով մանուկ Կարօն, որ իր թոռն է կըսէր: Ան ժողովրդական բժշկութենէ կը հասկնար, եւ այդ արհեստով իրենց ապրուստը կը շահէր:

Կարոյին հետ ես դպրոցը ծանօթացայ. բարեսիրտ բայց շատ անհանդարտ տղայ էր, իսկական վագրի ձագ մը - համարձակ ու անվախ: Ամէն մարդ կը սիրէր զինք, անշուշտ բացի վարժապետէն: Միշտ վերք մը կարելի էր տեսնել իր մարմինին վրայ. կամ ձեռքը վիրաւորուած կըլլար, կամ գլուխը պատռուած, կամ երեսը ճանկոտուած...

Կարօն թէւ ուշիմ էր, բայց բնաւ չէր սորվեր Տեր Զօր դասերը: Եւ իր անհանդարտութեամբ՝ յաճախ պատճառ կը դառնար *խռովութիւններու*: Կը գրգռէր դասընկերները, զանոնք կը մղէր *ըմբոստութեան*: Այսպիսի պարագաներու, իրեն կ'օգնէին իրեն մտերիմ երկու ուրիշ տղաք՝ Ասլանը եւ Սազօն. առաջինը՝ իր խելքով ու խոհեմութեամբ, երկրորդը՝ *խորամանկութեամբ*:

Կարօն ղեկավարի *շնորհք* ցոյց կուտար մաեւ դպրոցէն

ճարտար. ճարպիկ: խռովութիւն. Յուզում, իրարանցում: Ըմբոստութիւն. Ապստամբութիւն: խորամանկութիւն. Ծածուկ եւ ոչ-բարեմիտ խելացութիւն: Շնորհք. Լաւ յատկութիւն, կարողութիւն:

դուրս: Ան օր մը մեզ հաւաքեց եւ ըսաւ, որ պէտք է դիմադրենք քաղաքի թուրք պզտիկներու յարձակումներուն:

Երեկոները՝ դպրոցէն վերադարձին, թուրքերու փողոցներէն անցած ատեն, աշակերտները յաճախ ծեծ կ'ուտէին թուրք տղոցմէ: Ծնողներուն եղած զանգատները ոչ մէկ արդիւնք կուտային. *բնական էր, մեծերը կը ծեծուէին մեծերէն, փոքրերը պիտի ծեծուէին փոքրերէն...*

- Գիտէ՞ք, տղաք,- ըսաւ Կարօն,- այդ թուրքի լակոտները մեզ միշտ պիտի ծեծեն, քանի որ մենք անոնց առջեւէն կը փախչինք: Պէտք է մենք ալ իրենց ցոյց տանք մեր ուժը:

Շատեր հակառակեցան. անկարելի բան էր Կարոյին ըսածը: Ան բացատրեց.

- Ես չեմ ըսեր, որ մենք յարձակինք իրենց վրայ. բայց երբ իրենք յարձակին կրկին՝ պէտք է պաշտպանուինք:

- Ինչո՞վ,- հարցուց մէկը:

- Նախ՝ մեր բռունցքներով: Իսկ եթէ չբաւէ՝ քարերով:

Դարձեալ ընկերներէն շատեր չհամաձայնեցան: Առաջարկին հետեւելու պատրաստ գտնուեցան միայն տասը հոգի, որոնց կարգին՝ Ասլանը, Սազօն եւ ես:

Կարօն կազմակերպեց իր պզտիկ *վաշտը*: Սեր գրպանները *խճաքարեր* լեցնելով՝ առաջ քալեցինք:

Թուրքերու փողոցին մէջտեղէն էինք, երբ թաղեցի պզտիկները մեր դէմ ելան: Սօտեցան եւ մեր ճամբան կտրեցին:

- Չգեցէ՞ք, որ անցնինք,- ըսաւ Կարօն:

- Չենք ձգեր, եթէ մեզի չտաք ձեր քով եղած ճերմակ թուղթերը (դպրոցական տետրակները ըսել կ'ուզէին):

- Բան մըն ալ չենք տար,- ըսաւ Կարօն:

Թուրք տղոցմէ մէկը նետուեցաւ եւ *խլեց* Կարոյին գլխարկը: Ան մէկ հարուածով գետին տապալեց *անզգամը* եւ ետ առաւ գլխարկը: Առաջին անգամն էր, որ թուրք երեխաները կը տեսնէին իրենցմէ մէկուն ծեծ ուտելը «անհաւատ հայէ» մը: Այդ յանդգնութիւնը սաստիկ բարկացուց զանոնք:

- Սպանեցէ՞ք,- ձայն տուին իրարու:

Վաշտ. Ձիւնուորներու փոքր խումբ: Խճաքար. Խիճ, քարի կտոր: Խլել. յափշտակել, փախցնել: Անզգամ. Վատ, չար:

- Սկսեցէ՛ք,- ըսաւ մեզի Կարօն:

Թուրքերը սկիզբը փոքր էին թիւով, բայց իրենց համած վայրենի աղաղակներէն այնքան մարդ հաւաքուեցաւ շուտով, որ իրենց թիւը եղաւ մերիմին կրկնապատիկը: Չեմ գիտեր ինչպէս, մեզ գրաւեց այնպիսի կատաղութիւն մը, որ բոլորովին մոռցանք մենք մեզ: Թշնամիները փախան եւ սկսան մեզ քարկոծել հեռուէն:

- Դո՛ւք ալ քարերով,- ձայն տուաւ Կարօն:

Մենք շարունակեցինք յաղթական կռիւը մինչեւ թուրք երիտասարդներու խումբի մը հասնիլը: Այն ատեն փախանք:

Մեր ընկերներէն մէկը թեւէն դանակի հարուած ստացած էր, մէկ ուրիշին ակռան փշրուած էր քարով: Իսկ իմ գլխուս փոքր սպիւն, որ դեռ մինչեւ այսօր կը մնայ, այդ օրուրէն յիշատակ է...

Երբ տուն դարձայ, մայրս շատ բարկացաւ՝ լսելով մեր «յիմարութիւնը»: Սիայն գլուխս հոսող արիւնը մեղմեց զիս լաւ մը ծեծելու իր տրամադրութիւնը, ինչպէս որ յաջորդ օրերուն՝ տունը հիւանդ պառկած ըլլալս զիս ազատեց Տէր Թողիկին պատիժէն: Ինծի պատմեցին, որ Տէր Չայրը շատ գէշ ծեծած էր կռիւին մասնակցող խմբակին տղաքը: Ինչո՞ւ. որովհետեւ անոնք թոյլ չէին տուած թուրք տղոց՝ իրենց ծեծել... Չէ՞ որ դպրոցը մեզ կը պատրաստէր ըլլալու խոնարհ, *հպատակող*. չէ՞ որ անիկա մեր մէջ կը հաստատէր *ստրկութիւնը*...

Թեւեւ մեր վրայ սուղի մատաւ մեր «անկարգութիւնը», բայց թուրք երեխաները սկսան վախնալ մեզմէ ու անելի յարգանքով վարուիլ մեր հետ: Իսկ Կարօն նոր արժէք ու *համարում* ստացաւ իր ընկերներուն մօտ, որոնք զինք կը պաշտէին ուղղակի:

- Տեսա՞ք,- կ'ըսէր ան,- «Մինչեւ շունը չծեծես, հետոյ չի բարեկամանար»:

Անգամ մըն ալ, Կարօն ծեծեց Տէր Չօր օգնականը, իր կըրկին տարիքը ունեցող հսկայ մը, որ կը փորձէր զինք ծունկի բերել անկիւնը՝ իբր պատիժ: Անկէ ետք, Կարօն մեկնեցաւ դպրոցէն, ու ալ ոտք չկոխեց այդ անիծեալ յարկէն ներս:

Սպի. Վերջի հետք: Չպատակող. Գնազանդ: Ստրկութիւն. Գերութիւն, ոչ-ազատ մարդու վիճակ:

7. ԶԵՆՔԵՐ

Դպրոցը ձգել է ետք, Կարոն կ'ապրեր *արկածախնդիր*, թափառական կեանք: Յաճախ իր Ձմրուխտ մեծ մայրիկը, յուսահատ ու շուարած, գիշերով կուզար՝ զիս կը գտներ. «Ֆարհատ, Կարոն նորէն տուն չեկա...», կ'ըսէր, եւ արցունքը կը հոսէր աչքերէն:

Ես կերթայի փնտռելու Կարոն. երկա՛ր կը փնտռէի, եւ շատ անգամ կը գտնէի նստած ժայռի մը վրայ, կամ պառկած՝ հեղեղատին քով, տարուած՝ Աստուա՛ծ գիտէ ինչ մտքերով:

Ի՞նչ էր Կարոյին ցաւը, զինք մարդոցմէ հեռացնող, առանձնացնող մեծ հոգը: Ես կը տեսնէի միայն իր ներքին անհանգըստութիւնը, ապրած տանջանքը. բայց անոր պատճառին մասին բան չէի գիտեր: Կարոն կը լռէր:

Խօսեցայ Ասլանին հետ: Կարոն զայն ինձմէ անելի հասուն կը նկատէր, եւ շատ բաներու մէջ անկէ խորհուրդ կը հարցնէր: Բայց կարծես Ասլանը ինձմէ անելի տեղեակ չէր: Միայն պատմեց, որ ամիսներ առաջ, Սուրբ Յովհաննու տօնի *ուխտագնացութեան*, Կարոն մասնակցած էր անանդական խաղերուն եւ մրցումներուն, ու բոլորին ուշադրութիւնը գրաւած էր *կռիւ-*

Արկածախնդիր. Արկածներ փնտռող, սիրող: Ուխտագնացութիւն: Սուրբի մը նուիրուած տօն՝ որոշ սրբավայր մը այցելութեամբ: Կռիւամարտ. Մարզախաղ՝ բռունցքի հարուածներով (պրքս):

մարտի, ըմբշամարտի, նշանառութեան եւ ծիարշաւի մէջ: Որսորդ Աւօն, որ նոյնպէս ներկայ էր, համբուրած էր Կարոյին ճակատը, շնորհաւորած, եւ հրաւիրած՝ իր սեղանը, ուր հաւաքուած էին քանի մը անժամօթ մարդիկ: Կարօն անոնց մէջ զարմանալի կերպով ուրախ երեւցած էր, երգած ու պարած:

*- Այն օրէն ի՞վեր,- շարունակեց Ասլանը,- Կարօն յաճախ կը հանդիպի Որսորդին հետ. եւ իր մէջ նկատուող փոփոխութիւնները կապ ունին այս յարաբերութեան հետ... Որսորդը ուղղակի *խելքէ հանած է* Կարօն:*

Ես դեռ չէի կրնար հասկնալ՝ ինչո՞վ եւ ինչպէ՛ս Որսորդը կրնայ «խելքէ հանել» Կարօն: Հինէն՝ Կարօն յաճախ կ'այցելէր Որսորդին խրճիթը, ինչպէս ես ինքս, եւ շատ անգամ ալ միասին կ'երթայինք: Որսորդը մեզի վառօդ կուտար խաղալու համար, եւ մենք թեթեւ պայթուցիկներ կամ «հրթիռներ» կը շինէինք ու կը թռցնէինք: Երբեմն ալ իր հրացանը կուտար, զգուշութեամբ եւ խնամքով մեզի կը սորվեցնէր՝ ինչպէս լեցնել, ինչպէս նշան առնել ու արձակել: «Սորվեցէ՛ք,- կ'ըսէր,- օր մը հրացանը պէտք կ'ըլլայ...»:

*Ես շատ կը սիրէի հրացանները. նոյնիսկ վառօդի խեղդող ծուխը հաճելի կուգար ինձի: Բայց մայրս շատ կը բարկանար, երբ հրացանի, զէնքի մասին խօսք կ'ընէի: Երբ իմ Սիմաս քեռիս ինձի պզտիկ հրացան մը նուիրեց, վախէս՝ տուր չբերի. կը պահէի Կարոյեց տունը: Երբ կ'երթայի իրենց, միասին *զինավարժութիւն* կ'ընէինք:*

*Թէ ինչո՞ւ կը սիրէի հրացանները, չեմ կրնար բացատրել. արդեօք անո՞ր համար, որ քեռիներուս արիեստանոցը միշտ կը տեսնէի անոնցմէ. կամ որովհետեւ Որսո՞րդը զիս *կը հրապուրէր* իր հրացանով ու վառօդով, կամ՝ որովհետեւ Կարօն ինձմէ առաջ ու աւելի՛ կը սիրէր զանոնք: Հաւանաբար՝ այս բոլորը միասին: Բայց մանաւանդ՝ որովհետեւ պատանի էի, եւ զէնքը պատանեկան տարիքի սէրերէն մէկն է:*

Կամաց-կամաց, Կարոյին լեզուն բացուեցաւ: Սկսայ իր բերնէն լսել կտոր-կտոր նոր, անհասկնալի մտքեր ու խօսքեր:

Ըմբշամարտ. Մարգախաղ՝ ուր հակառակորդները իրար կը տապալեն: Խելքէ հանել. Սովորական ճամբէն շեղել: Չինավարժութիւն. Չէնք գործածել սորվիլը: Դրապուրել. Գրաւել, կախարդել:

- Ֆարհատ, ըսաւ ան անգամ մը ինծի,- մեր գիւղացիները շատ աղքատ են. կան ընտանիքներ, որոնք ուտելու հաց չունին... Որսորդին հետ երէկ պտտեցանք քանի մը գիւղեր. անոնց խրճիթներուն մէջ սարսափելի աղքատութիւն կայ...

Ես բան չըսի. ան շարունակեց.

- Այդ թուրք բէկերը մեր գիւղացիներուն արիւնը կը ծծեն... Քանի մը օր առաջ տեսայ, գիւղացի մը կապած՝ կը ծծէին, որովհետեւ չէր գացած բէկին համար ծրի աշխատելու: Խեղճը ընտանիքին միակ աշխատողն է. եթէ ամէն անգամ բէկին համար ծրի աշխատի, ո՞վ պիտի կերակրէ իր պզտիկները... Տեսայ, սիրտս ցաւեցաւ... Ֆարհատ, այս վիճակը ա՛լ անտանելի է...

Ահա ինչէ՛ր սկսած էր մտածել Կարօն. միշտ՝ գիւղացիները, գիւղացիները... Բայց չէ՞ որ միշտ այդպէս եղած էր. հայը միշտ ճնշուած, կեղեքուած էր... Մարդ պէտք էր խելքը կորսընցուցած ըլլար՝ եթէ յուսար, որ այս վիճակէն կարելի է բան մը փոխել...

Ատկէ ժամանակ մը ետք, հիւանդացաւ եւ մեռաւ Կարոյին մեծ մայրիկը՝ Չմրուխտը: Կարօն այլեւս չերեցաւ մեր քաղաքին մէջ: Իր հետ անհետացան իր երկու մտերիմները - Ասլանն ու Սազօն: Մեկնեցաւ նաեւ Որսորդ Աւօն՝ իր ընտանիքով:

Ես շարունակեցի յաճախել Տէր Թողիկի վարժարանը: Հոն մնացի տակաւին եօթը տարի, եօթը թանկագին տարիներ եւ՝ իմ պատանեկան կեանքէս: Սորվեցայ այնքան բան՝ որքան կրնար սորվիլ այն ատեն «բարձր» ուսում ստացող աշակերտ մը. կարդալ երկրին մէջ ծանօթ բոլոր գիրքերը՝ Սաղմոս, *ժամագիրք*, Հին Կտակարան, Նարեկ, եւ մինչեւ իսկ այն հսկայ գիրքը՝ որ փոքր տարիքիս դժուարութեամբ կը շալկէի - Յայսմաւուրքը: Գիտէի գրել եւ գրածս կարդալ, ինչպէս եւ քանի մը կանոններ հին հայերէնի՝ գրաբարի քերականութենէն: Բայց ինչ որ չկրցայ ձեռք բերել, այդ ալ վարժապետիս խոր գիտութիւնն էր ոգիներու, կախարդութեան մասին: Իբր գաղտնիք պահուած այդ գիտութեան մասնակից դառնալու համար՝ գոնէ տասնը-

ժամագիրք. Եկեղեցիի մէջ կարդացուող-երգուող սովորական աղօթքներու գիրքը:

հինգ-քսան տարի մը պէտք էր աշակերտել եւ ծառայել անոր...

*

* *

Բայց օր մը, անսպասելիօրէն, վերջ պիտի գտներ կեանքիս այդ երկար ու տխուր շրջանը: Ձատիկի տօնն էր. դասընկերներս ոչ մէկը կրցաւ պատրաստել Դանիէլի գիրքը, որ կը կարդացուէր եկեղեցիին մէջ: Հարուստ ընտանիքներու զաւակները, որոնք պէտք էր փայլէին եկեղեցիի բեմէն, անշնորհք ելան. վարժապետս ստիպուեցաւ պարտականութիւնը ինձի յանձնել: Աւագ շաբաթ օրը, կեսօրին, ես կրցայ կարդալ երեք քառորդը: Եթէ քանի մը ժամ ալ տար, մինչեւ իրիկուն, վստահաբար կը հասնէի ամբողջը սորվելու... Բայց ան բարկացաւ ու *նախատեց* զիս: Ես ալ չհամբերեցի, եւ պատասխանեցի քանի մը կոպիտ բառերով: Տէր Հայրը կատղեցաւ ու հայիոյց. «Սատանայի լակոտ, ես քու հայրդ կ'անիծեմ...»: Բանտարկեց ախոռին մէջ ու գնաց եկեղեցի՝ սպառնալով գիշերը գալ եւ «հոգիս առնել»:

Արեւը մարը մտաւ: Ախոռին մէջ մութը երթալով աւելի կը թանձրանար: Ես բոլորովին զրգռուած՝ խենթութեան մօտ վիճակի մը մէջ ինկայ: Որքա՞ն ժամանակ մնացի այդ վիճակին մէջ, չեմ կրնար ըսել: Միայն գիտեմ, որ ինքզիքս գտայ՝ դրան ճռռալը լսելով: *Ակնթարթ* մը ամբողջ մարմնէս դող մը անցաւ. բայց շուտով հանդարտեցայ: Երագ մը ձեռքը, այցելու հրեշտակի պէս, ներս մտաւ Սոնան: Ինձի օգնեց, որ ելլեմ գետիմէն, ուր փռուած կը մնայի. եւ իր քնքուշ ձայնը ամբողջութեամբ *սթափեցուց* զիս.

- Փախիր, Ֆարիատ, փախիր՝ քանի հայրս դեռ տուն չէ եկած...

Ես ուզեցի գրկել, համբուրել իմ ազատիչս, բայց ան ոգիի մը պէս անհետացած էր... Դուրս ելայ, ու իմ կարգիս անվերադարձ մեկնեցայ Տէր Թողիկի դպրոցէն - մանկութեանս դժոխքէն:

Նախատել. Անարգել, հայիոյել: Ակնթարթ. Շատ կարճ պատ, երկվայրկեան: Սթափեցնել. Արթնցնել, խելքի բերել:

8. ՅԻՆ ԸՆԿԵՐՆԵՐ

Արդեն մուք գիշեր եր:

Չէի գիտեր՝ ո՛ր երթամ: Տխուր եւ շուարած՝ անցայ մեր ամբողջ բաղը: Փողոցները պարապ էին ու լուռ. բնակիչները բոլորը՝ իրենց տուները փակուած, խմբուած էին *խթումի* ընթրիքին շուրջ: Միայն ես երթալու տեղ չունէի այդ գիշեր...

Թաղին ծայրը հասեր էի. դէմս հեղեղատն էր, որ գարնան այդ օրերուն դարձած էր գետ: Բոլորովին շուարած՝ կանգ առի. եւ ճիշդ այդ պահուն՝ ձայն մը լսեցի մութին մէջէն.

- Է՛յ, ի՞նչ գործ ունիս այս կողմերը...

Նայեցայ, բայց չճանչցայ: Շուք մըն էր երեւցածը:

- Ֆարհա՛տ, չե՞ս ճանչնար գիս...

- Ա՛խ, Կարօ՛, ընկերս... դո՞ւն ես... Չէ՛, դուն Կարօն չես...

Ուրկէ՞ եկար... ո՞ր էիր... քու մասիդ կ'ըսէին, որ...

Ուրախութիւնս սահման չունէր: Երեխայի պէս կախուեցայ վիզէն. համբուրեցի զինք կարօտով:

Երբ պատմեցի օրուան *պատահարները*, Կարօն նայեցաւ ինձի, խնդաց:

- Դեռ ծե՛ռքդ է այդ անիծուածը... Գե՛տը նետէ, վերջացուր...

Իսկապէս, չեմ գիտեր՝ ինչպէս, «Դանիէլի գիրք»ը ձեռքս

Խթում. Ծնունդ-Չատիկի տօներու նախորդող իրիկունը: Պատահար. Դէպ:

մնացեր էր: *Շփոթեցայ* քիչ մը, յետոյ ես ալ խնդացի: Ու առանց
աւելի մտածելու, գիրքը նետեցի ալիքներուն մէջ:

- Շա՛տ լաւ... հիմա երթանք:

Դետեւեցայ իրեն, առանց իսկ հարցնելու՝ թէ զիս ո՞ր կը
տանէր:

Տասը տարի անցած էր այն օրէն, երբ Կարօն ձգած էր դըպ-
րոցը. իսկ մեր քաղաքէն մեկնած ու *ամհետ* կորսուած էր՝ աւելի
քան եօթը տարի առաջ: Դիմա որքա՞ն փոխուած էր ան. *ամած
էր*, հասունցած, հսկայի կերպարանք առած: Թէեւ չորս տարի
միայն մեծ էր ինծմէ, բայց իմ գլուխս իր ուսը չէր անցներ: Աչքերը
կը վառէին նոյն բոցով, որ արդէն ունէր պատանի տարիքին.
բայց անոնք աւելի խոշորցած էին, միաժամանակ կիսավայ-
րենի եւ ինքնավստահ արտայայտութիւն մը առած:

Ինծի հարցուց դպրոցին մասին, Տէր Թողիկի մասին: «Այդ
հրէշը դեռ կ'ապրի՞...», - հարցուց, յետոյ պահ մը լռութիւն պա-
հեց: Կարծես ուրիշ բան կը մտածէր: Ես ալ լռեցի: Բայց պահ
մը ետք՝ չդիմանալով՝ հարցուցի.

- Ո՞ր կ'երթանք հիմա...

- Ա՛խ, կը ներես, մոռցայ ըսելու. քեզ կը տանին տեղ մը,
ուր պիտի տեսնես երկու հին ընկերներ: Կը յիշես Ասլանը եւ
Սագօն, չէ՞...

- Ասլանը եւ Սագօ՞ն, - բացականչեցի՝ անզուսպ ուրախու-
թեամբ. - ո՞ր եմ... շո՞ւտ կը տեսնեմ...

- Դիմա, շուտով...,- պատասխանեց ան՝ շատ աւելի *զուսպ*,
կարծես մտածկոտ:

Լուսնակ գիշեր էր: Քաղաքը բաւական հեռու մնացած էր
մեր ետեւ: Կանաչած դաշտերու մէջէն կ'առաջանայինք նոյն
ուղղութեամբ, բայց դէպի ո՞ր չէի հասկնար: Յանկարծ Կարօն
ընդհատեց ալ՝ անհաճոյ դարձող լռութիւնը.

- Տարհատ, գիտե՞ս. ես չէի ուզեր, որ այսօր ծանօթ մը
տեսնէր զիս: Բայց քանի պատահեցաւ որ հանդիպինք, մեր
հանդիպումը զաղտնիք պէտք է մնայ:

- Ես համը կ'ըլլամ... բայց պիտի չզգիտնա՞մ պատճառը:

*Շփոթիչ. Շուարիլ, ինքզինք կորսնցնել: Ամհետ. Առանց հետք ձգելու: Անի-
Մեծնալ: Չուսպ. Ինքզինք բռնելով, «գոց» պահելով:*

- Առայժմ՝ ոչ... անելի ետք՝ արդեն կը հասկնաս...

Կարոյին *Նախագգուշացումը* անելի եւս զարմացուց զիս: Մէկը, որ ամբողջ տասը տարի հեռու եղած է մանկութեան բնակավայրէն, որ բոլորը կորսուած կը համարէին,- այսօր վերադարձած է եւ կը փափաքի ծածուկ պահել իր ներկայութիւնը: Ի՞նչ էր գաղտնիքը...

Անցնելով *անմշակ տարածութիւն* մը, մօտեցանք աներակներու, որոնք մնացած էին *անյիշատակ* ժամանակներէ: Փլած շինութիւններու միջեւ կը բարձրանար արաբական մզկիթի մը մինարէն, որուն կապոյտ խճանկարները լուսինի լոյսին տակ կը փայլէին կախարդական փայլով:

Կարօն *անվարան առաջանալով* մտաւ աներակներուն մէջ: Ես այնքան *առասպելներ* ու հեքիաթներ լսած էի անոնց մասին, որ նոյնիսկ ցերեկով չէի *համարձակած երբեք* պտտիլ անոնց մէջ. սաքսափով լեցուեցայ: Բայց ստիպուած էի հետեւիլ իրեն:

Մինարէին մօտեցած՝ Կարօն սուլեց: Նոյնպիսի սուլոց մը իրեն պատասխանեց ներսէն: Առաջնորդս նշան ըրաւ, որ ներս մտնենք: Սարսափս զսպելով՝ շարունակեցի քալել իր ետեւէն:

Մինարէին ներսը *գմբէաւոր* սրահ մըն էր, մեծ խարոյկով մը լուսաւորուած: Երկու հոգի, կրակին քով, հրացանի *սուխներու* վրայ շարած՝ միս կը խորովէին. իրենցմէ քիչ մը անդին գետին փռուած էր *եղջերու* մը: Երկու հոգի ալ, մէկդի, նստած էին ուղղակի գետին:

Կարօն տեսնելով՝ անոնք ոտքի ելան, մօտեցան: Երեքը միասին մութ անկիւն մը քաշուեցան, եւ սկսան խօսիլ անլսելի ձայնով. պահ մը կարծեցի, որ խօսակցութիւնը իմ մասին է, եւ վիրաւորուած զգացի: Բայց տասը վայրկեան մը փսփսալէ ետք, անոնք զատուեցան, եւ երկուքէն մէկը, իմ կողմս դառնալով՝ զիս նկատեց զարմանքով.

- Օհօ, դուն ուրկէ՞ բուսար...

Կարօն կարծես նոր յիշեց զիս, եւ իմ տեղս պատասխանեց.

- Չե՞ս ճանչնար, Սագօ,- եւ միւսներուն դառնալով,- կը

Նախագգուշացում. Սկիզբէն եղած ազդարարութիւն: Անյիշատակ. Շատ հին: Անվարան. Առանց շուրթումի: Առասպել. Դիւնն աւանդուած հեքիաթ: Գմբէաւոր. Գմբէ (տակէն կլորցած տանիք) ունեցող: Սուխ. Դրացանի

ճերք, մոռցայ ներկայացնել. ձեզի լա՛ւ հիւր մը բերած եմ...

Միւս ընկերը արագ մօտեցաւ եւ գրկեց զիս.

- Ա՛խ, Ֆարհատն է, ինչպէ՞ս չճանչցայ...

Ինձի համար, որ նախապատրաստուած էի, դժուար չէր հասկնալ, որ առաջին մօտեցողը Սազօն էր, իսկ երկրորդը՝ Ասլանը, որոնք Կարոյին հետ միասին մեր դպրոցէն եւ քաղաքէն հեռացած-զացած էին: Շատ մեծցած էին ու փոխուած: Նաեւ իրենց հագուածքը փոխած էին. հագած էին Մուշի կամ Քաղէշի կողմերու լեռնական հայերու տարազը, որ տարբեր էր մերինէն: Ձիրենց տեսնելով այսպէս, միտքս եկան տարօրինակ ըսիլսաները, որոնք պատմուած էին իրենց անհետացումէն ետք, եւ որոնց ես չէի հաւատացած երբեք:

Սազօն կամ Սարգիսը դպրոցին մէջ կը կոչուէր նաեւ «սատանայի եղունգ», որովհետեւ շատ խորամանկ էր, ճարպիկ եւ անհանդարտ:

Ասլանը պահած էր իր խաղաղ դէմքը, երկնագոյն աչքերուն բարի արտայայտութիւնը, անմեղ ժպիտը: Միայն երեսին մոռքը աւելի մութ գոյն առած էր, *թիկունքը՝* լայնցած ու ամրացած:

Դպրոցը, Ասլանը միշտ ազնիւ էր ինձի հանդէպ, ուշադիր եւ օգնող. զինք ամենէն շատ կը սիրէի:

Միւս երկու անձանօթները, որոնք զբաղած էին կրակին քով, ոչ իսկ շարժեցան իրենց տեղէն: Կարօն ալ չըսաւ՝ ով էին անոնք:

Պահ մը Սազոյին եւ Ասլանին հետ զրոյցի բռնուած էինք, երբ լսուեցաւ Կարոյին ձայնը.

- Տղա՛ք, ո՛վ որ անօթի է, թող գայ...

Շատախօս Սազօն վազեց դէպի ընթրիքի սեղանը. Ասլանին հետ մնացի մինակ:

- «Ինքը» ինչպէ՞ս է,- հարցուց ցած ձայնով:

Անմիջապէս հասկցայ, որ հարցումը Սոնային մասին է:

- Այնպէս՝ ինչպէս առաջ էր. կը ժպտի, կը կարմրի՝ երբ հետը կը խօսիս... կուլայ՝ երբ հայրը իր սիրած աշակերտը կը ծեծէ... Միայն՝ հիմա մեծցած է, գեղեցկացած...

Ասլանը չխօսեցաւ, բայց դէմքը մթնցաւ:

Ժայռը դրուող «սուր»: Եղջերու. Տիւղաւոր կոտորներով որսի կենդանի: *Թիկունք.* Կոնաքի վերի մասը՝ ուտերով միասին:

Խարոյկէն ոչ հեռու՝ պատրաստուած էր ընթրիքի «սեղանը» - կտոր մը լաթի վրայ՝ լաւաշ հաց, սոխ, քովը՝ տիկ մը գինի: Խորովածը կրակէն տաք-տաք կը քաշէին լաւաշին վրայ, եւ այդպէս արհնաթաթախ՝ կ'ուտէին: Գինին կը խմէին փոխն ի փոխ նոյն «գաւաթ»էն, որ խոշոր դրոմի մը կտրուած կէսն էր:

- Նստէ՛, Ֆարհատ, ըսաւ Կարօն՝ իր աջին տեղ բանալով:

Նստայ: Օրուան դէպքերը, փախուստս՝ այնքան գրգռած էին ջիղերս, որ հակառակ ամբողջ օրը «ծոմ» պահած ըլլալուս, ախորժակ չունէի բնաւ: Միւս կողմէ, թեւ ուրախ էի հին ընկերներս գտնելուս, հարցումներ կը չարչարէին միտքս.- Ինչո՞ւ անոնք բաց ու անկեղծ չէին հետս. ինչո՞ւ եկած՝ այս անմարդ ատերակներուն մէջ կը մնային, փոխանակ քաղաք մտնելու եւ իրենց հարազատներուն քով երթալու, զանոնք ուրախացնելու:

Կարօն նկատեց *մտազբաղ* վիճակս: Գինիով լեցուն հսկայ գաւաթը ինծի երկարելով՝ ըսաւ.

- Խմէ՛...

- Այդքանը չեմ կրնար:

- Խմէ՛, կը վարժուիս,- ըսաւ՝ ժպտելով վերջապէս:

- Ես ալ,- միջամտեց Սագօն,- առաջ գինիին հոտը առնելով կը զինովնայի: Իսկ հիմա՞...

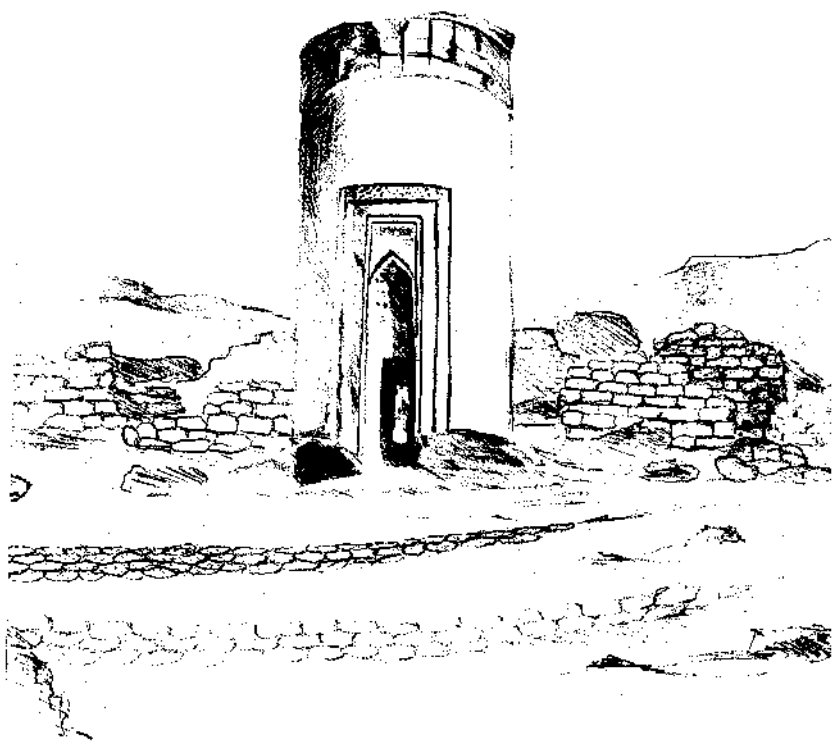
- Զիմա՞ ուրիշներ քու հոտը առնելով կը զինովնան...,- վրայ բերաւ երկու անծանօթ երիտասարդներէն մէկը:

Ես առի բաժակը, եւ պարպեցի մինչեւ կեսը: Առաջին անգամն էր, որ այդքան գինի կը խմէի մէկ շունչով:

Անծանօթներէն մէկուն անունը Մուրատ էր, միւսինը՝ Զալլաթ: Նկատեցի նաեւ, որ իրենց խօսակցութեան շեշտով Ձէթունի *բարբառը* կը յիշեցնէին: Իրենց տարազը նոյնպէս գէթունցիներու տարազին կը նմանէր:

Երբ ընթրիքը լրացաւ, սկսան խօսակցիլ ինծի բոլորովին անհասկնալի լեզուով մը: Խօսակցութիւնը սկիզբը մեղմ էր, բայց ձայները երթալով բարձրացան ու բացուեցաւ տաք վիճարանութիւն մը: Առանց որեւէ բան հասկնալու, կը զգայի, որ Կարոյին *հեղինակութիւնը* ի վերջոյ յաղթեց բոլորին.

Տիկ. Կենդանիի մորթ շինուած մեծ աման կապարիչով: Գրգռել. Լարել, շարժումի մղել: Մտազբաղ. Մտածկոտ: Բարբառ. Գաւառի մը լեզուն, բաւական տարբեր նոյն լեզուի գրական ձեւէն: Զեղինակութիւն. Նկարագրի

խօսակցութիւնը մեղմացաւ, խօսակցողները հանդարտեցան:
Ամբողջ այդ գրոյցի տելոդութեան զգացածս ծանձրոյթ էր,
քիչ մըն ալ տխրութիւն: Զրոյցէն լրիւ դուրս մնալս կը նեղէր
զիս: Շատ խմելէն՝ գլուխս սկսաւ դառնալ, եւ աչքերս զոց-
ուեցան նստած տեղս...

ուժ եւ շուրջիներուն վրայ ազդեցութիւն:

9. ՂԱՐԱՄԵԼԻՔՆԵՐՈՒ ԸՆՏԱՆԻՔԸ

Առտուն արթնցայ արեւածագէն առաջ:

Ինքզինքս գտայ *խորհրդաւոր* մինարդին ներքնայարկի նոյն սրահին մէջ, պառկած՝ չոր տերեւներու անկողինի մը վրայ: Վերմակի տեղ՝ զիս կը ծածկէր Կարոյին վերարկուն: Երեք ընկերներս եւս պառկած էին քիչ մը անդին, գետինը, առանց որեւէ ծածկոցի, քնացած՝ ծանր ու խոր քունով: Անոնք պառկած էին լրիւ հագուած, եւ իրենց *տրեխներուն* ցեխը դեռ թաց էր: Իրենց վրայ եւ կողքին՝ ունէին զէնքեր, որոնք չկային նախորդ իրիկուն: Յայտնի էր, անոնք գիշերը բաւական հեռու տեղեր գացած էին, ու թերեւս ալ զիս *հարթեցուցած-քնացուցած*՝ անելի ազատ շարժելու համար...

Միւս երկու երիտասարդները չկային. ո՞ր կորսուեցան այդ երկու *լռակեաց*, ծածկամիտ զէթունցիները. ինչո՞ւ հոս չմնացին. ինչո՞ւ Կարօն ինծի չժամօթացուց զանոնք...

Ինծի այնպէս կը թուէր, որ ինկած եմ կախարդուած ամրոցի մը աներակներուն մէջ: Մէկ կողմէն կը մտածէի. «Ձգեմ-փախչիմ, հեռանամ հոսկէ, երթամ մօրս քով, աշխատանքի մտնեմ՝ զինք եւ քոյրերս ապրեցնելու համար»: Միւս կողմէն՝ աչքիս առջեւ կուգար վարժապետիս սոսկալի պատկերը: Կը սթափէի: Եւ կը

խորհրդաւոր. Գաղտնիքներով լեցուն: Տրեխ. Գիւղաման հին ձեւի կօշիկ: Գարթեցնել. Գինովցնել: Լռակեաց. Սակաւախօս, շատ լիստող:

ոչ - 'ժրոգիւսցոյս յվնս ճգոտլ - 'մտր 'մաստ ևս.ժ -

:ըզմսիս մնզմս մսսմ շ ժտշի ոչ

'չ շղվ շէլ 'լզսմհմհ ճվմսց ևոցի իզ յոհիտեբո 'մզմսմ
'մտր 'նզտ 'յուստ ևղնսւ ըստիտո շ յշղվ և շ յտուսմոյ
յվճոսս վճոնսմ մմոյ ոմը շէլ 'վյուհ յիվիստոմի
վնսի 'նզստոյլ ժստի 'մճղվ ճոմ շ 'մտրոյ վնսի ըոհ
վնոյ մստի վր մսսսմ նոմ հով 'մտրոյ ւնզցտե յիվիսմ
-ոսսոջ շվմս վր ըոհ 'մտրոյ ւնզղվ հվիսղվ շ 'հշվթ յզ
ըսմսիս մըրսու շէլ 'յոմը ևզտոմոլ ճզոհո մմոլ

:ճւնզսթմոշ հվրնզր վնզղիզվզո ովոմ մ շոսս
մս 'մըղվիտոն ևսլ ճոմը մ շ ըստլ 'ոմի վնզսոջ մ շ
ըստոյ յվոհիտ իզ ճզոտոլոտոտի շ շղվնս յվնս

:մմտր ճոտ - 'չ յոհիտոմ և շ յոմ 'ոչ ևզմսիս
մս շղվ 'մնզմտր նոմ մաստ ևսւ 'վնս 'չ յոհիտոյ -
:մըղիվիտմս յոհ

-տշիսս ճոնոմ մոյ յվնզղվսի մնզմոտլ յվճնզի

:ըզ ևզտոն սղն ոչ ճոմ 'մըսուս մվ ւն

-ղիտըսմոշ շ ըստե ողվ ոյ 'ըստվնոյրվե ևզտոն շ
շս իստս վր ճվոտջղվ ոնզիղմ ոնլ ... շ ըսստոլ -
:իստոտթ մմտր

ճզտոհը - 'ուսղվ յզ շ մստիտ ոշիտոն ևստղն ճվճիճ -

:ըվնզմ մզղըիվիսթ

տոշ շվմս իզ յվնզթնզ 'նզնզրոլ 'յոմզի 'մըղիվիտմս
յոմ մ ճվիտոյոյր և շ ճղվ 'մտրոյ ոմը ևզտոմտոտ
ըվ շոջ ըստն վր մնզղթոյոջ 'ւնզցտը յոմոնոյր
-ոյ ենսմնզտղ շ ըստե մս 'նզիճր ճվնզղնզիղմ մվ ւնզնե
սոտոտոտ մ շ ևզնոյե շէլ 'ճզտոտն մըղիվիտլ

ծեռքը իր ոսկրացած ձեռքին մէջ առնելով, տկար ծայնով մը ըսած էր.

- Կարօս, ես պիտի մեռնիմ... Քանի դեռ շունչ կայ վրաս՝ քեզի ըսեմ ինչ որ այսքան տարի չեմ ըսած...

Ան պատմած էր, որ ինք Կարոյին մեծ մայրիկը չէր, ոչ ալ ազգականը. այլ անոր հօրենական տան մէջ՝ անոր *դայեակը*: Կարոյին հօր անունն էր Միր-Սարտօ՝ Ղարամելիքներու ընտանիքէն, որ կ'իջներ հայ հին իշխանական տոհմէ մը: «Միր» տիտղոսը, որ կը նշանակէ տէր, իշխան, ան ստացած էր իր գաւառի քիւրտերէն, որոնց վրայ տարածած էր իր իշխանութիւնը: Ղարամելիքներու ամրոցը կը գտնուէր Վանայ լիճին հարաւը, Ուշտունեաց լեռնային գաւառին մէջ, ուր այն օրերուն չէր հասներ օսմանեան իշխանութիւնը:

Միր-Սարտօն, միաժամանակ գաւառի տէրը եւ տեղական հայութեան պետը, իր զօրութեամբ ու յաղթանակներով գրգռած էր դրացի քիւրտ ցեղապետի մը նախանձը: Չկարենալով անոր յաղթել կռիւի մէջ, այս վերջինը խաբէութեամբ բարեկամացած էր Միրին հետ, զայն իր քով հրաւիրած, եւ ընթրիքի ատեն զայն վար նետել տուած՝ իր բերդին բարձունքէն:

Միր-Սարտօն սպաննել է ետք, քիւրտ բռնակալը սուրբ անցուցած էր անոր ընտանիքը: Ջարդէն փրկուած էր միայն Կարօն, փախցուած՝ իր դայեակին ձեռքով...

Ամբողջ պատմութեան ընթացքին, Կարօն անշարժ մնացեր էր, դէմքին վրայ՝ խոր զարմանքի արտայայտութիւն մը. անտէր, անտուն պատանին յանկարծ *կ'անդրադառնար*, որ մեծ տոհմի մը գաւակն է, վերջին ծիլը...

- Ես չկրցայ արելի կանուխ յայտնել քեզի այս բոլորը, Կարօ. դուն շատ փոքր էիր... Կը սպասէի՝ մեծնաս. չհասայ... Բայց հօրդ պատմութիւնը կը բաւէ՝ վրէժխնդրութեան դաս ըլլալու քեզի: Դանգիստ կը մեռնիմ. գիտեմ՝ արելի փորձուած ձեռք մը քեզ իր պաշտպանութեան տակ պիտի առնէ: Այդ ազնիւ մարդը քու հօրդ բարեկամն էր. ան ալ ենթարկուեցաւ նոյն բարբարոսութեան՝ հօրդ տան *բնաջնջումէն* ետք...

Դայեակ. Դին ատեն՝ նորածիններով ու փոքր մանուկներով զբաղող կին: Անդրադառնալ. Յանկարծ գիտակցիլ: Բնաջնջում. Մարդոց (կամ ուրիշ ապրողներու) խումբի ամբողջական ոչնչացում:

Պառաւիճն խօսքերը Ռոստոյի Աւոյին մասին էին: Ուրեմն Աւօն հասարակ մարդ չէր. որսորդի դիմակին տակ, ան կը ծածկէր խորհրդաւոր անձ մը...

- Եթէ կ'ուզես նորէն ձեռք բերել հօրդ իշխանութիւնը,- վերջացուցած էր պառաւը գրեթէ անլսելի ձայնով,- այդ պզտիկ սնտուկին մէջ կը գտնես՝ ինչ որ պէտք է...

Ան փորձած էր ձեռքը երկարել դէպի անկիւնը դրուած պզտիկ սնտուկը, բայց ձեռքը թուլցած ու ինկած էր վերմակին վրայ: Աչքերը գոցուած էին ընդմիշտ:

Կարօն անշարժ մնացած էր. բայց կը զգացուէր, որ սրտին մէջ փոթորիկ կար: Պահ մը ետք, ես ելած էի տեղէս, գացած՝ սնտուկը բանալու: Կը պարունակէր հին, *ցեցէ* կրծուած *մագադաթներ* եւ թուղթեր, գրուած պարսկերէն, արաբերէն, թրքերէն, յունարէն կամ հայերէն լեզուներով, դրոշմուած մեծ ու փոքր կնիքներով: Կարօն ձեռքէս խլած էր ամբողջ *տրցակը*, հին պաշտօնաթուղթեր ու *հրովարտակներ*՝ բոլորն ալ, եւ արագ նայուածք մը ետք՝ զանոնք նետած էր վառարանին մէջ: Կրակը բորբոքելով լափած էր Ղարամելիքներու աւելի քան հազար տարուան տոհմային վկայականները:

- Ես պէտք չունիմ թուղթերու,- ըսած էր ան խեղդուած ձայնով,- Եթէ յաջողիմ կրկին ձեռք բերել իմ պապերուս կորսնցուցածը, ասիկա կ'ընեն սեփական ջանքերով: Սուրով յափշտակուածը՝ սուրով թող վերադառնայ... Ֆարհատ, ուրիշ որեւէ բան մնա՞ց սնտուկին մէջ...

Սնտուկին տակը մնացած էր *փղոսկրէ* տուփ մը, որուն մէջէն ելած էր պզտիկ ոսկի մետալիոն մը, թանկագին քարերով, վրան՝ քանդակուած կանաչի գեղեցիկ գլուխ մը: Կարոյի մօր պատկերն էր, միակ յիշատակը, որ ան խլած էր ձեռքէս, եւ պահած՝ իր ծոցը: Այն ատեն միայն իր մռայլ աչքերէն քանի մը կաթիլ արցունք հոսած էր դէմքին վրայ:

- Երդուն ըրէ, Ֆարհատ,- ըսած էր ան պահ մը ետք,- որ այսօր հոս տեսածդ ու լսածդ կը պահես իբր գաղտնիք:

Յեզ. Լաթոյէն եւ բուրբ ուտող միջատ: Մագադաթ. Կենդանիի մորթ՝ որ կը պատրաստուէր յատուկ վրան գրելու: Տրցակ: Թուղթի ելնի կապոց: Հրո-

Ես երդում ըրեր էի:

Երեք օր ետք Ձմրուխտը թաղեր էին: Եւ անկէ անմիջապէս
ետք է որ Կարօն, Ասլանն ու Սագօն, ինչպէս եւ Որսորդ Աւօն իր
ընտանիքով՝ անհետ մեկներ էին մեր քաղաքէն:

Աւերակ մինարէն ու իր գաղտնիքները մտքիս մէջ կը կապ-
ուէին այս մոռցուած պատմութեան:

*
* * *

Չուզելով կասկածի առիթ տալ ընկերներուս, իջայ վարի
սրահը. բայց անոնք դեռ կը քնանային: Դուրս ելայ՝ քիչ մը թարմ
օդ ծծելու եւ անցեալի մութ յիշատակները միտքէս հեռացնելու
համար:

*վարտակ. Դին թագաւորներու հրամանագիր: Փղոսկր. Փիլի երկար ակ-
ռաներուն ոսկորը:*

10. ՆՈՐ ԳԱՂՏՆԻՔ

Արեւը բաւական բարձրացած էր. բայց օդին մէջ դեռ կը տիրէր գարնանային առտուան զովութիւնը:

Մեծ ուրախութիւն մը լեցուց յանկարծ սիրտս: Թէ ուրկէ՞ չէի կրնար ըսել: Թերեւս անոր համար, որ զգացի ազատութիւնս. մա՛րդ չէր կրնար ծնշել, նեղել զիս. վախ չունէի ո՛չ վարժապետս, ոչ մօրմէս:

Քիչ մը հեռանալով մինարեւն, մտայ աներակներուն մէջ: Պարիսպներու, սիւններու, կամարներու *բեկորները* գրեթէ լրիւ կորսուած էին վայրի թուփերու մէջ, ուր ազատ կը պտտէին կրիաներ, ոզնիներ, շնագայլեր...

Բուի կանչ մը զարկաւ ականջիս: Մանուկ տարիքէս՝ սորված էի հալածել *չարագուշակ* ձայնով այս թռչունը, որ -կը հաւատայինք- չար կը բերէր՝ ուր որ գտնուէր: Ծռեցայ, քար մը վերցուցի, եւ շուրջս կը նայէի, որ գտնեմ, սպաննեմ զայն: Բայց բու չէր երեւեր: Եւ քարը նետեցի կանչին ուղղութեամբ: Լսուեցաւ ճիչ մը, որ մարդկային ձայն կը յիշեցնէր...

Սոսկացի: Փլատակներուն մէջ կծկուած էր պառաւ մը, փաթթուած հին հագուստներով: Իր երկար, կռացած հասակը զինք նման կը դարձնէր կմախքի, այնքան կաշի-ոսկոր մնացեր

Բեկոր. Կտորուածի մաս, կտոր: Չարագուշակ. Պատահելիք գէշ բան գուշակող կամ գէշ տպատրուրթին ձգող:

եր. իր կեանքը կարծես հաւաքուած էր իր կրակոտ աչքերուն մէջ միայն:

Ինձի մօտեցաւ ծանօթի, գրեթէ մտերիմի պէս:

- Ո՞վ ես դուն,- հարցուցի:

Գնչու պառաւը զարմանքով զիս դիտեց:

- Դուն Կարօն չե՞ս,- հարցուց վերջապէս:

Յայտնի էր՝ գործով եկած էր Կարոյին քով. եւ որովհետեւ աչքերը լաւ չէին տեսներ, զիս Կարօն կը կարծէր:

- Կարօն ինչո՞ւ կը հարցնէ՝ իր ծառան ո՞վ է... Կարօն գիտէ, որ մարդիկ զայն Սուսան կը կոչեն: Կարօն գիտէ ամբողջ պատմութիւնը... Երբ Դինբուլի խանը կողոպտեց, կոտորեց մեր ցեղը, Սուսանը իր շալակը առաւ Կարոյին երեխան եւ միս-միմակ անցաւ Զերաթի անապատները:

Ուզեցի արթնցնել Կարօն, բայց յետոյ մտածեցի՝ պահ մը ձեւացնեմ, որ Կարօն եմ, ի՛նչ վնաս...: Զետաքրքրութիւնս արթնցած էր... «Կարոյին երեխա՛ն»... Ուրեմն Կարօն երեխա՞յ ունի... ո՞ր է...

Այս *անեղծուածներուն* մէջ միակ ապահով ու յստակ բանը այն էր, որ Կարօն եւ խորհրդաւոր պառաւը հինէն ծանօթներ եղած են, իրար ճանչցած՝ կեդրոնական Ասիոյ խորերը, Աֆղանստանի մէջ: Ձանացի սրբագրել *անտեղի* հարցումիս սը-խալը, ըսելով.

- Սուսան, ես այդ բոլորը գիտեմ. դուն ինձի ըսէ՛ ի՛նչ նորութիւններ ունիս:

Պառաւը, միշտ ինքն իրեն խօսելով, բայց կարծես երրորդ անձի մը մասին ըլլար, պատասխանեց.

- Սուսանը կ'ըսէ... Սուսանը արդէն եկած է, որ ըսէ: Սուսանը չկրցաւ լացը բռնել, երբ ամբողջ մտաւ եւ խեղճ աղջիկը տեսաւ... Ան կ'աղաչէր. «Ըսէ՛ Կարոյին, որ զիս հոս չձգէ. ցաւս կը մեռնիմ»: Խեղճ աղջիկ, որքան մաշած էր... Վստահ՝ որ ան կը մեռնի, եթէ երկար մնայ հոն...

Սինարէին դռնէն երեւցաւ Կարոյին *քնատ* դէմքը: Պառաւը խօսքը ընդհատեց. աչքերէն կրակ կը թափէր հիմա:

Գնչու (կամ՝ բոշա.) Թափառաշրջիկ ցեղ: Անեղծուած. Դանելուկ, անհասկնալի բան: Անտեղի. Անյարմար: Քնատ. Քունը ընդհատուած, քիչ քնացած:

- Դու՛ն Կարօն չե՛ս...,- գոչեց.- դուն խաբեցի՛ր Սուսանը...
- Վնաս չունի՛, Սուսան... եղբայ՛րս է,- զայն հանդարտեցուց

Կարօն:

Առանձնացած կիսաքանդ պատի մը ետևը, անոնք երկար կը խօսէին՝ ինծի անլսելի ծայնով: Ես կը մտածէի. «Արեմն, աղջըկան մը, կնոջ մը կեանքը վտանգուած է. ան կը գտնուի ամբողջի մը մէջ. անոր եւ Կարոյին միջեւ կան գաղտնի կապեր. Կարօն կը ջանայ զայն ազատել»...

Կը շարունակէի դիտել կէս-խենթ Սուսանը: Երբ Կարոյին հետ խօսակցութիւնը վերջացաւ, ան կանչ մը արձակեց, նման այն բուի ճիչին, որ լսած էի քիչ առաջ: Յանկարծ երեւցաւ պզտիկ աղջիկ մը, գոյնզգոյն հագուստներով, որ վազելով մօտեցաւ իրենց: Կարօն գրկեց եւ համբուրեց զայն: Յետոյ պառաւ եւ աղջնակը անհետացան:

Այս բոլորը այնքան արագ կատարուեցան աչքերուս առջեւ, որ ապշած մնացի: Ո՞վ էր աղջնակը, ի՞նչ կապ ուներ այդ պառաւին հետ... Կարօն ինչո՞ւ համբուրեց զայն... Առջեւ ելած առեղծուածները չէին պարզուած, ընդհակառակը՝ բազմապատկուած էին:

*
* * *

- Պառաւը խե՞նթ էր,- հարցուցի Կարոյին, երբ մինակ՝ մօտեցաւ ինծի:

- Ոչ: Սիայն... եթէ ուրիշ անգամ հանդիպիս իրեն, հաճիս հարցումներ մի՛ ըներ:

Յետոյ խօսքը փոխելով՝

- Ֆարհա՛տ,- ասելցուց,- մենք պէտք է մեկնինք հոսկէ:

- Ո՞ւր...

- Ես ալ չեմ գիտեր... Մենք այն թռչուններէն ենք, որոնք միշտ նոյն ճիւղին վրայ չեն նստիր:

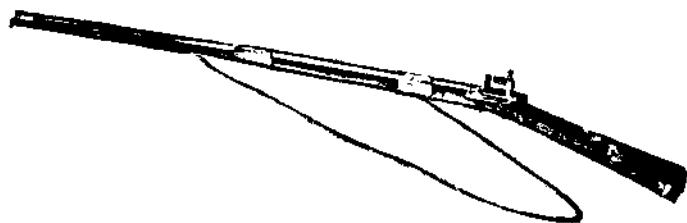
Ես լուռ մնացի:

- Չե՞ս ուզեր վերադառնալ մօրդ քով:

- Ես կ'ուզեմ ձեր հետ մնալ...

- Չգէ՛ մեզ, Ֆարհատ, գնա՛ մօրդ, քոյրերուդ... Գեռացի՛ր

մեզմէ: Քու բախտդ՝ խաղաղ կեանքն է. կ'ամուսնանաս Սոնային հետ. ան լաւ աղջիկ է, քեզ կը սիրէ. երջանիկ կ'ըլլաք միասին:
 Թէև Կարոյին այս *հոգածու* խօսքերը յուզեցին զիս, բայց ես կրկնեցի փափաքս իրենց հետեւելու:

- Այն ատեն,- ըսաւ Կարօն,- պէտք է ընդունիս քանի մը պայմաններ:

- Ես ամէն բանի *յօժար* եմ...

- Լա՛ւ մտիկ ըրէ.- Քու աչքերդ իբր թէ բա՛ն չեն տեսներ, թէև շատ բաներ պիտի տեսնես:

- Կո՛յր կը ձեւանամ...

- Քու ականջներդ իբր թէ բա՛ն չեն լսեր, թէև շատ բաներ պիտի լսես:

- Խո՛ւ կը ձեւանամ...

- Քու լեզուդ բա՛ն պիտի չխօսի, թէև շատ բաներ պիտի գիտնաս:

- Հա՛մր կը ձեւանամ...

- Դուն քու կամքդ մտիկ պիտի չընես:

- Ես կ'ընդունիմ ենթարկուիլ քու եւ միւս ընկերներու որոշումներուն:

- Բաւական է. ձեռքդ տո՛ւր ինձի...

Ես ձեռքս տուի Կարոյին. ան գրկեց զիս, համբուրեց: Այդ եղբայրական համբուրը կնքեց մեր *ուխտը*:

*Հոգածու. Հոգ տանող: Յօժար. Պատրաստ ընդունելու: Ձեւանալ. Ինքնի-
 թեն (բանի մը) ձեւը, երեսոյքը տալ: Ուխտ. Մեծ, համդիսաւոր խտտում,
 երդում:*

11. ԶԻՈՒ ՎՐԱՅ՝ ԴԷՊԻ ՆՈՐ ՎԱՅՐԵՐ

Նոյն իրիկունը, կրկին երեւցան զէթունցի երիտասարդները՝ Մուրատն ու Ջալլադը: Անոնք իրենց հետ բերին չորս գեղեցիկ ձիեր: Կարօն գիս քովը կանչեց, եւ ձիերէն մէկուն սանձը յանձնելով ինծի՝ ըսաւ.

- Ահա՛ ձիդ. գիտեմ՝ դժուարութիւն պիտի չունենաս զայն զսպելու...

Սեծ ուրախութեամբ ընդունեցի անակնկալ նուէրը: Կարօն չէր մոռցած, որ դեռ փոքր տարիքէս՝ խենթի պէս կը սիրէի ձի հեծնելը, այնպէս՝ ինչպէս հրացանն ու նշանառութիւնը: Նախ՝ մեր թաղի աւանակները, աւելի ետք՝ անսանձ ձիերը, տարիներով հանգիստ չունեցան ձեռքէս: Դարիւր անգամ ինկած եմ ու վիրաւորուած, հարիւր անգամ մօրմէս յանդիմանութիւն ու ծեծ ստացած - բայց անօգուտ...

Յետոյ, ուրախութիւնս անչափելի դարձնելով, Կարօն հանց հրացան մը, զոյգ մը ատրճանակ, նաեւ մեծ դաշոյն մը.

- Ահա՛ զէնքերդ. գիտեմ, որ ասոնց եւս նոյնքան վարժ ես...

Չեզք մը հագուստ. «Վերէն վար» հագուելիքներու ամբողջութիւնը:

Ան տակաւին ինծի տուաւ *ծեռք մը հազուստ*: Երբ վրաս փոխեցի, նոր հազուստիս մէջ ոչ թէ Տէր թողիկը, ոչ թէ մայրս, սատանան անգամ չէր կրնար գիս ճանչնալ... Այլ բոլորովին նման էի ընկերներուս:

- Է՛, ի՞նչ կը սպասես, ծի՛ղ հեծօիր,- ըսաւ Կարօն:

Ասլանը եւ Սազօն արդէն հեծած էին իրենց ձիերը:

Սենք ճամբայ ելանք. երկու զէյթունցիները մնացին միմա-րէին ներքնայարկը:

*

* * *

Ճամբու որոշ մէկ կէտին, Սազօն դարձաւ ինծի.

- Ֆարհա՛տ, գիտե՞ս՝ ուր կ'երթանք:

- Կարօն բան մը չըսաւ...

- Կը յիշե՞ս Որսորդ Աւօն, այդ լուռ, *fundու* մարդը... անոր տունը կ'երթանք: Տե՛ս, այդ լեռներուն մէջ կ'ապրի հիմա...

- Կը յիշե՞մ,- ըսի՝ նոր ուրախութեամբ մը.- տասը տարիէն աւելի է՝ Աւօն չեմ տեսած. հիմա լման ծերացած ըլլալու է...

- Դին *վիշապները* շուտ չեն ծերանար,- ըսաւ Սազօն՝ իր սովորական *հեզնական* եղանակով.- զինք պիտի տեսնես շա՛տ քիչ փոխուած. իսկ իր որդեգիր տղան՝ Զասօն, որ դպրոցը կը ծաղրէինք, հիմա տուն-տեղ եղած է, արտի ու գոմի տեր... անուսնացած է, շատ երեխաներ ունի...

Ես ուզեցի իմանալ զիս ամենէն աւելի կը հետաքրքրող անձին մասին.

- Իսկ Մարօ՞ն...

- Մարօ՞ն,- կրկնեց Սազօն մասնաւոր *ոգելորութեամբ* մը.- Իր սեւ աչքերով խելքդ կը տանի... բայց առաջուան պէս խած-նող-ճանկռտող է...

Նկատեցի, որ Սազօն այս խօսքերէն ետք լուռ եւ տրտում դարձաւ: Վառեց *ծխամորճը*, սկսաւ ծխել: Յետոյ, կարծես ըսած-ները մոռցնելու համար, իր *ծխամորճը* առաջարկեց ինծի.

- Ա՛ռ, ծխէ՛...

Խոժոռ. Ծուռ (դէմք): Վիշապ. Առասպելի երեւակայական իսկայ սողուն: Դեզնական. Ծաղրական: Ոգելորութիւն. Խանդավառութիւն, եռանդ: Ծխամորճ. Մէջը ծխախոտ դնելով՝ ծխելու յատուկ սարք (փիփ):

Պատասխանեցի, որ ծխելու սովորութիւն չունիմ. բայց իր պնդումին վրայ առի, ծուխ մը քաշեցի: Անհաճոյ չէր, թէւ առաջին փորձս էր:

- Յա՛, այդպէ՛ս,- ուրախացաւ Սագօն, եւ ծխամորճը նըւիրեց ինձի, բացատրելով՝ որ ինք երկու հատ ունի: Յետոյ, շիշ մը հանելով ձիուն թամբի գրպանէն, օդի հրամցուց: Ճամբորդութիւնը, ըսաւ, համ չունի առանց ծխախտտի եւ օդիի:

- Կը տաքցնէ,- ատելցուց,- հոն՝ վերը բարձունքներուն վրայ ցուրտ պիտի ըլլայ:

Եւ իրաւ, քանի կը բարձրանայինք լեռան լանջերը, գիշերային ցուրտը այնքան զգալի կ'ըլլար: Ճամբան *կածան* դարձած էր, դժուար ու վտանգաւոր, ու երբեմն կը ստիպուէինք իջնել ձիերէն եւ զանոնք առաջնորդել՝ սանձերը բռնած: Ես արդէն յոգնած էի. տաք-տաք գրուցող Կարօն եւ Ասլանը բաւական առջեւէն կ'երթային՝ արագ քայլով: Սագօն միշտ հետս էր. քանի մը փորձ ըրի՝ իրենց անցեալ կեանքին մասին տեղեկութիւններ քաղելու, բայց ի գուր: Ան շարունակեց խօսիլ առանց դադարի, բայց միշտ՝ անկապ ու աննշան միւթերու մասին...

Հիանալի էր լեռնային գիշերը - Հայաստանի լեռներու գիշերը: Շրջապատը ազդած էր նոյնիսկ Սագոյին վրայ. ատոր անդրադարձայ երբ ընկերս խօսքը ընդհատեց, ու պահ մը ետք իր գեղեցիկ ծայնով սկսաւ եղանակել երգ մը...

Կէս գիշերի մօտ պէտք էր ըլլար: Կարօն եւ Ասլանը դանդաղեցան, ու մենք հասանք իրենց: Կածանը սեղմուած էր կիրճի մը մէջ, եւ պէտք էր առաջանալ շատ ուշադիր: Այդ կիրճին մէջ էինք տակաւին, երբ Սագօն, կամաց մը կողմս ծռելով, ըսաւ.

- Գիտե՞ս, Պարսկաստան չենք ա՛լ... մտած ենք Վասպուրական, Աղբակի գաւառ... Վանն ալ հեռու չէ. երկու օրուան ճամբայ...

Կածան. Լեռնային շատ նեղ ճամբայ՝ ոտքով քայելու:

12. ՈՐՍՈՐԴԻՆ ՏՆԱԿԸ

Լուսնալու մօտ էր, երբ հասանք Աղբակի 4... գիւղը, Դուշմանի լեռներ կոչուած լեռնաշղթային մէջ:

Գիւղէն դուրս, ձորի մէկ բարձր *լանջին* վրայ, մինակ կանգնած էր տնակ մը, որուն պատուհաններէն մէկը տկար լոյսով լուսաւորուած էր: Կանգ առինք քանի մը քայլ անդին. Կարօն մօտեցաւ, բաներ մը ըսաւ, եւ ահա՝ վայրկեան մը ետք բակին դուռը բացուեցաւ ու սեմին երեւցաւ *յաղթ* կերպարանք մը՝ ճրագը ձեռքը: Այդ *ուրուագիծն*՝ ես ճանչցայ Որսորդ Աւօն...

Մեր առաջին գործը եղաւ ձիերուն հանգիստը հոգալ: Ընկերներս արթնցուցին ախոռի սպասաւորը, իսկական իսկայ մը, եւ անոր պատուիրեցին առատ գարի տալ ձիերուն: Ես արդէն զուշակած էի իսկային ինքնութիւնը. բայց լրիւ վստահ եղայ, երբ ան *խռպոտ* ձայնով պատասխանեց.

- Սըիէն գիտէ... ըսելու պէտք չկայ... երեսուն տարի է՝ Սըիէն ձիերու հետ գործ ունի...

Որսորդին տան սենեակներէն մէկը յատուկ պատրաստուած կ'երեւէր հիւրերու համար: Սենք հաւաքուեցանք հոն: Շուտով կրկին երեւցաւ նաեւ տանտէրը:

- Տէ՛, շո՛ւտ, Աւօ՛, տղաքը անօթի են, - դարձաւ Կարօն անոր:

Լանջ. Կող, կուրծք: Ցաղթ. Դսկայ: Ուրուագիծ. Շուք կամ շուրջի գիծ: Խըռպոտ. Դաստ եւ քաշուած (ձայն):

- Գայլի պես,- աւելցուց Սագօն,- ի՛նչ որ ունիս՝ բեր...
- Աստուծոյ տուածէն ինչ որ ունիմ՝ կը բերեմ:
- Տնեցիները ո՞ւր են... Սէկը չ'երեւիր,- հարցուց Ասլանը:
- Հասօն *ազարակը* կը քնանայ՝ մէկ աչքը միշտ բաց. աւազակ քիւրտերը նորէն կատղած են: Իսկ Մարօն հիմա կ'արթընցնեն՝ ընթրիք պատրաստէ...

Որսորդը զիս չնկատեց. ընկերներս բան չըսին իմ մասին,

Ազարակ. Անասուններ պահելու եւ կաթնեղէն պատրաստելու յատուկ տեղ:

իսկ ես՝ ամչցայ մօտենալու, իր ձեռքը համբուրելու եւ ըսելու՝
ես քու Ֆարհատդ եմ, որ այնքան կը սիրէիր...

Շատ չանցած՝ ներս մտաւ աղջիկ մը, երկու ձեռքով բռնած
պղինձէ մեծ ափսէ մը, վրան՝ լաւաշ հաց, պանիր, մածուն, կա-
րագ, որսի միս: Տղաքը զայն բարեւեցին՝ քանի մը սրախօսու-
թիւններով, բայց ինք դուրս ելաւ առանց պատասխանելու:

Իրա՛ւ, Մարօ՞ն էր... Եիշդ է, տասը տարի չէի տեսած զինք:
Որքա՞ն փոխուած էր, մեծցած, լրջացած, գեղեցկացած:

Մարօն վերադարձաւ՝ այս անգամ բերելով հսկայ կուժ մը
զինի: Իր աչքերը հանդիպեցան իմիններուս, եւ անակնկալի
շող մը փայլեցաւ անոնց մէջ: Արագ դուրս վազեց՝ երեւի հօրը
լուր տալու համար:

- Ո՞ր է,- հարցուց Աւօն ներս գալով,- ո՞ր է Ֆարհատը...
ես մօտեցայ:

- Ֆարհա՛տ ջան, դո՞ւն ես,- բացականչեց զիս գրկելով,-
տղա՛ս, այս որքա՛ն մեծցեր ես: Կարօ, զինք ուրկէ՞ գտար...

Կարօն երկու բառով պատմեց նախորդ օրուան պատա-
հարները: Որսորդը խնդաց ուրախ.

- Ես կը սպասէի, որ դուն փախչիս այդ անպիտանին քովէն:
Սիայն մե՛ղք՝ որ երկար մնացիր այդ «դժոխք»ին մէջ...

Յետոյ մանրամասն հարցուց մօրս եւ քոյրերուս մասին:
Ու դառնալով Մարոյին՝

- Դուն ինչո՞ւ չես մօտենար, չես հարցներ Մարիամին,
Մագթաղին մասին: Չէ՞ որ քոյրիկներդ էին անոնք...

Մարօն չխօսեցաւ, խնդաց միայն, եւ սենեակէն դուրս
գնաց՝ *հիւրասիրութիւնը* շարունակելու համար:

Մենք նստանք ընթրիքի: Որսորդը սեղանի վրայ եւս շա-
րունակեց ուշադրութիւն ընել ինծի: Հակառակ առաջացած
տարիքին, ան կը պահէր հին աշխուժութիւնը:

- Ֆարհա՛տ,- ըսաւ ինծի պահ մը ետք,- առտուն կ'ըսեմ Մա-
րոյին, որ քեզ տանի՝ պտտցնէ մեր լեռներուն վրայ. պիտի տես-
նես՝ ի՞նչ գեղեցիկ է հոս ամէն բան:

Սիրտս *թնդաց* ուրախութենէն:

*Լաւաշ. Բարակ շաղուած-փխած գիւղական հաց: Սրախօսութիւն. Սրա-
միտ խօսք, կատակ: Հիւրասիրութիւն. Հիւրեր պատուելը, անոնց բաներ
հրամցները: Թնդալ: Դողալ, դողողալ:*

Կ... գիւղը, ուր ծերունի Որսորդը հաստատուած էր, կը գըտնըւէր Պարսկաստանի եւ Թուրքիոյ սահմանի լեռներուն արեւմըտեան կողմը, ուր Վասպուրականն է, եւ Վանը՝ իր լիճով: Լեռնաշղթային երկու կողմի գաւառները ունին խիստ կլիմայ՝ երկար ձմեռ եւ զով ամառ:

Գիւղացիները կը զբաղին առաւելաբար անասնապահութեամբ. գարնան սկիզբէն՝ իրենց անասուններու հօտերով անոնք կը գաղթեն դէպի լեռներու *արօտավայրերը*. Իոն վրաններու տակ կ'ապրին մինչեւ աշուն: Չմեռը, միշտ՝ անասուններուն հետ միասին, կ'անցնեն գիւղի տուններուն մէջ, որոնք լրիւ զետնափոր են, մութ սենեակներով ու ոլոր-մոլոր անցքերով: Նոյնիսկ ուշադիր նայուածք մը չի գուշակեր անոնց գոյութիւնը, եթէ չըլլայ *երդիքներէն* ելլող առաւօտեան ծուխը:

Չայերէն գատ՝ այս շրջաններուն մէջ կ'ապրին քիւրտ թափառական ցեղեր: Անոնք եւս ամառը կ'անցնեն լեռներուն վրայ՝ ձմեռը գալու-տեղաւորուելու համար հայկական գիւղերը, ուր ամէն հայ ընտանիք իր փոքր տան մէջ պէտք է ընդունի ու պահէ ամբողջ քիւրտ գերդաստան մը եւ անոր անասունները:

Անտանելին այն է, որ յաճախ ձմեռը սովորականէն աւելի կ'երկարի, եւ քիւրտերը, իրենց պաշարը սպառելով, կը հարկադրեն հայ գիւղացին կերակրելու թէ՛ զիրենք եւ թէ՛ իրենց անասունները: Մերժումը կրնայ վտանգի ենթարկել հայուն կեանքը, քանի ինք անգէն է, իսկ քիւրտը սովորութիւն ունի ամէն առիթով գործածելու իր զէնքերը:

Քիւրտը իր ազատութիւնը կը գտնէ զէնքին եւ կոպիտ ուժին մէջ. իսկ հայ գիւղացին հնազանդ՝ գլուխը կը ծռէ ամէն *անիրաւութեան* առջեւ. ան շատոնց կորսնցուցած է զէնքի վարժութիւնը եւ իրաւունքը. իր մէջ մեռած է ազատութեան եւ ինքնապաշտպանութեան ոգին:

Արօտավայր. հտտով ծածկուած դաշտ՝ անասուններու արածելուն յարմար: Երդիք. Գիւղական տուներու տանիքի բացուածքը: Անիրաւութիւն. Անարդարութիւն:

13. ՈՐՄԻ ՕՐ ՄԸ

Յաջորդ օրը արթնցայ շատ ուշ: Ընկերներս արդեն մեկնած էին սենեակէն: Արագ հագուեցայ եւ դուրս ելայ:

Լեռնային առաւօտը գեղեցիկ էր. ճնճողուկները կը ճռուողէին *ուռենիներուն* վրայ: Բակին մէջ, հաւերը կը կչկչային, վազելով Մարոյին ետեւէն, որ ափով հատիկներ կը ցրուէր գետին: Նկատեցի, որ Աւոյին տունը, թէւ փոքր, շինուածքով ու մաքրութեամբ գրեթէ պալատ մըն էր՝ *համեմատած* գիւղի միւս խրճիթներուն:

Ձիս տեսնելով, Մարօն քովս վազեց: Ըսաւ, որ տղաքը, զիս խոր քունի մէջ տեսնելով, ձգած են որ յոգնութիւնս առնեմ, եւ զացած են որսի:

- Կուզե՞ս իրենց միանալ... ըսե՞մ՝ Մըլէն թող ծին թամբէ: Բայց նախ բան մը չե՞ս ուտեր... Կաթը հիմա տաքցուցի. սերը քեզի համար պահած են: Կուզե՞ս...

- Այո՛, հաճիս,- ու վրայ բերի.- բայց ինչո՞ւ «սերը ինծի համար...»

- «Աւելի լաւ է նոր սատանան, քան հին քահանան». Կարօն, Ասլանը եւ Սագօն ա՛լ քիչ մը... երես առած են,- պատասխանեց ան խնդալով. եւ յետոյ՝ լուրջ.- Բայց մենք հին ընկերներ ենք, չէ՞, Ֆարիատ:

Ուռենի. Ծած-թափուող երկար ծիւղերով ծառ: Համեմատած. Բաղդատելով:

Եւ խոհանոց վազեց: Քանի մը վայրկեան ետք՝ վերադարձաւ բերելով նախաճաշս ափսէի մը վրայ - սեր եւ մեղր, որ սկսայ ուտել ճերմակ լաւաշով:

Պահ մը ետք, երեւցաւ Սըհէին վիթխարի կերպարանքը: «Ձին պատրաստ է» ըսաւ ու կրկին դուրս ելաւ:-

Ես հրացանս առի ու պատրաստուեցայ մեկնելու:

- Ճամբան գիտե՞ս,- հարցուց Մարօն:

- Չեմ գիտեր, բայց կը գտնեմ:

- Դժուար է: Տղաքը գացին ոտքով: Ես քեզ եւ ձիդ կը հասցընեմ մինչեւ «Ծակ-քարը». անկէ շիտակ ճամբայ կայ մինչեւ Խանասորի ձորը:

- Ոտքով գացին... Ուրեմն ես ալ ոտքով կ'երթամ. ձի պէտք չէ: Բայց դո՞ւն... դուն մինա՞կ պիտի վերադառնաս...

- Ես գիշերն ալ չեմ վախճար, երբ կը քալեմ լեռներուն մէջ,- ժպտեցաւ Մարօն հպարտ:

Դէպի Ծակ-քարը տանող նեղ շաւիղը ոլոր-մոլոր կը սողար բլուրներուն միջեւ, բարձրանալով եւ իջնելով անդադար: Մարօն հագած էր պարզ, գունագեղ հագուստ մը. իր սեւ, գանգուր մազերը կը ծածանէին բարակ քամիէն: Որքա՞ն սիրուն էր ու վայելուչ՝ լեռնական աղջկան իր կազմը, որքա՞ն կեանքով լեցուն՝ իր մեծ, սեւորակ աչքերը... Մտքիս մէջ զայն կը համեմատէի Սոնային հետ. ի՞նչ մեծ տարբերութիւն...

Մարօն ճամբուն այնքան վարժուած էր, որ չէր զգար անոր երկարութիւնը: Մինչ ես գրեթէ յոգնած էի, երբ հասանք ամենաբարձր բլուրի լանջին: Հոն՝ Մարօն կեցաւ, ու բարձր կանչեց.

- Դի՛քօ, Դի՛քօ...

Դեռ իր հնչումն ծայնին արծագանգը չէր մարած ձորերուն մէջ, դեմի բարձունքին ետեւէն երեւցան մարդկային կերպարանքներ, որոնք ճչալով ու քարէ քար ցատկաւորելով մօտեցան. երեք պզտիկ հովուհիներ էին, Կ... գիւղէն: Մարօն անոնց բաժնեց հացն ու պանիրը, որ բերած էր հետը: Աղջիկները ըսկըսան ուտել՝ ուրախութեամբ եւ ախորժակով: Ես հարցուցի Դիբոյին.

Շաւիղ. Նեղ ճամբայ: Սեւորակ. Սեւի գարնող, սեւի մօտ: Հնչում. Թորոս-ցող, բարձր եւ անուշ:

- Ի՞նչ կ'ընես, եթե զայլը գառնուկներդ տանի...

- Սորոն չի ձգեր,- ըսաւ ան՝ խոժոռ աչքերը վրաս *յառած*: Յետոյ դարձաւ, եւ մատները բերնին դնելով սուլեց: Ժայռերուն ետեւէն ելաւ հսկայ շուն մը, որ պոչը շարժելով վազեց իր պզտիկ տիրուհիին մօտ: Ես ետ քաշուեցայ:

- Մի՛ վախճար,- ապահովցուց զիս Դիբօն,- Սորոյին կ'ըսեմ, որ քեզ չխածնէ:

Ես խնդացի: Մարօն գրկեց Դիբօն, համբուրեց:

- Հոսկէ մենք կը բաժնուինք,- ըսի ես.- միայն ինձի ցոյց տուր՝ ուրկէ պետք է երթամ:

Մարօն ճշգրտութեամբ բացատրեց ճամբաս՝ մեր կեցած տեղէն ցուցնելով ուղղութիւնը: Ու մեկնեցայ, վստահ՝ որ առանց կորսուելու պիտի հասնիմ ընկերներու:

*

* *

Լեռնային օդը անուշ էր, գինովցնող: Ամէն բլուր, ամէն հովիտ, որ դէմս կ'ելլէր, նոր տեսարան մը կը բանար աչքերուս, նոր գոյներ, նոր գեղեցկութիւն: Բայց ես աւելի՛ տարուած էի մտածումներով: Մտքիս առջեւ կը ներկայանային երկու կերպարանքներ - Մարօ ու Սոնա...

Այնքան տարուած էի, որ լրիւ մոռցած էի առաջնորդիս *պատուէրները* ճամբու ուղղութեան մասին: Եւ միայն այն ատեն հասկցայ որ ճամբես *չեղած եմ*, երբ առջեւս բացուեցաւ հսկայ կիրճ մը, ուրկէ անցնիլ անկարելի էր: Նոյնքան անկարելի էր ետ դառնալը. չէի յիշեր՝ ինչպէ՛ս հոն հասեր էի...

Բոլորովին շփոթեցայ: Արեւը արդէն կը մօտենար մայրանուտին. ցուրտը կը դառնար խայթող: Յայտնի էր, ժամանակ կորսնցուցած էի. արդէն պետք էր հասած ըլլայի ընկերներու որսատեղը. մինչ ոչ մէկ նշան կար, որ մօտ եմ իրենց...

Ի՞նչ կ'ընայի ընել. ինկայ յուսահատութեան մէջ: Զինուած էի, վախ չէր զգացածս: Ամօք կը զգայի, որ անուշադիր եւ յիմար եղայ՝ անտեսելով Մարոյին բացատրութիւններն ու օգնութիւնը: Կ'ամչնայի նաեւ մտածելով ընկերներուս մասին, որոնց առա-

Ցանկ. (Աչքերը) կէտի մը ուղղած պահել: Պատուէր. Թելադրութիւն, խորհուրդ: Շեղիլ. Ուղղութենէ մը աջ կամ ձախ ծոխ, հեռանալ:

ջին իսկ օրէն ցոյց տուած պիտի ըլլայի անճարակութիւնս...

Յանկարծ լսեցի *խուլ* որոտում մը, որուն արծազանգը կրկնուեցաւ լեռնէ լեռ: Գետուեցաւ երկրորդ մը, երրորդ մը: Պարզ էր հիմա, որ հրացանի արծակում էր: Բայց ո՞վ էր արծակողը... Ընկերներս չէին կրնար ըլլալ. իմ գտնուած տեղս շատ հեռու ըլլալու էր Խանասորի ձորէն: Կամ ուրիշ որսորդներ էին, կամ ալ աւազակներ: Ինծի համար կարելորութիւն չունէր. ո՞վ ալ ըլլար՝ ես ուրախ էի, որ մարդոց պիտի հանդիպէի:

Արագ քայլերով առաջացայ պայթումներուն ուղղութեամբ: Գիմա՛ կը լսէի նաեւ շուներու խառն հաջոց, շատ հեռուէն. ալ վստահ էի, որ պիտի հանդիպիմ որսորդներու: Առջեւս կար բլուր մը, որ պէտք էր մագլցիլ:

Դեռ կէս բարձրութեան չհասած՝ լսեցի մոմչիւն մը, եւ ինծնէ քսան քայլ անդին տեսայ հսկայ *վարագ* մը, որ կը փախչէր: Գրացանը ուսէս վար բերելս ու արծակելս ակնթարթի գործ եղաւ: Գնդակս թէւ մասամբ հասաւ նպատակին, բայց մահաբեր չեղաւ. կատաղի գազանը դարձաւ եւ յարձակեցաւ վրաս, այնքան արագ, որ ժամանակ չտուաւ կրկին լեցնելու հրացանս:

Քաշեցի դաշոյնս եւ արագօրէն խրեցի անոր կողը: Վարագին թափը պակսեցաւ, բայց ոչ լրիւ. իր ցցուած, սարսափելի *ժանիքները* կը սպառնային արդէն ինծի: Մահուան վտանգը իմ ուժերս ալ բազմապատկեց: Յաջողեցայ *ոստումով* մը անցնիլ կատաղի հակառակորդիս ետին ու դաշոյնս երկրորդ հարուածով մը մխրճեցի անոր փորը...

Վարագը դեռ չէր դարձած՝ նոր յարձակումի մը համար, երբ շատ մօտէն հրացան մը որոտաց. գնդակը եկաւ գլուխէն հարուածելու գազանը, որ գետին տապալեցաւ...

Ետ նայեցայ... Տեսայ Մարօն, հրացանը ձեռքը՝ քիչ մը հեռու ժպտուն կանգնած... Թէեւ արեան մէջ թաթխուած, վագեցի, գրկեցի զինք՝ ուրախութեամբ, *երախտագիտութեամբ*:

Մարօն պատմեց, թէ ինծնէ բաժնուելով՝ զիւղ չէր գացած. բարձրացած էր Ծակ-քարի բարձունքը, իմ ընթացքիս հետեւելու համար: Տեսած էր Խանասորի ուղղութենէն շեղիլս՝ ճամ-

խուլ. խորէն եկող (ծայն): Վարագ. վայրի խոզ: ժանիք. գազանի սուր ակնայ: Ոստում. Ցատկելը: Երախտագիտութիւն. Ընդհակադրութիւն:

բուն կէսը դեռ չհասած: Վազած էր ետեւէս հասնելու, եւ երկար փնտռելէ ետք գտած էր զիս ճիշդ հոն՝ ուր երեւցած էր վարազը: Ու կռիւի ատեն, յարմար պահուն, իր պատրաստ հրացանը պարպած էր...

Կռիւի վերջին պահէն մինչեւ այս խօսակցութիւնը, մենք չէինք նկատած, որ չորս հոգի, բլուրի գագաթը կանգնած, կը դիտէին: Աւօն եւ երեք ընկերներս էին. գազանը յաղթահարելու պատիւը իրենցմէ է որ խլած էինք:

Անոնք մօտեցան. ծերունին գրկեց նախ իր աղջիկը, յետոյ զիս. համբուրեց մեզ եւ ըսաւ.

- Ապրի՛ք. արժանի էք Ռոստոյ Աւոյի զաւակները ըլլալու...

*

* *

Մեր վերադարձը տեւեց բաւական երկար: Ամբողջ ճամբու ընթացքին, Աւօն կատակներով կը պատմէր Ասլանին ու Սագոյին սխալները՝ վարազը հալածելու պահուն: Մարօն լուռ՝ կը քալէր հօրը քովէն:

Կարօն ուրախ էր. բարի ժպիտով՝ ձեռքը դրաւ ուսիս.

- Կեցցես, Ֆարիատ,- ըսաւ,- *սրտի տէր* տղայ ես դուն...

Ես, թէւ խոր ուրախութեան մէջ, անհանգիստ կը զգայի. չէմ գիտեր՝ յոգնութիւնը եւ յուզումը ազդած էին վրաս: Գլուխս կը ցաւէր, այտերս կը վառէին:

Մութը շատոնց կոխած էր, երբ հասանք գիւղ: Անմիջապէս ինկայ անկողին: Գէշ գիշեր մը անցուցի, ծանր երազներով:

Դեռ չէր լուսցած՝ աչքերս բացի. լրիւ թրջուած էի քրտինքէն: Կարօն կանգնած էր քովս:

- Դուն հիւանդ ես, Ֆարիատ,- ըսաւ մտահոգ.- երեսդ դեփ-դեփոյն է. քունիդ մէջ տեսաբար *կը զառանցէիր*...

Յետոյ ինծի հեղուկ մը տուաւ խմելու. ըսաւ, որ հանդարտեցնող դեղ մըն է: Աւելցուց, որ իրենք «գործով» պիտի բացակային, եւ կը վերադառնան յաջորդ իրիկուն:

Պահ մը ետք, կրկին քունս տարեր էր:

Սրտի տէր. Բաջ: Չառանցել. Ջերմի կամ անհանգիստ քունի մէջ խօսիլ:

14. ԱՇԽԱՏԱՆՔ ԵՒ ՀՈՂ

Արթնցայ, արեւը նոր կը ծագեր:

Առանձին էի: Յիշեցի, որ տղաքը բացակայ էին. իսկ Որսորդը եւ Սարօն մեջտեղ չկային: Ըսի՝ քիչ մը ելլեմ պտտիմ. առտըւան թարմ օդը թո՛ղ զիս բժշկէ...

Յօղը դեռ չէր չորցած խոտերուն վրայ, եւ անոր մարգարիտ կաթիլները, արեւի առաջին ճառագայթներուն տակ, ծիածանի բոլոր գոյներով կը շողային:

Կը քալէի պզտիկ հովիտի մը մէջ. *բերրի* արտերը կը խոտանային առատ հունձք. տեղ մը նոր *կը վարէին* հողը, ուրիշ տեղ՝ արդէն կը ցանէին: Աւելի անդին՝ արօտավայրի մը մէջ, կ'արածէին ոչխարներու հօտեր: Սէկ խօսքով, որ կողմ որ նայէի, աշխատանք էր, շարժում, կեանք: Այո՛, «ծոյլ չէ՛ այս ժողովուրդը...», ինչպէս կ'ըսէր օր մը Կարօն: Աշխատասէ՛ր ժողովուրդ, որ անբախտ է...

Յանկարծ լսուեցաւ երգի ձայն մը, որ կը հնչէր առաւօտեան զով օդին մէջ: Կամաց-կամաց սկսայ զանազանել բառերը.

Է՛յ, ծագեցաւ կարմիր արեւ,
Տաք ու պայծառ է օրը.
Դէ՛, քաշեցէ՛ք, սիրուն եզներ,
Առաջ տարէք արօրը:

Յօղ. Առաւօտեան քեթեւ անձրեւ կամ խոնաւութիւն: Բերրի. Հարուստ (հող): Վարել. Հողը մշակել, հերկել-փորել:

Վարդ վարենք, ակօս փորենք,
Խո՛ր ակօսներ հողին մէջ.
Սերմը ցանենք, որ հունձք հնձենք,
Ցորեն դիզենք կալին մէջ:

Թո՛ղ ձմեռ գայ - մենք վախ չունինք.
Ուրա՛խ կ'անցնի մեր օրը.
Ուտելու միշտ պաշար ունինք,
Լի եւ կուշտ է մեր փորը:

Դե՛, քաշեցէք, սիրուն եզներ,
Շուտով վարենք արտերը.
Թող չըսէ մեր դրացին՝
Ծոյլ են Հասոյին եզները:

Երգողը Հասօն էր, Աւոյին որդին, որ քիչ մը անդին՝ իր արտը կը վարէր: Սօտեցայ.

- Բարի յաջողութիւն:

Ան պատասխանեց բարեւիս եւ շարունակեց գործը: Հարցուցի՝ իր վիճակը կը համապատասխանէ՞ր իր երզին: Հասօն պատասխանեց, թէ աւելի լաւ է աշխատիլ, նոյնիսկ առանց շահի, քան անգործ մնալ. անգործ մնալը՝ մահ է, ըսաւ: «Բայց, - աւելցուց, - այս արտը աղայի սեփականութիւն չէ»:

- Ե՞ւ... որո՞ւնն է:

Բացատրեց, թէ հայրը հողը գնած էր քիւրտ քէկի մը այրիէն, որ անուսինին մահէն ետք դրամի պէտք ունեցած էր: Երբ ըսի՝ երանի ամէն գիւղացի այդպէս սեփական հող ունենար, Հասօն վրայ բերաւ. «Լաւ կ'ըլլար, եթէ ձգէին, - ու աւելցուց, - գիւցացիները նախ՝ դրամ չունին հող գնելու համար. նոյնիսկ եթէ կարենան գնել, աղաները կը թշնամանան, դժուարութիւններ կը հանեն, հունձքը հրդեհել կուտան. ամէն բան կ'ընեն՝ գիւղացին համոզելու համար, որ առանց աղային օգնութեան անկարող է ապրուստ ճարել, ու նախընտրելի է անոր ենթակայ մնալ:»

Վարդ վարել. Գերկել-Մշակելը: Կալ. Տափարակ՝ ուր ցորենը յարդէն կը գատեն: Լի. Լեցուն: Համապատասխանել. Նման ըլլալ, յարմարիլ: Սեփականութիւն ըլլալ. Պատկանիլ:

- Աչքովդ կը տեսնես ահա՝ գօտիիս մէջ դրուած երկու
ատրճանակ. հրացանն ալ իոն՝ *լուծին* վրայ կապուած է: Ինչո՞ւ
այս բոլորը՝ վարուցանի ատեն, արտիս մէջ... Որո՞ւն հետ կռիւ
ունիմ: Բայց յանկարծ տեսար՝ երկու քիւրտ ծիաւոր, ձեռքը
մտրակ, լօ՞, լօ՞ կանչելով ձորէն կ'ելլեն, կուգան եզներդ լուծէն
կը քակեն՝ կը տանին... Բայց քանի ասոնք քովս են, - եւ ձեռքը
դրաւ ատրճանակներուն վրայ, - սատանան անգամ չի կրնար
մօտենալ Յասոյին եզներուն...

Ես հարցուցի, թէ քանի՞ օրէն կը հերկէ իր արտը: Բայց
Յասօն զիս չլսեց. իր գործին ու եզներուն վրայ էր իր ուշադ-
րութիւնը: «Դէպի ա՛ջ, Մարա՛լ, քեզի ի՞նչ եղեր է այսօր, - եւ ձեռքի
երկար փայտով միտտեց կարմիր եզին մէկ կողը. ապա՝ «Տէրա՛ն,
շիտա՛կ քալէ», - եւ միտտեց մոխրագոյն եզին կռնակը:

Կարծես եզներն ալ կը հասկնային իրենց տիրոջ *նկատող-
ութիւնները*, եւ խելացի ձեւով առաջ կը տանէին գործը: Չու-
զելով աւելի խանգարել Յասօն, ես կրկին յաջողութիւն մաղ-
թեցի եւ առաջ գացի:

*

* * *

Մէջս նոր-նոր միտքեր կ'արթննային, երբ կը մտածէի Յա-
սոյին ըսածներուն մասին: Յիշեցի անոր մէկ խօսքը. «Աւելի լաւ
է աշխատիլ, նոյնիսկ առանց շահի, քան անգործ մնալ. անգործ
մնալը՝ մահ է»: Միւս կողմէ՝ կը մտաբերէի Տէր Թողիկի պնդումը,
թէ՛ իւրաքանչիւր անձի համար Աստուած ճշդած է ճակատագիր,
նշանակած՝ ապրուստ ու շահ, մէկուն՝ շատ, միւսին՝ քիչ. թէ՛
ոչինչ կախուած է մեզմէ, եւ որքան ալ քանք թափենք՝ դարձեալ
մազի չափ չենք կրնար աւելցնել մեր բախտն ու բաժինը...: Յասօն
կը նախընտրէր գործել, եւ յոյս դնել իր աշխատող
ձեռքերուն վրայ, մինչ Տէր Յայրը կը քարոզէր *համակերպում*,
ծուկութիւն՝ ամէն բան Աստուծոյ ձգելով:

Ո՞վ էր երկուքէն *իրաւացին*, ճշմարտութիւնը ըսողը...: Կար-
ծես՝ քահանան, քանի շուրջս աշխատող, քրտինք թափող մար-
դիկը կը տեսնէի աղքատ վիճակի մէջ. մինչդեռ աղաները, ո-
*ւուծ. Կենդանիները արօրին կապող փայտ եւ կապ: Նկատողութիւն.
Դիտողութիւն: Համակերպում. Հնազանդիլը, ենթարկուիլը: Իրաւացի. ճիշդ
եղող, իրատունք ունեցող:*

րոնք ոչ կը ցանէին, ոչ կը հնձէին, աղա էին... անոնց սեղանը միշտ ճոխ էր, հարուստ:

Միայն ես չէի, որ այսպէս կը մտածէի, այլ ամբողջ ժողովուրդը, քանի բոլորն ալ Տէր Թողիկի աշակերտներ էին...

Ու այս կացութեան մէջ՝ Կարոյի եւ իր ընկերներուն գաղափարներն ու ճիգերը ինծի կ'երեւէին բոլորովին անհիմն ու անյոյս: Կրնա՞ր գալ օր մը, երբ պիտի տիրէին իրաւունք եւ արդարութիւն, երբ գիւղացին պիտի ազատէր աղաներու *հարքստահարութիւններէն*: Կրնա՞ր երբեք իրականութիւն դառնալ աշխատասէր ու *խոնարհ* մշակին *արքայութիւնը*...

Դաշտերուն մէջ, յետոյ բլուրներուն վրայ, ամբողջ օրը քափառեցայ՝ այս մտածումներէն հալածուած: Կէսօրը շատոնց անցած էր՝ երբ անդրադարձայ, որ շատ հեռացած եմ Կ... գիւղէն: Նստայ պահ մը հանգիստ ընելու:

Չարստահարութիւն. Կեղեքում, անիրաւում: Խոնարհ. Չամենտ, բարի: Արքայութիւն. Թագաւորութիւն. հոս՝ ազատ եւ ուրախ կեանք:

15. ՆԱԽԱԶԳՈՒՇԱՑՈՒՄ

Երբ արթնցայ՝ գիշեր էր: Պառկած էի դալար խոտին վրայ, մութին մէջ կարկաչող վտակէն քիչ մը անդին. քանի՞ ժամէ իվեր քնացած էի հոն - չէի կրնար ըսել:

Աչքս դարձուցի դէպի աստղազարդ երկինքը: Ի՞նչ գեղեցիկ են գիշերուան այդ լուսաւորները: Երկա՞ր կը փնտռեն անոնց մէջ իմ աստղս, կը փնտռեն - բայց չեն գտներ... Ահա՛ երկու աստղեր, կարծես երկու աղուոր, բայց տրտում, մթագնած աչքեր... շա՛տ անգամներ տեսեր են, համբուրեր են գիրենք: Ես ձեզ կը ճանչնամ, աղուոր աստղեր, դուք Սոնային արցունքոտ աչքերն էք... Ահա՛, քիչ մը անդին, երկու աստղեր եւս, որոնք կը փայլին հպարտ. Մարոյին կրակով լեցուն աչքերն են անոնք: Կը սիրեն ձեզ, հպարտ, կրակոտ աչքեր...

- Ա՛խ, Մարո՛...

- Ի՞նչ է,- լսելի եղաւ յանկարծ ձայն մը:

Ես *սարսռացի* ամբողջ մարմինով: Բարձրաձայն խօսած էի... բայց պատասխա՞նը... ոգիներ՞ր կային շուրջս:

- Ես եմ, Ֆարիհա՛տ...

- Մարո՛...

Երեւակայեցէ՛ք իմ ուրախութիւնս... Բռնկած հոգիով պա-

Սարսռալ. Յանկարծական ու խոր դող ունենալ:

տանի մը՝ որ գիշերային լռութեան մէջ առանձին, մարդոցմէ հեռու, յանկարծ կը գտնէ իր սիրածը...

Մարօն նստաւ քովս, ծեռքս առաւ իր ափերուն մէջ: Ուրախութենէն կը ճառագայթէր: Պատմեց, թէ առտուն հօրմէն իմացած էր գիշերուան անհանգիստ վիճակս, բայց զիս չէր գտած տեղս պառկած: Իմացած էր, որ արտերուն կողմը գացած եմ. անցած էր Յասոյին քովէն, եւ յետոյ՝ ամբողջ օրը զիս փնտռած:

- Երեւակայէ՛... տունէն ելած եմ առտուն, եւ մինչեւ հիմա՛ լեռ, ձոր չեմ ձգած - ետելէր պտտած եմ: Ինչպէ՛ս ես... ամբողջ օրը քալե՛ր ես... բան չե՞ս կերած... ի՞նչ խենթ տղայ ես, Ֆարհատ...

Ան յանկարծ կտրեց խօսքը, եւ թոպէ մը լռելէ ետք աւելի ցած ու լուրջ շարունակեց.

- Գիտե՞ս, Ֆարհատ, քանի մը օրէն Կարօն եւ ընկերները պիտի երթան... տեղ մը: Դուն անոնց հետ մի՛ երթար...

- Ինչո՞ւ չերթամ...

- Այնպէ՛ս... մի՛ երթար... չեմ կրնար ըսել... Եթէ ըսեմ՝ հայրս զիս կը սպաննէ... Կաղաչեմ, Ֆարհատ, մի՛ երթար...

Մարոյին աչքերը արցունքով լեցուած էին. ամուր գրկած էր զիս, եւ կուրծքիս կպած՝ կրկին-կրկին կը խնդրէր, որ չերթամ Կարոյենց հետ... Բայց այդ ի՞նչ արշաւանք էր, դէպի ո՞ւր եւ ի՞նչ նպատակով...

- Ա՛խ, Ֆարհատ... Կարօն... Կարօն շատ խիստ է, անգուր է իրեն վնասողներուն հանդէպ... Ձգո՛ւշ եղիր, սխալ մը չընես, չբարկացնես զինք...

- Ապահով եղիր... Ես միշտ հաւատարիմ կը մնամ Կարոյին...

- Զա՛, սիրելի՛ս... այդպէ՛ս,- պատասխանեց ան՝ քիչ մը հանդարտելով,- չեմ ըսեր՝ գէշ տղայ է... գէշ է չարերուն հետ: Բայց այդ քար սիրտը յանկարծ կը փափկանայ՝ երբ խեղճ մը տեսնէ... Իր պատառը անոր կուտայ, եւ անօթի կը մնայ...

- Իսկ Ասլա՛նը... Սազօ՞ն...

- Ասլանը լաւ տղայ է, բայց Սազօն չեմ սիրեր... Գիտե՞ս,

Ճառագայթել. Փայլիլ: Կպիլ. Փակչիլ: Արշաւանք. Խմբական ճամբորդութիւն՝ մասնաւոր գործի կամ յարձակումի համար:

Ֆարիատ, ի՞նչ ըսաւ օր մը ինձի... Մեր բակը երկուքս առանձին կեցած՝ մեր գիւղի աղջիկներուն մասին կը խօսէինք: Յանկարծ տեսնեմ՝ աղուեսը (իրաւ, երեսը աղուեսի կը նմանի)... հա՛... տեսնեմ՝ ձեռքը վիզիս նետեց, եւ ըսաւ. «Մարօ՛, ձգե՛ քեզ համբուրեմ...»: Ետ քաշուեցայ, եւ... շրջիս... աղուո՛ր ապտակ մը... Քիչ մնաց խեղճին շի՛ աչքերը լման պիտի կուրնային...

- Իսկ եթէ ես քեզի ըսեմ՝ համբոյր մը տուր՝ ինձի՞ ալ ապտակ կուտաս...

Մարօն խնդաց եւ չպատասխանեց:

Ես գլուխս ծռեցի, շրթունքներս հասան իր երեսին... Եւ յետոյ՝ մեր շրթունքները երկա՛ր վայրկեան մը չէին զատուեր իրարմէ: Լռութեան մէջ՝ մեր սրտերը խօսեցան, շա՛տ բաներ ըսին իրարու...

- Երթանք,- յանկարծ սքափեցաւ Մարօն շտկուելով:

- Ժամը քանի՞ կայ,- հարցուցի ես:

- Տե՛ս, «Բազումք»ը զենիթին հասած է, ուրեմն՝ կէս գիշեր...

Կը քալէինք քով-քովի, իրարու *հպելով*. իր թարմ եւ ճկուն մարմինը կը զգայի կողիս՝ ամէն վայրկեան: Կը խօսեր անդադար. կ'ըսէր՝ ո՛ւր եւ ինչպէ՛ս փնտռած էր գիս, թէ՛ իմ պառկած տեղս Արիւնոտ Չոր կը կոչուէր, որովհետեւ վտանգաւոր տեղ էր, ու բախտ է՝ որ ինձի աւազակ կամ գազան չէր հանդիպած. կը յանդիմանէր՝ որ առանց զենքի դուրս ելած էի գիշերով:

- Իսկ դուն առանց զենքի ինչպէ՞ս չվախցար այս ծորը մտնել,- հարցուցի:

- Գիշերը առանց զենքի պտտի՞լ կ'ըլլայ,- պատասխանեց՝ խնդալով իմ միամտութեանս վրայ, եւ ցոյց տուաւ զոյգ մը մանր ատրճանակ, որոնք խրուած էին գօտիին մէջ:

Եթէ ցերեկ ըլլար, Մարօն պիտի նկատէր, թէ որքա՛ն կարմրեցայ ամօքս...

Շի. Օռտ (նայուածք): Բազումք. Համաստեղութեան (աստղերու խումբի) մը անունը: Ձենիթ. Երկինքի «գմբէթ»ին միշտ կեդրոնը, գլխուն վերեւ:

16. ՕՐԵՐԸ՝ ՈՐՍՈՐԴԻՆ ՏԱՆ ՄԷՋ

Երբ տուն հասանք, ամեն մարդ քնացած էր: Մըհեն, որ դուռը բացաւ մեզի, յայտնեց, որ «աղան տունը չէ» եւ «հիւրերը չեն վերադարձած»: Հասօն՝ կրկին՝ արտերը քնացած էր: Տուն պիտի դառնար՝ երբ մշակութեան իր գործերը վերջանային:

Գիշերը անցուցի խառնիխառն երազներով:

Յանկարծ ցնցուեցայ զօրաւոր դղրդոցէ մը, ճի՛շդ քովէս լսուող: Աչքերս բացի: Առտու էր. վիթխարի Մըհեն կեցած էր անկողինիս քով եւ կը մրթմրթար.

- Հազար անգամ ըսեր եմ՝ ասանկ յիմար բաներ մի՛ տաք ձեռքս... Այնքան թեթեւ է... հազիւ շունչ մը կ'առնես՝ կը թռի...

Գետին ինկածը փայտէ ափսէ մըն էր, որով Մըհեն իմ նախաճաշս կը բերէր... Դժուար էր իրեն՝ թեթեւ բաներ կրելը...

Ինկած ափսէն իր *պարունակութեամբ* գետին ձգած՝ ան դուրս ելլելու վրայ էր, երբ Մարօն վրայ հասաւ. բարկացած սպասաւորը անոր առիթ չտուաւ խօսելու.

- Աս յիմար գործերը կնիկները թող ընեն... Մըհէին շալակը մէկ եզի բեռ ցորեն տո՛ւր, ըսէ՝ տա՛ր ջաղացք... Բայց Մըհէին ասանկ սատանայի գործեր մի՛ տար...

Պարունակութիւն. Բանի մը մէջը եղածը:

Մարօն մխիթարեց զինք ու զրկեց «իր» գործերուն: Ու ըսկըսաւ ինձի պատմել Մըհէին տարօրինակութիւններուն մասին: Ան ամսականը ստացած տտեն՝ չընդունիր ոսկի ու արծաթ դրամներ, որովհետեւ մանր են ու թեթեւ. փոխարէնը՝ կը պահանջէ երկաթ, պղինձէ մեծ-մեծ ու ծանր դրամներ, որոնք իր աչքին աւելի արժէք ունին:

Բացի Մըհէէն, տան սպասաւորներուն մէջ միշտ կար արդէն ծանօթ պառաւ խաթունը, վանի կողմերէն: Աւոյին տունը կ'աշխատէր փոքր տարիքէն եւ գրեթէ ընտանիքի անդամ դարձած էր՝ բոլորովին մոռնալով իր հայրենի գաւառը: Մարօն շատ կանուխ մօրմէ որք մնացած ըլլալով՝ այս բարեսիրտ կինը ճանչցած էր իբրեւ մայր: Բայց շատ աւելի ազդուած էր հօրմէն, որ կըսէր. «Ես որսորդ եմ. իմ աղջիկս ալ՝ նոյնիսկ եթէ որսորդ չըլլայ՝ գոնէ պէտք է սիրէ արիւն ու հրացան»: Ի վերջոյ, Մարօն բնաւ չէր նմանած պարզամիտ ու բարեպաշտ խաթունին, որ յաճախ կը յանդիմանէր զինք: Մարօն ալ՝ անդադար կը խնդար անոր միամտութիւններուն վրայ:

Հասոյին կինը ես միայն մի քանի անգամ տեսայ, այն ալ՝ ծածկուած երեսով: Երկրի սովորութեան հետեւելով՝ ան նոյնիսկ բառ մը չխօսեցաւ հետս: Նախքան ամուսնութիւնը, աղջիկները ինչպէս Մարօն- կը վայելէին որոշ ազատութիւններ՝ երեսն ու զլուխը բաց շրջիլ, տղամարդոց հետ խօսիլ: Իսկ հարս դարձած կիները բոլորովին համր կը դառնային ու կը ծածկէին իրենց երեսը...

*

* *

Օրերը, շաբաթները կ'անցնէին անզգալի ձեւով: Գարունը առաջացաւ, կամաց-կամաց մտանք ամառ: Կարօն եւ ընկերները երկու անգամ երեւցան, յետոյ կրկին անհետացան՝ ինձի հագիւ երեկոյ մը առիթ տալով զրուցելու, կարօտս առնելու իրենցմէ: Ստազբաղ էին: Մանաւանդ Կարօն յափշտակուած էր՝ ո՛վ գիտէ ի՛նչ միտքերով, ի՛նչ ծրագիրներով:

Բարեպաշտ. Աստուածավայն, կրօնատէր: Վայելել. (Առաւելութիւն մը) ունենալ եւ համոյքով գործածել:

Ժամանակս կ'անցընէի Սարոյին հետ, կամ՝ երբ ինք տան գործերուն էր՝ *զմնելով* շուրջս տեսած նոր բաներս, մտածելով անոնց մասին:

Որսորդին վիճակին մէջ մէկ բան աչքի կը զարնէր. հիմա ան աղքատ չէր երեւեր, ինչպէս Սալմաստ ապրած ժամանակ: Արօտերուն մէջ կ'արածէին աւելի քան հարիւր ոչխար, տասնեակ մը ընտիր կով. իսկ տունը լեցուն էր Աստուծոյ բոլոր բարիքներով: Որսորդը ինքը, նկատեցի, մեծ յարգանք կը վայելէր Աղբակ գաւառի ժողովուրդին մէջ, որ զինք կը նկատէր իր *նահապետը*:

Միւս կողմէն Աօժ, թեւ հիմա պաշտօնապէս ստացած էր «միր» տիտղոսը, եւ կը նկատուէր նաեւ գաւառի հայութեան իրական պետը, բայց իր *վարուելակերպով* ու *կենցաղով* բնաւ ցոյց չէր տար, որ պաշտօնական մարդ է. ան պարզապէս կը վարուէր՝ ինչպէս նահապետ մը իր գերդաստանի անդամներուն հետ:

Գիտէի, որ Աօժ գաղթական էր հոս՝ ինչպէս Սալմաստի մէջ: Կը յիշէի, որ ան կապ ունէր Ղարամելիքներու պատմութեան հետ, որ հեռաւոր օր մը պատահաբար լսած էի Կարոյենց տունը, լսած եւ «նոռցած» (զոնէ այդպէս խոստացած էի Կարոյին՝ երդումով): Բայց ճիշդ ի՞նչ էր պատահածը. ի՞նչ պայմաններու մէջ ան հասած էր Սալմաստ. ինչո՞ւ՝ տարիներ ետք՝ մեկնած էր հոնկէ, անցած կրկին թրքական սահմանը եւ հաստատուած պատմական Հայաստանի այս մասին մէջ, հիմա ալ՝ «միր»ի տիտղոսով...,- բոլոր այս հարցերուն մասին ոչ մէկ խօսք կըլլար տան մէջ: Անզգուշ *ակնարկութիւն* մը, հետաքրքիր հարցուն մը - եւ ծերունիին *թաւամագ* յօնքերը կը խոժոռէին, բարի դէմքը կը մթազնէր: Յայտնի էր՝ անցեալին մէջ ան շատ, շատ տխուր յիշատակներ ունէր թաղուած...

Ձմնել. Ուշադրութեամբ դիտելով քննել: Նահապետ. Գերդաստանի տարեց պետ: Վարուելակերպ. Վարուելու, յարաբերելու ձև: Կենցաղ. Կեանքի ձև: Ակնարկութիւն. (Նիւթի մը մասին) անուղղակի խօսք: Թաւամագ. Առատ ու հաստ մագերով:

17. ԶԷՆՔՈՎ ՓՐԿՈՒԹԻՒՆ

Սեր վերադարձին Որսորդը մեկնած էր. տուն դարձաւ երկու օր ետք, իրիկունը:

Ան յայտնեց, որ Կարօն ու ընկերները «անակնկալ դէպքի» մը *բերումով* զինք «իրենց քով» կանչած էին: Այսինքն ո՞ր... այդ մասին ոչ իսկ բառ մը ըսաւ: Ես ալ, գաղտնապահութեան *ոճին* վարժուած, բան չհարցուցի: Բայց Աւօն ինք խոստացաւ՝ մեզի պատմել «անակնկալ դէպքին» մասին - քիչ մը հանգիստ ընելէ եւ ընթրելէ ետք:

Մարօն անմիջապէս դրաւ ընթրիքի սեղանը: Ես, նախորդ օրերու անհանգստութենէս ետք, բնաւ ախորժակ չունէի, եւ չմտեցայ ընթրիքին: *Քաւարարուեցայ* նստած մնալով իրենց հետ, մինչ Աւօն կ'ընթրէր եւ Մարօն գուլպայ կը հիւսէր՝ միւս կողմէն պատմելով իմ *անխոհեմ* պտոյտս եւ զիս պառկած գտնելը դաշտին մէջ, ուր, - աւելցուց չարաճճի խնդուքով, - կրնար զիս «լաւ մը կողոպտել, եւ կապկպած ձգելով երթալ»...

Յետոյ, ծռելով իմ կողմս, ցած ձայնով հարցուց.

- Ֆարհատ, իմ կատակներէս չես նեղուիր, չէ՞...

Բերումով, Պատճառով: ՌՃ. Չեւ. Իոս' գործելածեւ: Քաւարարուիլ. (Բանով մը) գոհանալ, աւելին չիմտռել: Անխոհեմ. Անխորհուրդ, վտանգաւոր:

Ընթրիքն ետք, Ռոստոլոը սովորականն բարձր տրամադրութեան մէջ էր. ու մանրամասն պատմեց օրուան դէպքը:

Կարօն եւ ընկերները, «գործով մը տեղ երթալու համար ճամբայ ելած», կ'անցնէին հայկական գիւղի մը մօտի լեռներէն: Յանկարծ ճիչեր կը լսեն. հովիւները, պատռած գլուխով, արիւնլուայ կը վազեն իրենց քով. «Քիւրտերը հօտերը թալանեցին, օգնութեան հասէք»: Կարօն եւ ընկերները կը շտապեն, բայց դեռ տեղ չհասած՝ կը տեսնեն գիւղացիները, որոնք յուսահատ կը վերադառնային: Անոնք կ'ըսեն. «Ամէն բան կորսուած է. աւազակները անցան լեռան միւս կողմը»:

Կարօն հովիւներէն իմացած էր՝ երբ տեղի ունեցած էր յարձակումը: Կ'ըսէ, որ դեռ յոյս կայ *աւարը* ետ դարձնելու. աւազակները, հօտին հետ առաջանալով, չէին կրնար այդքան արագ հեռացած ըլլալ: Եւ քանի ինք կը ճանչնար այդ լեռները՝ իրենց բոլոր անցքերով, կը խոստանայ գիրենք տանիլ կտրուկ ճամբով ու աւազակներուն դէմը ելլել: Միւս կողմէ, լուր կը հասցնէ իրեն՝ Ռոստոլոին:

Բայց այդպիսի դէպքեր գիւղացիներու կեանքին մէջ արդէն շատ անգամներ պատահած էին. անոնք չեն համոզուիր, եւ արցունքոտ աչքերով կ'ուղղուին դէպի իրենց տունները:

- Ես չեմ մեղադրեր աւազակները, որոնք ձեզ կողոպտեր են. անոնք հաւատարիմ են իրենց արհեստին եւ աւանդութիւններուն,- կ'ըսէ Կարօն վրդոված.- ձե՛զ կը մեղադրեմ, որ չէք գիտեր պահպանել ձեր ունեցածը: Քիւրտը շատ ճիշդ կ'ըսէ, թէ՛ «հայը կոյր հաւի մը չափ սիրտ չունի»:

Իրենք՝ երեքը, կտրուկ ու արագ ճամբով, ճշդուած ժամուն կը հասնին Կարոյին ըսած կիրճը, որուն մէկ լանջէն մեղ կածան մը կը սողար: Նոյն պահուն՝ հոն կը հասնի Աւօն՝ իր ձիով:

Կարօն Ասլանին հետ կը բռնէ կիրճին մուտքը, իսկ Ռոստոլոն ու Սագօն՝ ելքը:

Աւազակները, աւելի քան յիսուն ծիաւոր, կը հասնին: Սերինները որոշած են վախցնել՝ առանց սպանութիւն գործելու: Սպանութիւնը կրնար խեղճ գիւղացիները ենթարկել քիւրտերու

Բարձր տրամադրութեան մէջ. Գոհ, ուրախ: Թալանել, Կողոպտել: Աւար, Կողոպտուած ապրանք:

վրժխնդրութեան: Կարօն ձայն կուտայ աւագակներու պետին, որ աւարը ձգեն, եթէ կ'ուզեն ողջ դուրս ելլել կիրճէն: *Արիամարիական* մերժումով՝ աւագակապետ քիւրտը կը հրամայէ առաջ քշել հօտերը:

Կարոյին հրացանը կ'որոտայ, եւ քիւրտին *գոակը* կը թռչի գլուխէն:

Պետը կը յամառի: Կարօն կրկին ձայն կուտայ, թէ՛ կը խնայէ իր անձին, բայց ոչ ձիուն. եւ ահա՛ ձին կը տապալի գետին:

Կարոյին օրինակին կը հետեւին միւս երեքը: Ասլանը իր գնդակին *թիրախ* կ'ընտրէ մէկու մտրակը, որ գետին կ'իյնայ՝ առանց տիրոջ ձեռքին վնասելու. Սազօն նշան կ'առնէ մէկուն թամբը: Որսորդը մեծ ճարպիկութեամբ կը թոցնէ մէկ ուրիշի նիզակին ծայրը:

Աւագակները տակաւին կը մերժեն իրենց զէնքերը վար դնել: Բայց բոլորովին անպաշտպան են նեղ կածանին վրայ, մինչ մերինները շատ լաւ պահուած կը մնան իրենց *դարաններուն* մէջ:

- Քիչ մը ճանկռտենք,- կը կանչէ Կարօն:

Եւ կը սկսին իրենց գնդակները դպցնել մէկուն ձեռքին, միւսին ոտքին, երրորդին ականջին...

Վերջապէս՝ աւագակները կը ստիպուին ձգել աւարը:

Կարօն կը ձայնէ, որ պէտք է իրենց ձգուին նաեւ երեք ձի, որովհետեւ ինք եւ ընկերները ոտքով եկած են ու բաւական յոգնած: Եւ կը խոստանայ, ոչխարները իրենց տէրերուն հասցնել է ետք, վերադարձնել ձիերը: Քիւրտերը կ'ընդունին նաեւ այս պայմանը...

Գօտերը գիւղ կը հասնին, երբ բոլորովին մթնած էր: Գիւղացիները անպատմելի ուրախութեամբ կը վազեն չորս քաջերուն ընդառաջ, եւ ամէն տեսակի օրհնութիւններ կը թափեն իրենց վրայ. կիները կը համբուրեն անոնց զէնքերը: Բայց որքան կը խնդրեն, որ գիշերը գիւղը մնան, տղաքը կտրուկ կը մերժեն. միայն Կարօն կը պատուիրէ, որ առտուն փոխ առնուած երեք ձիերը տանին, հասցնեն՝ ուր որ պէտք է:

Արիամարիական. Չիւանդ, կարեւորութիւն չտուող: Գոակ. Գլխարկ՝ ընդհանրապէս պզտիկ: Թիրախ. Նշանառութեան կէտ: Դարան. Պահարանի «աչք». հոս՝ կռիւի համար պահոււթելու տեղ:

Աւարտելով իր պատմութիւնը, Որսորդ Աւօն եզրակացուց.
- Կը տեսնե՞ս, զաւակս, «մարդ կայ՝ հազար մարդ կ'արժէ.
հազար մարդ կայ՝ մէկ մարդ չ'արժեր»։ Կարօն, Ասլանը, Սազօն
ալ մարդ են, այն գիւղացիներն ալ մարդ են։ Բայց ինչպէ՞ս. եր-
կուքին միջեւ այնքան տարբերութիւն կայ, որքան առիւծի եւ
կատուի։ Հայ գիւղացին երբ քիւրտ մը կը տեսնէ, կը փախչի,
իր տունը կը մտնէ կը փակուի, որ գոնէ գլուխը ազատէ. ապրան-
քը դուրսը ձգելով, որ թշնամին թալանէ՝ տանի։ Իսկ Կարօն իր
երկու ընկերներուն հետ ապրանքը յիսուն հոգիի ձեռքէն կը խլէ՝
ետ կը բերէ։ Ինչպէ՞ս... իրենց երակներուն մէջ հոսածը ուրի՞շ
արիւն է...

Ես *ագահութեամբ* մտիկ կ'ընէի ծերունի Որսորդին խօս-
քերը։

- Հայերս, - շարունակեց ան, - Վասպուրականի ընդարձակ
նահանգին մէջ՝ մեծամասնութիւն ենք։ Բայց քիւրտը՝ որ փոքրա-
մասնութիւն է, քիւրտը՝ որ տուն-տեղ չունի, կը տիրէ հայուն, ա-
նոր վրայ աղալութիւն կ'ընէ։ Պատճա՞ռը... պատճառը այն է,
որ քիւրտը կենդանի մարդ է, իսկ հայը՝ մեռած։ Հարցը շատը-
քիչը չէ. հարցը՝ սիրտ ունենալն է։ Ի՞նչ կրնայ ընել մարդ մը, որ
սիրտ չունի...։

Որսորդին խօսքերը լսելով, ես միաժամանակ կը դիտէի
Մարօն։ Անոր աչքերը աստիճանաբար աւելի կը վառէին. սեղ-
մըւած շրթունքները կը դողային։

- Որդի՛ս, - ըսաւ Որսորդը տակաւին, - եթէ կ'ուզես ապրիլ
այս աշխարհի վրայ, պէտք է գայլին հետ գայլ դառնաս, գառնու-
կին հետ՝ գառնուկ։ Գլուխդ *մի՛ խոնարհեցներ*, ծեծողներ շա՛տ
կը գտնուին։ Քեզմէ աւելի տկարին հանդէպ գթասիրտ եղիր,
բայց թշնամիիդ մի՛ խնայեր...

Մարօն, ինչպէս ես, յափշտակուած՝ կը շարունակէր մտիկ
ընել իօր խրատները... Ի՞նչ ապրումներ իր կիսավայրենի սիր-
տը կը վրդովէին. ո՞վ գիտէ... Արդեօք ա՞ն էս կը տանջուէր հա-
յուն *թշուառութենէն*...

*Ագահութիւն. Չկշտանալը։ Խոնարհեցնել. Ճոնել։ Թշուառութիւն. Խոր
խեղճութիւն։*

18. ՄԵՃ ԳՈՐԾԻՆ ՍԿԻԶՔԸ

Քիւրտ աւագակներու հետ բախումէն ետք, Կարօն եւ իր երկու ընկերները ուղղակի գացած էին «իրենց գործին»: Բայց օրերով՝ ծայն չեկաւ իրենցմէ: Կը զգայի, որ Աւօն շատ մտահոգ էր, թէւ լուռ կը մնար: Ես ալ մտահոգ էի, նաեւ կը ձանձրանայի. Խաթունը քիչ մը հիւանդացած ըլլալով՝ Մարօն աւելիով կ'օգնէր անոր տան գործերուն մէջ, գրեթէ ամբողջ օրը զիս ձգելով առանձին:

Գիշեր մը, դեռ նոր մթնած էր, յանկարծ երեւցաւ անծանօթ երիտասարդ մը՝ բոլորովին քիւրտի պէս հագուած, թէւ մաքուր հայախօս: Բերած էր նամակ մը, որ տուաւ Աւոյին:

Որտորդը այնքան անհամբերութեամբ ու արագ բացաւ նամակը, որ գուշակեցի անոր Կարոյէն ըլլալը: Ինծի համար նորութիւն էր, որ Աւօն կարդալ գիտէր: Թէեւ քովը նստած էի, ան բան չըսաւ ինծի նամակին բովանդակութեան մասին: Ընթերցումը վերջացնելով, անմիջապէս Սըհէին հրամայեց, որ իր ձին թամբէ. իսկ Մարոյէն պահանջեց, որ զէնքերը բերէ: Մարօն մեծ հանդարտութեամբ գնաց զէնքերը բերաւ, ու նոյնիսկ չհարցուց՝ ո՛ւր կ'երթայ:

Քախում. Իրարու զարնուիլը: Բովանդակութիւն. (Մտքի, խօսքի, գրութեան) մէջ եղածին ամբողջութիւնը:

Աւօն զիս նկատեց միայն երբ, ձին նստած, քակի դրան մօտեցած էր:

- Ես կը վերադառնամ քանի մը օրէն,- ըսաւ:

Գրաբերը գնաց իր հետ:

Երբ ես կրկին սենեակ մտայ, Մարօն, իր սովորական ժպիտը դէմքին, ըսաւ.

- Մենք նորէն մինակ մնացի՞նք...

Ձիս՝ մտածկոտ տեսնելով, կատակի համար խոժոռեցաւ, յետոյ խնդալով դուրս վազեց՝ իր գործերուն: Ես մինակ մնացի:

Պահ մը նստայ հոն՝ մտածումներու մէջ: Բայց երբ աչքս դարձուցի այն կողմ, ուր պահ մը առաջ նստած էր Ռոստրոզը, տեսայ գետին ինկած թուղթ մը: Կարոյին նամակն էր... Իր աճապարանքին մէջ, ծերունին մոռցած էր հետը առնել զայն:

Ուրախութիւնս սահման չունէր: Վերցուցի երկծալ թուղթի թերթը, որուն չորս էջերուն վրայ ճերմակ տեղ չէր մնացած. լրիւ ծածկուած էր գրութեամբ: Սկսայ կարդալ:

Որքան կ'առաջանար ընթերցումս, այնքան հետաքրքրութիւնս կը գրգռուէր: Կարօն նոյնն էր մնացած իր գրելու ոճին մէջ, ինչպէս էր խօսած ատեն - շատ պարզ: Բայց... ինչպէ՞ս, ո՞ր սորված էր այս անսխալ, մաքուր հայերէնը, ինք՝ որ այբը բեռնէն հազիւ կը զանազանէր Տէր Թողիկին քովէն փախած ատեն...:

Հակառակ ճիգիս, շատ բան ալ չհասկցայ նամակէն. Կարօն ուղղակի կը ծածկէր իր մտածումը - ինձի համար անիմաստ բառերով, կրճատումներով, ակնարկներով: Յայտնի էր, նամակը գրուած էր՝ միայն ստացողին հասկնալի ըլլալու նպատակով:

Ահա քանի մը հատուածներ.

«Տեսակցեցայ Բարդի վանահօր հետ: Բացառիկ անձ է, ճիշդ ինչպէս կ'ակնկալէի ու կը յուսայի: Ամէն բան պատրաստ էր: Ամիս մը առաջ սկսեր է ծախել վանքի արելորդ ստացուածքը, ինչպէս պատուիրած էի, եւ եկամուտով գներ է գործիքներ: Խեղճ գիւղացիներէն շատեր ոչինչ ունէին. հիմա ամէն տղա-

Գրաբեր. Անձ մը, որ նամակ բերած է: Երկծալ, երկուքի ծալլուած: Ստացուածք. Սեփականութիւն, մէկուն պատկանող կալուած եւայլն:

մարդ ունի իր գործիքը: Ու այս բոլորը՝ վանահօր շնորհիւ: Վանքը, արդէն, կը դառնայ գլխաւոր ամրոցը»:

«Բարդ,»ը՝ կրնար Բարդողիմէոսի վանքը ըլլալ: Արդեօ՞ք հոն էր Կարոյեցն կեդրոնատեղին... իսկ գործիքնե՞րը... անոնց մասին կասկած չէր կրնար ըլլալ (յիշեցի մինարտի գաղտնի սենեակները՝ իրենց պահեստներով...)

«Մեր խորհրդակցութենէն երեւցաւ, որ թշնամի ուժը աւելի գորաւոր է, քան ինչ որ կը կարծէինք: Իրարու թշնամացած երկու քիւրտ ցեղախումբերը, որոնց ծանօթ ես, հաշտուած են կրկին: Բայց միւս կողմէ՝ Տ. շրջանի ասորիները, որոնք արդէն կը համակրէին շարժումին, վերջերս աւելի եւս լարուած են ծանօթ ցեղախումբերուն դէմ, որովհետեւ անոնց Օ. շէյխը քանդել տուած է իրենց մէկ հին սրբատեղին՝ քարերը իր բաղնիքի շինութեան գործածելու համար: Պէտք է օգտուիլ...

«Չոս՝ քանի մը նամակներ ստացայ: Ն. Կ. Վ. կը գրէ Վ. վանքէն, թէ գործերը գէշ կ'ընթանան. քրտական մոր արշաւանք մը թալանած է Չայոց-Չորը: Առանձինը ընդդիմանալ փորձող Արտամէտ գիւղը մոխիրի վերածուած է. մեծ թիւով ծերեր եւ երեխաներ այրած են հրդեհին մէջ: Չայոց-Չորը գոնէ հիմա թո՛ղ զգայ իր սխալը. երկար ատեն չէին ուզեր մասնակցիլ ընդհանուր գործին...»

Կարոյին սրտի կարծրութիւնը սոսկալի երեւցաւ ինծի:

«Բաղէշի եւ Մուշի կողմերէն լուր չկայ: Դատուանի գիւղապետը կը գրէ, թէ իրենց քով ամէն բան պատրաստ է: Շատախի մէջ ժողովուրդը զայրացած է Չոգուց վանքի վ.ին դէմ, որ կը շարունակէ իր հին սենգութիւնները: Այլ ճար չունինք. այդ վասակին հարցը պէտք է փակել. դրկեցէ՛ք հոն Սըհէն. իմ կարծիքով՝ ատիկա անոր գործն է...»

Չոս՝ յիշեցի, որ Աւօն քիչ առաջ, ախոռին առջեւ, ցած ձայնով բաներ մը ըսած էր Սըհէին: Արդեօ՞ք... սարսափելի մտածում մը զիս քարացուց... Պահ մը վար դրի նամակը: Բայց հետաքըր-

Ցեղախումբ. Միասին ապրող ազգական ընտանիքներու մեծ խումբ, ընդհանրապէս բախտաշրջիկ: Ընթանալ. Առաջ երթալ: Նենգութիւն. Չարութիւն, վատութիւն: Առնչուիլ. Կապուիլ:

քրութիւնս յաղթեց, եւ աչքերս կրկին գտան խորհրդաւոր գրութեան տողերը:

«Այլանը գնաց Տարօնի շրջան (Մ. եւ Բ.)՝ քննելու համար կացութիւնը: Սագօսն պիտի շրջի Յարք-Ապահունիքը (ԻՍ.) ու վերադառնայ Բարձր-Յայքի (Կ.) ու Բագրեւանդի (ԱԼ.) վրայով: Ջալլաղը եւ Սուրատը գացին Սոկաց կողմը, ուրկէ իրենց կարգին պիտի անցնին Անտոքի քաջերուն քով: Օգոստոս 20ին է վերադարձի ժամադրութիւնը՝ ծանօթ վայրին մէջ. ամէն մէկը իր զեկուցումը պիտի տայ իր վարած գործին մասին, ու ծրագիր առաջարկէ»:

Կերելէր, որ Ջալլաղն ու Սուրատը ամուր կերպով առնչուած էին «գործ»ին: Աինարէի օրերէն իվեր անհետացած՝ անոնք սակայն սերտ կապ պահած էին Կարոյին հետ. նոյնիսկ մեկնած էին՝ անոր տուած առաքելութիւնը կատարելու համար...

«Իսկ դուն, ծերունի ընկեր,- կը շարունակէր Կարօն,- այս նամակը հասածին պէս՝ կ'երթաս քու հին բարեկամ ծանօթ ցեղապետին մօտ (Մ. Ա.), մեր պայմանները առաջարկելու իրեն»:

Յիշեցի, որ Աւօն սերտ բարեկամութիւն ուներ եգիտիներու զլխաւոր մէկ ցեղապետին հետ (անունը՝ Սիր-Մասուտ): Արդէն եգիտիները առհասարակ շատ աւելի մօտ էին մեզի, քան մնացեալ քիւրտերուն, որոնք՝ մահմետական ըլլալով, ուղղակի կ'ատէին եգիտիները՝ իրենց ծածուկ կրօնքին համար, որ «հեթանոսական» կը նկատէին: Շնորհիւ նամակին, բայց նաեւ այս ծանօթութիւններուս, հիմա ալ գիտէի Ռբսորդին ճամբորդութեան նպատակը:

Նամակին վերջը, քանի մը տող ալ կար իմ մասին.

«Ֆարհատը ձգեցի՝ հիւանդ. ինչպէ՞ս է հիմա, ինձի իմացուցէք: Բիչ մը մտաւոր գեմ իրմով. իր մէջ շատ ուժեր ունեցող, բայց անմշակ մնացած տղայ է, իրեն հոգ տարէք...»

Վերջին բառերը յուզումի արցունքներ բերին աչքերուս, եւ գրութիւնը պղտորեցաւ տեսողութեանս առջեւ:

Առաքելութիւն. Պաշտօնով ճամբորդութիւն: Անմշակ. Նախնական վիճակին մէջ գտնուող, չպատրաստուած: Պղտորիլ. Մշուշուիլ, անորոշ դատնալ:

19. ԶՐՈՅՑ ՍԱՐՈՅԻՆ ՅԵՏ

Նամակին ընթերցումն ետք, Կարօն կը տեսնէի կրկին լրիւ տարուած՝ պատանեկան օրերն զինք յափշտակող հարցերով: Բայց չէի հասկնար՝ ի՞նչ կը փորձէ ընել, ինչո՞ւ իր ընկերները հոս-հոն կ'արշաւեն: Թէ՛ ի՞նչ կը փնտռէ, ի՞նչ կը սպասէ լեռները քաշուած աստրիներն կամ եգիտիներէն:

Կային նաեւ ուղղակի մտահոգիչ հարցականներ. ի՞նչ միջոցներ կը գործածէր ան: Չէի կրնար մոռնալ իր նամակին այն մասը, ուր Որսորդին *կը յանձնարարէր* Սըիէն դրկել Գոգւոց վանք՝ մէկուն «հաշիւը փակելու» համար...

Արդէն երեկոյ էր: Մարօն *ընդհատեց* մտածումներուս ընթացքը, երբ ներս մտաւ ծիծաղելով: Չեռքը կուրծքին սեղմած՝ կը փորձէր զսպել խնդուքը, խօսիլ ինծի, բայց կրկին *կը պոռթկար*:

- Ի՞նչ կայ...,- հարցուցի հետաքրքրուած:

Բայց յանկարծ դրան փեղկերը *շառաչելով* բացուեցան, եւ լսուեցաւ Սըիէն որոտացող ձայնը.

- Ո՞ր սատանան տարաւ տրեխներս...

Հսկայ կերպարանքը երեւցաւ դրան մէջ: Չեռքը ունէր հսկայ մահակը, որուն գնդածեւ գլուխին վրայ գամած էր կեանքին մէջ

Ցանձնարարել. խորհուրդ տալ, ընելիք առաջարկել: Ընդհատել. կէս ձգել, կտրել: Պոռթկալ. Պայթիլ՝ յզսպուելով (ջուր, զգացում...): Շառաչել. Սուր եւ աղմկալի սուլոց արձակել:

գտած բոլոր գամերը: Յայտնի էր՝ ճամբորդութեան կը պատ-
րաստուէր:

Մարօն սկսաւ բացատրել, թէ կորուստին մէջ ինք յանցաւոր
չէ: Որ՝ Սըհէն իր տրեխները ջուրի մէջ դրած էր՝ զանոնք կակուղ-
ցընելու համար. շան ախորժակը գրգռուած էր եւ «անիծուած
կենդանին» յաջողած էր զողնալ զանոնք ու բակի մէկ անկիւնը
իբր ընթրիք ճաշակած էր...

Այս բոլոր այնքան հեզմական եղանակով պատմուեցան, որ
Սըհէին կատաղութիւնը ատելի գրգռուեցաւ: Հսկան դուրս գնաց՝
առանց բան մը ըսելու: Դեռ չէինք հասած հարց տալու, թէ ինչ
կրնայ պատահիլ հիմա, երբ շան խոր *կաղկամծը* լսուեցաւ եւ յե-
տոյ անմիջապէս լռեց՝ գիշերային խաւարին մէջ:

- Վա՛յ, ի՞նչ ըրաւ այս յիմարը... շո՞ւնը սպաննեց...- ճչաց
Մարօն, եւ ճրագը ձեռքը՝ բակ նետուեցաւ:

Ես հետեւեցայ: Իրաւ, շունը անկենդան փռուած էր գետին.
ճրագի լոյսով կ'երեւէր, որ գլուխը *ջախքախուած էր...*

Սըհէն, որ դեռ կայնած էր իր զոհին քով, մօտեցաւ բակի դը-
րան եւ, մահակը ուսին, միշտ լուռ ու մունջ՝ դուրս գնաց... բոպիկ
նոքքերով:

Միւս շուները հաւաքուած՝ կը լզէին իրենց ընկերոջ վերքը.
կարծես կ'ուզէին բժշկել զայն...

Մենք կրկին քաշուեցանք սենեակ:

- Ես գիտեմ՝ Սըհէն ո՛ւր գնաց, Մարօ:

- Ո՞ւր գնաց:

Մարոյին յայտնեցի ինչ որ գիտէի Սըհէին ճամբորդութեան
մասին: Դէմքը *մռայլեցաւ*:

- Կը հաւատամ... ան կ'ընէ... ան պատրաստ է ամէն բան
ընելու, երբ հայրս կը հրամայէ իրեն: Ա՛խ, հայրս...

Մարոյին ձայնը խեղդուեցաւ պահ մը... Յետոյ, նիւթը փո-
խելով, սկսաւ պատմել թէ Սըհէն տեղացի չէ, այլ եկած՝ հեռու
տեղերէ: Թէ՛ քոյր մը ունեցած է, որ գեղեցիկ աղջիկ է եղած: Գիւղի
աղային տղան աչք ունեցեր է վրան: Օր մը, երբ քոյրը միմակ

*Կաղկամծ. Եունի կանչ՝ լացի պէս, ցաւ կամ տխրութիւն արտայայտող: Ջախ-
քախուիլ. Փշրուիլ: Մռայլիլ. Սթննալ, տխրիլ:*

դաշտ գացած էր խոտ քաղելու, աղային տղան կը բռնէ զայն, կը չարչարէ... Մըհեն վրայ կը հասնի, դանակով կը սպաննէ, յետոյ կը ձգէ երկիրը՝ կը փախչի...

Ես ըսի, որ այդ պատմութեան մէջ Մըհեն յանցաւոր չէ. թէ՛ ես ալ նոյն ձեւով կը վարուէի, եթէ մէկը համարձակէր անպատուելիմ քոյրս:

- Ես միմակս կը սպաննէի այդպիսի տղայ մը. չէի ձգեր, որ եղբայրս մէջը մտնէ,- պատասխանեց Մարօն:

«Ճիշդ ու ճիշդ՝ հօրը կտորը», անցաւ մտքէս:

- Է՛, որքան խօսեցայ..., - ինքզինքին եկաւ Մարօն յանկարծ,- հիմա կ'ըսես՝ կոտորած ջաղացքի պէս կը չիսկչիսկայ...

- Չէ՛, ատանկ բան չեմ ըսեր. կ'ըսեմ՝ շատ լաւ աղջիկ ես:

- Իրա՞ն...

- Պատուո՞յ խօսք:

- Եկո՛ւր ականջիդ բան մը ըսեմ...

Ականջս մօտեցուցի իր բերնին. բան մը փսփսաց, եւ զգացի, որ իր տաք շրթունքները հպեցան դէմքիս:

20. ԲՐՏՈՒՅԻՆ ԵՒ ՀԱՅՈՒՅԻՆ

Առտուն արթնցայ շատ կանուխ, բայց ամառնային օրը արդեն լուսցած էր: Սենեակիս պատուհանէն տեսայ կովերը՝ բակին մէջ կայնած, եւ Մարօն՝ որ կը կթէր զանոնք: Գոգնոցը չէր կապած, եւ շապիկի օձիքէն կ'երեւէր կուրծքին ճերմակ մորթը: Առատ սեւ մազերը *կը ծածանէին* առաւօտեան հովին մէջ: Մարօն երբեք այդքան հրապուրիչ չէր երեւցած ինծի:

Խաթունը, ներսը, զբաղած էր թոնիրը վառելով: Հասոյին կիցը, Որսորդին հարսը, ծածկուած *ուրուականի* պէս, լուռ ու մունջ, կը պտտէր թոնիրին շուրջ, պառաւին զանազան պատուէրները կատարելով, կը պատրաստուէին հաց թխելու:

Անցած բոլոր օրերուն, ես չէի տեսած այս կնոջ երեսը, անոր բերնէն չէի լսած խօսք մը: Ան Մարոյէն եւ իր ամուսինէն զատ՝ ոչ մէկուն հետ կը խօսէր. իսկ այդ երկուքին կը խօսէր՝ երբ երրորդ անձ չըլլար իրենց քով:

Տնեցիներէն ուրիշ մէկը չէր երեւար: Յիշեցի, որ Աւօն գացած էր եգիտիներու ցեղապետին քով. Մըհէն սատանայի պէս անհետացած էր: Իսկ Հասօն իր արտերէն ու ամառնային *փարախէն* արդէն չէր վերադառնար: Մարօն, գործը աւարտելով, քիչ ետք

Ծածանի. Դովին մէջ օփալ, շարժի: Ուրուական. Ոգի. հոս՝ անմարմին-անխօս անձ: Փարախ. Ոչխարներու պատսպարան:

պիտի գար քովս. պիտի խօսակցեիմք հազար ու մէկ բաներու մասին, լուրջ ու կատակ խառնուած...

Իրաւ ալ, կովերը կթելը վերջացուցած, ան մօտեցաւ սենեակիս պատուհանին. զիս հագուած տեսնելով՝ մտաւ ներս: Բայց դէմքը բաւական տխուր էր:

- Գիտե՞ս, Ֆարհատ,- ըսաւ,- երբ կովերը հասցուցի *Նախիրին*, անցայ գիւղին մէջէն: Բոլոր տուներէն անուշ հոտեր կուգային. *գաթայ* եւ *հրուշակ* կը շինեն: Ամէն մարդ կը պատրաստուի ուխտի երթալու:

- Ո՞ր...

- Չե՞ս գիտեր: Շաբաթ օր Ս. Աստուածածնի ուխտի օրն է: Ամբողջ Աղբակը հոն կը հաւաքուի:

- Անշո՛ւշտ... Սալմաստն ալ կը հաւաքուի,- աւելցուցի ես, յիշելով Ս. Աստուածածնի մեծ վանքի *տօնախմբութիւնը*, ուր մայրըս անգամ մը, մանկութեանս, զիս եւ քոյրերս տարած էր:

- Է՛... ամէն մարդ երթայ՝ ես հո՞ս մնամ,- շարունակեց Մարօն դժգոհ:

- Դո՛ւն ալ գնա...

- Որո՞ւն հետ. տնեցիներէն մարդ չկայ. ո՞վ տանի զիս...

- Ես...

- Կատակ կ'ընես:

Բացատրեցի, որ բոլորովին մոռցած էի Աստուածածնի տօնը, բայց հիմա՝ որ յիշեցի, կը փափաքիմ անպայման հոն գտնուիլ. ուխտաւորներուն մէջ կրնամ տեսնել մեծ թիւ մը ծանօթներս:

- Թերեւս գտնես նաեւ մայրդ եւ քոյրերդ:

- Հաւանական է:

- Բայց ես, Ֆարհատ,- շարունակեց Մարօն ծանր շեշտով,- չեմ կրնար շարժիլ առանց եղբօրս համաձայնութեան: Դուն պէտք է խնդրես Հասոյէն, որ ինձի արտօնէ հետդ երթալ... Ան քու առաջարկդ չի մերժեր:

Երբ ժամ մը ետք բարձրացայ Հասոյին արտերը, եւ ուխտագնացութեան խօսքը ըրի, ան անմիջապէս հաւանութիւն չտուաւ.

Նախիր. Կովերու-եզներու խումբ: Գաթայ. Հացանման անուշեղէն: Հրուշակ. Ալիւր-չաքարով եւ շուշմայի խղով անուշեղէն՝ «հելվա»: Տօնախմբութիւն. Կրօնական տօն՝ մեծ հանդեսով եւ ուրախութեամբ տօնուող:

ըսաւ, որ տունը անտէր պիտի մնայ, եթէ հոն այր մարդ չգտնուի:
Ես պատասխանեցի, որ մեր երթալ-գալը հազիւ շաբաթ մը
կը տեւէ, ու մինչ այդ կարելի է վարձքով պահակ մը դնել տունը:
Յետոյ Հասօն ըրաւ ուրիշ առարկութիւն մը. Մարօն, չափա-
հաս աղջիկ, ինչպէ՞ս կրնայ քանի մը օրով ուխտի երթալ երիտա-
սարդի մը հետ, որ իրեն մօտիկ ազգական չէ: Ժողովուրդը ի՞նչ
պիտի ըսէ...

Հասօն լրիւ իրաւունք ունէր. բայց ես փորձեցի պատասխա-
նել, ըսելով՝ որ Մարօն ինձի համար այնպէս է՝ ինչպէս Հասոյին
համար: Մենք բոլորս միասին մեծցած ենք, իբր մէկ գերդաստանի
զաւակներ:

Ան վայրկեան մը չխօսեցաւ, մտածեց: Յետոյ ըսաւ.

- Գիտեմ, եթէ քեզ համոզեմ, Մարօն չեմ կրնար. ան աւելի՛
կապը-կտրած է: Գացէ՛ք, ինչ կ'ուզէ՛ք՝ ըրէ՛ք...

- Մարօն կը պնդէ, որ քու համաձայնութեամբդ ըլլայ...

- Լա՛ւ. այն ատեն՝ խաթունն ալ հետը թո՛ղ առնէ:

Հասօն մտրակը վերցուց եւ եզները առաջ քշեց:

Շտապեցի տուն հասնիլ՝ ուրախ լուրը արագօրէն Մարոյին
տալու համար: Եւ որպէսզի շուտ հասնիմ՝ ընտրեցի դժուար, կըտ-
րուկ ճամբայ մը: Տօնախմբութեան ծրագիրը եռանդ կուտար քայ-
լերուս: Կը մտածէի՝ հոն, ուխտաւորներու կարգին, հաւանաբար
տեսնէի մերիմները, մայրս, Մարիամն ու Մագթաղը, որոնց այն-
քան կարօտցած էի: Կերեւակայէի իրենց անակնկալը եւ ուրա-
խութիւնը զիս վերագտնելու:

Ճամբուս վրայ կար բարակ *վտակ* մը, որ պէտք էր անցնէի:
Հազիւ անոր հասած՝ ակին ուղղութեամբ, հեռուն՝ խտտերուն
վրայ, անորոջ կերպով նկատեցի երկու հոգի, որոնք իրարու փաթ-
թըւած՝ *կը տապալտկէին*, ամէն մէկը փորձելով միւսը իր տակը
առնել: Սօտեցայ. տեսնեմ՝ Մարօն գետինը տարածած է աղջիկ
մը (քրտուկի մը՝ ըստ հագուածքին), ու կը փորձէ անոր ձեռքէն
խլել դանակը: Սարսափելի տեսարան մըն էր. կարծես երկու էզ
առիւծներու կռիւը ըլլար: Արագ վրայ հասայ եւ բաժնեցի զիրենք:

Կապը կտրած. Անհանդարտ, «խենք»: Տապալտկիլ. Գետնի վրայ բաւալիլ:

- Ես քեզ պիտի սատկեցնեմ, ձեռքես չես ազատիր,- ըսաւ քրտուհին շնչասպառ, գազանային կատաղութիւն մը՝ իր սեւ, գեղեցիկ աչքերուն մէջ:

Մարօն պատասխանեց արհամարհական նայուածքով մը միայն, այնքան վրդոված էր ինք ալ:

- Ինչո՞ւ պիտի սպաննէիր զինքը,- հարցուցի քրտուհին:

- Դու՛ն չես գիտեր, աղա,- պատասխանեց աղջիկը, որ յայտնօրէն զիս թուրք կը կարծէր,- ի՛նչ սատանայ է ան. կը համարձակի ձեռք բարձրացնել վրաս. ո՞ր հայը այդպէս կ'ընէ...

Մարօն չհամբերեց. առանց ինծի խօսքի ժամանակ ձգելու՝ կրկին յարձակեցաւ քրտուհին վրայ, մէկ հարուածով գետին նետեց գայն: Դժուարութեամբ կրցայ, անգամ մը եւս, քաշել-հեռացընել զինք:

- Չգէ՛ խեղդեմ...,- կը հեւար Մարօն:

- Շո՛ւն,- կը գոռար քրտուհին:

Նոր միայն նկատեցի, որ Մարոյին ձեռքէն արիւն կը հոսէր: Ուզեցի փաթթել վէրքը, բայց թոյլ չտուաւ, ըսելով որ ինք ալ կրնայ փաթթել: Սօտեցաւ աղբիւրին, ու սկսաւ լուալ պաղ ջուրով:

Քրտուհին մեկնած էր, երբ մենք ճամբայ ելանք դէպի գիւղ:

- Ինչո՞ւ չձգեցիր, որ սատկեցնէի զինք:

- Գիտե՞ս՝ քիւրտերը քեզ ի՛նչ կ'ընէին... Կը սպաննէին:

- Թո՛ղ սպաննէին: Օր մը արդէն պիտի մեռնիմ. բոլորը մէկ հաշիւ է:

- Է՛, ես կը մնայի առանց Մարոյի:

Լռեց: Յետոյ յանկարծ՝

- Հասօն ի՞նչ ըսաւ:

Ես պատասխանեցի, թէ Հասօն համաձայն գտնուեցաւ: Ու իմ կարգիս հարցուցի.

- Ինչպէ՞ս եղաւ, որ հանդիպեցար քիւրտ աղջկան:

Մարօն բացատրեց, թէ ինք անհամբերութեամբ կը սպասէր բերելիք պատասխանիս, եւ այս ճամբէն եկած էր՝ ինծի շուտով հանդիպելու համար: Քրտուհին նստած էր աղբիւրին քով՝ հանգըստանալու. հազիւ զինք տեսած՝ դանակը հանած ու յարձակած էր իր վրայ:

- Իսկ ինչո՞ւ թշնամացած է հետոյ:

- Հին պատմութիւն է,- պատասխանեց,- տարի մը Կիւլիին հօր ցեղը եկաւ մեր գիւղը ձմեռելու: Իրենք կը մնային մեր տան մօտ: Ամէն օր կը տեսնէինք՝ մեր հաւերէն մէկը կը պակսէր: Ո՞վ կը տանէր՝ չէինք հասկնար: Օր մը, նստայ *մարագին* մէջ, հսկելու համար դրան ճեղքէն: Յանկարծ տեսայ՝ Կիւլիին երեցաւ սատանայի պէս. գետին ծռած, կէս-սողալով՝ մօտեցաւ, մտաւ մարագը: Հազիւ հաւերէն մէկը ձեռքը՝ դուրս պիտի ելլէր, մազերէն բռնեցի, նետեցի գետին: Բայց Մըհէն վրայ հասաւ, չձգեց որ դասը տամ: Այն օրէն՝ դէմս թշնամութիւն ունի:

- Չեռքիդ վերքին համար ի՞նչ պիտի ըսենք:

- Կ'ըսեմ, որ վիրաւորուեցայ՝ երբ դանակով սոխ կը կտրէի...

Մարագ. Յարդանոց:

21. ՈՒՆՏԱԻՈՐՆԵՐԸ

Մարոյին ձեռքին վերքը այնքան ալ թեթև չէր: Բայց ինք, առանց անոր ուշադրութիւն ընելու, ամբողջ օրը զբաղեցաւ ուխտագնացութեան պատրաստութիւններով: Պառաւ խաթունը եւս իրարանցումի մէջ էր. ան նոյնիսկ ժամանակ գտաւ գիւղ երթալու եւ *փերեզակէն* խունկ ու մոմ գնելու:

Տխուր էր միայն Մարգարիտը՝ Հասոյին կինը: Ան կը դիտէր Մարոյին եւ խաթունին պատրաստուիլը: Յայտնի էր՝ ինք ալ կ'ուզէր մասնակցիլ ուխտագնացութեան. բայց չէր համարձակեր բառ մը ըսել: Սանաւանդ Մարոյին նախանձելու էր... Ան դեռ աղջիկ է, ո՛ր որ ուզէ՝ կ'երթայ ազատ, բայց ինք պէտք է տունը փակուած մնայ, որովհետեւ հարս է...

Իրապէս, մեր գաւառներու հայ ընտանիքներուն մէջ շատ տարբեր էր ամուսնացած երիտասարդ կիներու վիճակը՝ դեռ չամուսնացած աղջիկներու վիճակէն: Աղջիկը բաւական ազատութիւն կը վայելէր. կրնար խօսիլ ամէն մարդու հետ, երթալ-գալ՝ հօրը տունէն բաւական հեռու տեղեր - դրացիներու, ազգականներու, արտ ու ագարակ: Ան երեսը չէր ծածկեր քօղով: Իսկ այն օրէն՝ որ նշանուեցաւ, բոլոր յարաբերութիւնները պէտք էր

Փերեզակ. Մանր-մունր ապրանքներ ծախող խանութպան:

կտրեր դուրսի աշխարհին հետ. ամուսինին տան չորս պատերը
կը դառնային իր աշխարհը: Բերանը կը փակուեր, երեսը կը
ծածկուեր...

Խեղճ Սարգարիտը այս վիճակին մէջ կը գտնուեր:

Իմ սենեակս քաշուեցայ բաւական ուշ, մութը կոխելէն
ետք:

Մարօն ուրիշ օրեր այդ ժամուն արդէն ճրագ մը բերած
կ'ըլլար. բայց այսօր կարօծես մոռցած էր զիս: Զգարմացայ,
այնքան զբաղած էր:

Բայց մեծ եղաւ զարմանքս, երբ Մարոյին փոխարէն՝ տեսայ
Սարգարիտը, որ ճրագ մը բռնած՝ ներս մտաւ: Իր ետելէն, պղզ-
տիկ ոտքերը քաշքշելով, մտաւ չորս տարեկան Սալբին, ամուր
բռնած մօր փէշը:

Սարգարիտը գլխուն ունէր կարմիր քօղը, որ առջելէն կը
ծածկեր իր դէմքը եւ կուրծքը՝ մինչեւ գօտին, իսկ ետելէն կ'իջնէր
մինչեւ մէջքը: Գլուխը ծռելով լուռ՝ բարեւեց, ու ճրագը դրաւ
տեղը: Նկատեցի, որ կը տնտնար, չէր շտապեր դուրս ելլելու:
Կայնեցաւ դրան մէջ: Պզտիկ Սալբին եկաւ կեցաւ իր առջեւ,
փայլուն աչքերը մօրը դարձուցած, եւ հարցուց.

- Ինցպէ՞ս ըսեմ...

Մայրը ծռեցաւ, պզտիկին ականջին փսփսաց.

- Ըսէ՛ եղբայր, ես մեղք եմ. ամէն մարդ ուխտի կ'երթայ...

Սալբին փորձեց դասը կրկնել, կմկմաց մէկ-երկու բառ,
բայց շուարեցաւ, ըսելիքը մոռցաւ եւ *ճարահատ*՝ փախաւ սե-
նեակէն: Սարգարիտը մնաց առանց թարգմանի...

- Ես հասկցայ, քոյրս,- վրայ բերի ես,- դուն կ'ուզես Մարոյին
հետ ուխտի երթալ, չէ՞...

Սարգարիտը գլուխը շարժեց *դրական*:

- Դասօն ինչո՞ւ չի որկեր քեզ:

Ան ուսերը բարձրացուց, ըսել ուզելով՝ թէ ինք ալ չի գիտեր:

- Կ'ուզե՞ս, որ խնդրեմ Դասոյէն:

Գլուխը խոնարհեցուց, թէ՛ շնորհակալ կ'ըլլայ:

Ճարահատ. Մի ուրիշ ճար, ուրիշ ելք չունեցող: Դրական. «Այո»ի ձեւով:

Մարօն ուրախացաւ՝ իմանալով Մարգարիտին փափաքը: Քիչ ետք արդէն Հասօն եկաւ ազարակէն՝ տան համար կարգադրութիւններ ընելու: Թէեւ մեծ դժուարութեամբ, բայց կրցայ զինք համոզել, որ Մարգարիտն ալ մեր հետ երթայ:

Բայց ուխտաւորներու մեր կարաւանին վրայ մէկի փոխարէն երկու հոգի աւելցաւ. փոքրիկ Սալբին, լսելով մօր երթալը, լաց մը ձգեց, թէ՛ ինք ալ կ'ուզէ Սուրբ Աստուածածինը տեսնել:

Խաթունը ոտքով պիտի ընէր ամբողջ ճամբան: Ուխտ ունէր՝ եօթը անգամ քալելով երթալու Աստուածածինին. վեցը արդէն քալած էր, կը մնար մէկը: Թէեւ երեք օրուան ճամբայ քալել բաւական դժուար բան էր իր տարիքին, բայց մեզ վստահեցուց, որ զլուխ կը հանէ՝ առանց խանգարելու իր *ուղեկիցները*: Մենք ալ երբեմն փոխնիփոխ մեր տեղերը պիտի տայինք իրեն, որ քիչ մը հանգիստ ընէ:

Մարգարիտին բաժին ինկաւ Հասոյի ախոռին *մատակ* ձին, իսկ Սալբին աւելցաւ աւանակին բեռան վրայ: Ես արդէն ունէի իմ նժոյգս, իսկ Մարօն տիրացաւ Հասոյին նժոյգին: Ան ունէր իր փոքրիկ փառասիրութիւնը. կ'ուզէր ուխտաւորներուն մէջ երեւիլ նստած գեղեցիկ նժոյգի վրայ, եւ Աղքակի աղջիկներուն ցոյց տալ, թէ իրենց «միր»ին դուստրն է: Ան հոգ կը տանէր նաեւ իր հագուստին ու զարդարանքներուն, որոնք կը բաղկանային գոյնզգոյն յուլունքներէ, քիթի եւ ականջներու օղերէն, մատանիներէն, *մանեակէն*, ոսկի եւ արծաթ դրամներով զործուած զըլխարկէն, առանց մոռնալու արծաթ լայն գօտին, որ շատ կը վայլէր իր բարակ մէջքին:

Ուխտագնացութիւնը, հայ ժողովուրդին համար, շատ սուղի նստող ձեռնարկութիւն մըն էր: Քանի մը զիւղերու ուխտաւորները կը հաւաքուէին միասին, կազմելով ամբողջ կարաւան մը՝ երբեմն հարիւր կամ երկու հարիւր հոգինոց: Նոյնիսկ այսպիսի բազմութիւն մը ապահով չէր կրնար նկատուիլ ճամբու ընթացքին: Կը վարձէին զիրենք պաշտպանող քիւրտ ձիաւոր

Ուղեկից. Միասին ճամբորդող: Մատակ. եզ ձի: Մանեակ. վզնոց (վիզէն կախուող զարդը):

ներ, որոնց կը վճարէին անծ-գլուխ նշանակուած գումար մը: Եւ դեռ՝ պահապաններուն անյայտ ընկերները յաճախ կը յարձակէին ու կը կողոպտէին կարուանը: Իսկ պահապանները ընդդիմութիւն ցոյց կուտային, բայց միայն ձեւի համար...

Մենք ճամբայ ելանք ուրբաթ առտու կանուխ, առանց քիւրտ ձիւտորներու պաշտպանութեան, եւ ոչ ալ խառնուեցանք գիւղացիներուն հետ: Այսպիսի քայլ մը *յանդգնութիւն* էր մեր կողմէ, բայց ծերունի Որսորդին անունը, այնքան յարգուած ամբողջ գաւառին մէջ, բաւական էր իր ընտանիքը քիւրտերու յարձակումներէն *զերծ* պահելու համար:

Յանդգնութիւն. Մեծ համարձակութիւն: Չերծ. Դեռու, ազատ (փորձանք, ճնշում, եւ այլն):

22. ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆԻ

ՏՕՆԱԽՄԲՈՒԹԻՒՆԸ

Շարաթ, ուշ իրիկուն, հասանք վանք:

Մարոյին փափաքին համեմատ, ընտրեցի լաւ դիրքով վայր մը՝ մեր վրանը կանգնեցնելու համար, եւ գործի լծուեցայ: Մարգարիտը եւ Խաթունը այնքան յոգնած էին, որ հազիւ կանգ առինք՝ մեռածի պէս ինկան գետին: Մարօն, որուն հպարտութիւնը չէր արտօներ իր յոգնութիւնը ցոյց տալ, կ'օգնէր ինծի:

Վանքը կը գտնուէր Վանայ լիճին հարաւը, լեռնաշղթային լանջին: Աստուածածինը նշանաւոր էր իբր վերքեր եւ մորթի զանազան հիւանդութիւններ բուժող, յատկապէս *բորոտութիւն*:

Վանքին քով կար գիւղ մը՝ «վանքի գիւղը»: Բնակիչները ծոյլ եւ տխմար մարդիկ էին: «Տիրամօր մղտըսիներ» կը կոչուէին, եւ իբր միակ զբաղում ունէին վանքին ծառայել: Անոնք գրել-կարդալ չէին գիտեր. բայց զոց գիտէին Աւետարանէն ամբողջ գլուխներ, կ'երգէին շարականներ: Այս բոլորը իրենց օգտակար կ'ըլլային, երբ վանքի սուրբ *մատուցներէն* մէկը առած՝ կ'ելլէին շրջելու գիւղէ գիւղ, քաղաքէ քաղաք. զայն կը ցուցնէին հաւատացեալներուն, համբուրել կուտային, կ'աղօթէին եւ ողորմութիւն կը հաւաքէին: Աս էր իրենց գլխաւոր պաշտօնը:

Բորոտութիւն. Սորթի վարակիչ անբուժելի հիւանդութիւն: Մղտըսի. Մահտեսի, երուսաղէմ ուխտի գացած (բառացի իմաստ): Մատուց. Սուրբի մարմինի մը մէկ մասը, իբր սրբութիւն պահուող:

Սասունքները մղտըսիներուն կը տրուէին վարդապետներուն կողմէ՝ զանազան պայմաններով. երբեմն «վարձու», երբեմն *շահաբաժինով*:

Սուրը կոխեց. բայց ուխտաւորներու բազմութիւնը դեռ շարժումի մէջ էր: Հարիւրաւոր գունաւոր լապտերներ, վրաններուն մէջ եւ շուրջ, կը ստեղծէին կախարդական մթնոլորտ մը: Վրանները փռուած էին վանքին շուրջ, մեծ տարածութեան մը վրայ, մինչ բազմութեան մէկ մասը տեղաւորուած էր *բացօթեայ*: Խառն ամբոխ մը՝ որուն մէջ կարելի էր գտնել հայեր ամէն տեղէ, պատմական Հայաստանի մօտիկ եւ հեռու նահանգներէն: Մեծ թիւ կը կազմէին Վանի եւ Բաղէշի նահանգներէն եկածները:

Ես ուզեցի շրջան մը ընել՝ տեսնելու համար, թէ սալմաստեցիներէն որո՞նք կային: Մարօն եկաւ հետս:

Երկա՛ր կը քալէինք բազմութեան մէջ, անցնելով մէկ «թաղէն» միւսը, որովհետեւ վրանները խմբուած էին ըստ գիւղերու եւ գաւառներու: Ամէն տեղ շարժում էր, երգ, ծիչեր, ծիծաղ, աղօթք եւ անէծք խառնուած:

Մարօն առհասարակ չէր խօսեր. լուռ՝ կ'անցնէր մէկ տեսարանէն միւսը: Կարծես չէր կրնար որոշել՝ ի՞նչ բան զինք անելի կը հետաքրքրէր: Հոս աշուղ մը՝ երգելով ու *սագը* նուագելով՝ կը պատմէր հեքիաթ-վէպ մը. զինք շրջապատող բազմութիւնը մտիկ կ'ընէր խոր ուշադրութեամբ:

Անդին՝ աշուղները զոյգ էին. մրցումի մտած՝ երկու բարկացած աքլորներու նման, կը վիճաբանէին երգելով: Աւելի ուշ, այսպիսի տեսարաններու առջեւ անդրադարձած եմ, որ աշուղները՝ այս ժողովրդական բանաստեղծները, կը շարունակեն իին Հայաստանի *գուսաններէն* մնացած սովորութիւններ, հեթանոսական տօներու յատուկ:

Աւելի անդին՝ բազմութիւնը պար բռնած էր նուագող երաժիշտներու շուրջ: Ամենէն անելի կը պարէին «եայլի» եւ «գուանդ» պարերը: Այր մարդիկ, կին ու աղջիկներ՝ ձեռք-ձեռքի՝

Շահաբաժին. Շահէ մը համամայնութեամբ վերցուած մաս: Բացօթեայ. Բաց երկինքին տակ տեղաւորուած (օթեակ՝ թ.ով): Սագ. Լարերով նուագի գործիք: Գուսան. Հիմ հայկական աշուղ, երգող նուագող արուեստագետ:

շրթայ կազմած էին շրջանակով ու կը դառնային: Ամուսնացած կիներու դէմքը՝ քօղարկուած, իսկ աղջիկներունը՝ բաց: Պարին կշռոյթը կը պահուէր ոտքերու համաչափ շարժումներով: Երբեմն շրջանածեւ շրթան ոլոր-մոլոր ձեւ կ'առնէր, երեւութապէս խառնուելով: Բայց պարողները չէին մոռնար իրենց դիրքը եւ շարժումներու կարգը, որովհետեւ շուտով, կարծես ինքնիրեն, շրջանակը կը վերակազմուէր:

Ձեռքը գունաւոր թաշկինակ բռնած երիտասարդ մը, որ շրջանակին պարագլուխն էր, սկսած էր «ջանգիւլում» երգել. պարողներու խումբը կը կրկնէր իր երգած ամէն մէկ տունը:

Պարողներու ուրիշ շրջանակի մը մէջ՝ կ'երգէին կարգով. նախ տղաքը, յետոյ աղջիկները: Կատակներով ու սրամիտ պատասխաններով՝ երիտասարդներուն եւ աղջիկներուն միջեւ խօսակցութիւնը կը դառնար իսկական մրցում:

- Կ'ուզե՞ս՝ մենք ալ մտնենք շուրջպարի,- հարցուցի Մարոյին:

- Չէ՛,- պատասխանեց,- երթանք՝ ուրիշ բաներ դիտենք:

Բաւական քայլէէ տեք, ցած ժայռի մը վրայ, նստած տեսանք պզտիկ աղջիկ մը: Անոր նիհար եւ նուրբ դէմքը ընկոյզի իւղով օծուած էր, եւ կը փայլէր քովը վառած քահին լոյսին տակ: Հագած էր գոյնզգոյն, տարօրինակ հագուստ մը: Սօսեցանք:

Հիւրքին էր: Ճանչցաւ թէ՛ զիս, եւ թէ՛ Մարօն:

- Եկէ՛ք, գուշակեմ ձեզի համար,- ըսաւ, եւ ժպտելով արելցուց,- ձեզմէ դրամ չեմ առներ:

- Ի՞նչ կ'ընես հոս,- հարցուցի:

Հիւրքին դեռ չէր հասած պատասխանելու, երբ երեւցաւ պառաւ Սուսանը. կասկածոտ նայուածքով ինծի նայեցաւ, բաներ մը ըսաւ աղջնակին, ու երկուքը միասին անհետացան խաւարին մէջ:

- Ինչո՞ւ փախան,- հարցուց Մարօն զարմացած:

- Չեմ գիտեր: Պառաւ կախարող երբեք չի ձգեր, որ Հիւրքին իմ հետս խօսակցութիւն ունենայ...

Երբ բազմութենէն հեռացանք, Մարօն ըսաւ.

կշռոյթ. Շարժումի մը, եղանակի մը լափը: Պարագլուխ. Դեկավար. բուն իմաստով՝ պարի շրջանակի վարող:

- Կա՛մ Կարօն, կամ իր ընկերներէն մէկը հոս պետք է ըլլայ:
 - Ինչէ՞ն գիտես...
 - Այդ կախարդ պառաւը եւ պզտիկը միշտ անոնց կը հետեւին: Ո՛ր որ Կարօն է, անոնք ալ անպայման կ'երեւին:
 - Չեմ հասկնար՝ Կարօն եւ ընկերները ինչ գործ ունին այս քոշաներուն հետ:
 - Ես ալ չեմ հասկնար,- ըսաւ Մարօն.- զարմանալի բան մըն ալ՝ այս Յիւրբին հայու պէս հայերէն կը խօսի...
 - Եւ «կորսուած մայր մը» կը փնտռէ... որուն ո՛ր ըլլալը յայտնի չէ: Խեղճը միշտ կը յիշէ...
 - Ատիկա՛ ես ալ չսած եմ,- յարեց Մարօն, ու լռեց:
- Դէպի մեր վրանը ուղղուելով, անցանք ծորէ մը, ուր կար «վիճակի ժայռը»: Այդպէս կը կոչուէր, որովհետեւ անոր վրայ ուխտաւորները իրենց բախտը կը փորձէին: Անոնցմէ ամէն մէկը կը մօտենար ժայռին, եւ գետիմէն պզտիկ խիճ մը ամենելով կը կպցնէր անոր: Եթէ խիճը ժայռին վրայ փակած մնար, կը նշանակէր, որ ուխտը ընդունելի եղած է: Իսկ եթէ իյնար, ուխտաւորը տխուր՝ կը հեռանար ժայռէն:
- Մարօն մօտեցաւ՝ իր բախտը փորձելու, բայց այնքան բազմութիւն թափած էր, որ չկրցաւ տեղ գտնել: Փորձը ուրիշ անգամի ձգելով, շարունակեցինք ճամբան դէպի ետ՝ մեր վրանը:

23. ԿՐԿԻՆ ՅԱՆԴԻՊՈՒՄ

Պետք էր տօնին նախորդող գիշերը արթուն անցնել եւ պատրաստել մատաղը: Կէս-գիշերին սկսած, *մատաղին խաշը* կ'եփէր վրաններուն առջեւ վառած կրակներու վրայ: Կարգ մը տեղեր, ոչխարները դեռ նոր կը գնուէին, կը մորթուէին:

Սղտըսիները իրենք կը ծախէին օրինուած մատաղցուցները. ամէն ոչխարի մէկ *ազդրը* իրենց իրաւունքն էր, իսկ մորթը՝ վանքինը: Ատոր համար, մղտըսիներ եւ վարդապետներ մէջտեղ ինկած էին ու եռանդով կը հաւաքէին իրենց բաժինները:

Պառաւ խաթունը արդէն գնած էր մեր մատաղցուն՝ ճերմակ, *անարատ խոյ* մը: Պնակով աղը պատրաստած էր, եւ կը սպասէր վարդապետին, որ կ'ուշանար: Աղը պիտի օրինուէր եւ տրուէր մատաղցուին՝ ուտելու:

Վերջապէս վարդապետը երեւցաւ: Այնքան զբաղած էր, որ հագիւ ժամանակ ունեցաւ ասիին մէջ առնելու քիչ մը աղի փըշրանք եւ վրան քանի մը բառ մռմռալու (անշուշտ՝ աղօթք): Խաթունը ետ առաւ աղը անկէ, աջը համբուրեց, եւ ասիին մէջ կոխեց բան մը - վստահաբար արծաթ դրամ մը: Վարդապետը արագ մեկնեցաւ՝ շնորհակալութիւն յայտնելով եւ «ընդունելի մատաղ ըլլայ... Սուրբ Տիրամօր օրինութիւնը անպակաս ըլլայ» ըսելով:

Աղը դրինք ոչխարին առջեւ. խեղճ կենդանին մեծ աստոր-

Մատաղին խաշը. Կերակուր՝ պատրաստուած զոհին միտով: Ազդր. Ոտքին ծունկէն վերի մասը: Անարատ. Մաքուր, լաւ տեսակի: Խոյ. Արու ոչխար:

ժակով կերաւ՝ առանց կասկածելու, թէ ի՞նչ դառն ճակատագիր կը սպասէր իրեն:

Թէեւ երկար թափառած էի ուխտաւորներու բանակին մէջ, բայց չէի հասած նպատակիս՝ գտնել սալմաստեցիները եւ մերիկները: Մեր վրանէն անցնող մղտըսին յայտնեց, որ անոնց կարաւանը ուշ հասած էր եւ *իջեւանած*¹ բլուրին միւս կողմը: Ընդունեց երկու դրուշի փոխարէն զիս առաջնորդել մինչեւ հոն:

Ամբողջ կէս ժամ կը քալէինք ընդարձակ բանակավայրին մէջէն, եւ ծայր չէր երեւեր տակաւին: Հակառակ ատոր, զիս առաջնորդող մղտըսի թորոսը դեռ դժգոհ էր «տարուան հունձքէն»:

- Ժամանակները գե՛շ են, աղա,- կ'ըսէր հառաչելով,- հիմա առաջուան կէսը, կեսին կէսը չկայ: Ինչպե՞ս ապրինք: Տասներկու երեխայ ունիմ տանս մէջ, ամենապզտիկս երեք տարեկան է: Ուխտաւորներէն մեզի հասածին մեծ մասը՝ մեր հայր-սուրբերը կ'առնեն. եթէ չտաս՝ քեզ դուրս կ'ընեն վանքի գիւղէն...

- Ուրեմն վարդապետները ձեր հետ այդքան ալ լաւ չե՞ն վարուիր...

- Վարդապետները...- կրկնեց ան խոր ծայնով,- ի՞նչ կ'ըսես, եղբայր. անոնք մարդիկ չեն, իսկական սեւ սատանաներ են... Այն մղտըսիին հաց կուտան, որ իրենց ամէն ուզածին «այո» կ'ըսէ: Բայց մղտըսի թորոսը շիտակ մարդ է. ամէն բանի «այո» չի կրնար ըսել...

Եւ պատմեց ցաւալի պատմութիւն մը, ուր գլխաւոր դերակատար էր վանքի արեղաներէն մէկը. իսկ գոհը՝ թորոսին տարի մը առաջ մեռած եղբօր երիտասարդ այրին:

Նկատելի էր, որ մարդիկ *ջերմեռանդ* էին դէպի վանքերը եւ հոգեւորականները, երբ անոնցմէ հեռու էին: Իսկ վանքերուն մօտ ապրող, վարդապետներուն հետ շփում ունեցող ժողովուրդը, ընդհակառակը, խորապէս յուսախաբ էր անոնցմէ...

Մինչ այդ՝ անցած էինք բլուրին տետը: Մղտըսին ընդհատեց տխուր պատմութիւնը, եւ ձեռքը դէպի աջ երկարած ըսաւ.

- Ահա հոն են սալմաստեցի ուխտաւորները:

Դառն ճակատագիր. Տխուր բախտ: Իջեւանիլ. Մնայու համար կայան ընտրել: Ջերմեռանդ. Բարեպաշտ, աստուածավախ:

Մեծ եղաւ ուրախութիւնս, երբ սալմաստեցի ուխտաւորներուն մէջ գտայ մայրս եւ քոյրերս: Սալմաստեցի ծանօթ մը զիս տարաւ անոնց. եկած էին Պետրոս քեռիիս ընտանիքին հետ, եւ իրենց վրանը ունէին անոնց վրանին քով:

Աւելի եւս մեծ եղաւ անակնկալը մօրս եւ Սարիամին ու Սագթաղին համար: Սկիզբը՝ բոլորովին *շշմած էին*, համրացած. միայն համբոյրները եւ ուրախութեան արցունքները կ'ըսէին իրենց կարօտը: Ես ալ չկրցայ զսպել արցունքս:

- Փա՛ռք քեզ, Աստուած, չմեռայ եւ զաւակս նորէն տեսայ... Տղա՛ս, Ֆարիատս, ինչո՞ւ մեզ ձգեցիր զացիր... Ի՞նչ ըրած էի քեզի... աչքիս լոյսը... Քեզմէ գատ ո՞վ ունիմ ես...

Քեռի Պետրոսը, որու ընտանիքին հետ եկած էին մերինները, քեռիներէս ամենէն մօտ եղողն էր մեզի, նաեւ մեր թաղին *տանուտէրը*. ան Սալմաստի մէջ կը համարուէր փորձառու, խելացի մարդ:

- Որո՞ւն հետ եկած ես, Ֆարիատ,- հարցուց մայրս,- ուրկէ՞ գիտէիր, որ մենք հոս ենք:

Երբ յայտնեցի, որ եկած եմ Որսորդին ընտանիքին հետ, Սարիամը եւ Սագթաղը շատ ուրախացան:

- Ֆարիատ, մեզ հետդ տար՝ Մարօն տեսնենք,- ըսին.- Մայրի՛կ, կ'երթանք, չէ՞...

Սօրս առաջարկեցի գալ Որսորդ Աւոյի ընտանիքին վրանը եւ հոն մնալ: Մայրս առարկեց, թէ անյարմար կ'ըլլար քեռի Պետրոսին ընտանիքէն բաժնուիլ: Բայց քոյրերս կրնային երթալ, պայմանաւ որ գիշերը հոն չմնային, վերադառնային: Աւելցուց, որ ինք միշտ գնահատած է ծերունի Որսորդը, զայն նկատած է բարի եւ շիտակ մարդ: Եւ որ անհետացունէս ետք քիչ մը հանգստացած էր՝ քանի անկէ լուր ստացած էր իմ մասիս:

- Իսկ իմացա՞ր՝ ինչպէ՛ս հասայ Որսորդին տունը...

- Կարօն քեզ տարաւ... Գիտե՛մ...

Վերջին խօսքը ըսած ատեն՝ մօրս ծայնը դողաց: *Վրդովումը* զգալի էր:

- Կարօն շատ լաւ տղայ է, մայրիկ...

Եշմիլ. Շատ զարմանալ, ապշիլ: Տանուտէր. Դոս՝ թաղապետ: Վրդովում. Դոգիի խոսվութիւն, անհանգստութիւն:

- Լաւ է, բայց... ձգէ հիմա... յետոյ կը խօսինք անոր մասին:

- Ահա՞ փախստականը...,- յանկարծ լսուեցաւ որտաքոր
ձայն մը. քեռի Պետրոսն էր, որ նոր մտած էր մօրս վրանը:

Ոտքի ելայ, համբուրեցի քեռիս ձեռքը: Ան համբուրեց ճա-
կատս եւ նստեցուց զիս քով:

Քեռի Պետրոսը շատ ուրախ տրամադրութեան մեջ էր, քե-
րես ալ քիչ մը հարթած: Սկսաւ խօսիլ բարական անկապ ձեւով.

- Լա՛ւ ես... ի՞նչ գործի ես... Հին աղուէտը ի՞նչ կ'ընէ...: Հիմա
հոն՝ եզիտիներու իշխանին քով Աստուած գիտէ՛ ի՞նչ թակարդ-
ներ կը լարէ... Իր «ճուտիկները» հոս-հոն կը դրկէ: Յանուն ին-
չի՞... ի՞նչ կ'ելլէ այդ յիմարութիւններէն...

Եշմեցայ. քեռի Պետրոսը ուրկէ՞ գիտէր Ռոստրդին այցելու-
թիւններուն մասին: Ուրկէ՞ իմացած էր, որ Կարօն եւ միւս ընկեր-
ներս «հոս-հոն» գացած էին... Բայց այդ պահուն մերս մտաւ
վանքի արեղաներէն մէկը՝ Կարապետ հայր-սուրբը, ան՝ որուն
չարագործութիւններուն մասին քիչ առաջ մղտըսի Թորոսը
պատմած էր ինձի:

Մարիամը եւ Սագթաղը շատոնց լուռ նշաններ կ'ընէին,
որ շուտ վերջացնեն քեռի Պետրոսին հետ. եւ ուրախացան, երբ
արեղան մտնելով՝ ընդհատեց մեր խօսակցութիւնը: Ես պատ-
րաստուեցայ մեկնելու:

- Կրկին կուգա՞ս մեր քով,- Ֆարիատ,- հարցուց քեռի Պետ-
րոսը:

- Անշուշտ,- պատասխանեցի ես:

- Լա՛ւ, զնա՛:

Մինչ այդ՝ արեղան նստած էր քեռի Պետրոսին քով եւ
սկսած էին խօսակցիլ անլսելի ձայնով:

Մայրս մեր հետ դուրս ելաւ վրանէն: Ըսաւ, որ շատ կը փա-
փաքէր, որ ես իրենց հետ մնայի. բայց քանի Ռոստրդին ընտա-
նիքը առանց այդ մարդու եկած է, չ'ուզեր զիս բաժնել անկէ:
Միայն շատ լաւ կ'ըլլար, եթէ ցերեկները կարենայի անցընել ի-
րենց հետ...

- Լա՛ւ...,- ըսի,- բայց քոյրերս թող այս գիշեր քովս մնան:
- Այո՛, մայրիկ, հաճի՛ս...,- խնդրեց Մարիամը,- այս գիշեր
մնա՛նք Մարոյին քով:

- Լա՛ւ, մնացէ՛ք,- գիշեցաւ մայրս, եւ զիս կրկին համբուրե-
լով ճամբու դրաւ:

Երբ քիչ մը հեռացանք սալմաստեցի ուխտաւորներու իջե-
ւանէն, քոյրերուս հարցուցի, թէ մեր քաղաքացիներէն որո՞նք
եկած են: Սագթաղը թուեց քանի մը անուններ, իսկ Մարիամը
աւելցուց.

- Գիտե՞ս, Ֆարիատ, Սոնան ալ եկած է. իր հայրն ալ, եղ-
բայրն ալ... Իրենց վրանը կպած է մերինին... Հիմա ի՞նչ կ'ըստ
տէրտէրը, եթէ քեզ տեսնէ...

- Ի՞նչ պիտի ըստ,- խնդաց Սագթաղը,- կը բռնէ ականջնե-
րէն, կը քաշէ, եւ կ'ըստ՝ Ֆարիա՛տ, ինչո՞ւ փախար վարժարանէ:

- Չի՛ կրնար,- պատասխանեցի,- հիմա ե՛ս իր ականջները
կը քաշեմ:

- Վա՛յ, մեղք կը գործես... տէրտէ՛ր է...

- Սոնան իմացա՞ւ, որ ես հոս եմ,- հարցուցի՝ նիւթը փոխե-
լով:

- Առտուն տեսայ զինք. անշուշտ դեռ չէր գիտեր: Ինծի ը-
սաւ. «Երանի Ֆարիատը հոս ըլլար»: Շատ կ'ուզէր քեզ տեսնել.
Կարծեմ քեզի ըսելիք ունէր...

Քոյրերս պատմեցին քանի մը նորութիւններ մեր քաղաքէն.
Ի մէջ այլոց՝ վարժապետիս կնոջ մահը: Ստածեցի, որ խեղճը
ազատած էր հիւանդութիւններէն, որոնք զինք կը չարչարէին
վերջին տարիներուն:

Հասանք մեր վրանը: Պառաւ խաթունը եւ Մարգարիտը
կը շարունակէին խոր քնանալ: Մարօն, արթուն, կը սպասէր:
Ան իր մանկութեան ընկերուհիները գրկեց աննկարագրելի
ուրախութեամբ: Նախ Մարիամին, ապա մանաւանդ Սագթա-
ղին հետ՝ *գրկախառնութիւնը*, համբոյրները, խնդուքը եւ ար-
ցունքը միացած՝ վերջ պիտի չունենային կարծես:

Ի մէջ այլոց. Ուրիշ խօսքերու կարգին: Գրկախառնութիւն. Իրար գրկելը:

24. ՏԻՐԱՍՕՐ ՏԱՃԱՐԻՆ ՄԷՋ

Կիրակին լուսցաւ: Առտուն մայրս եկաւ մեր քով, ու բոլորս միասին գացինք վանքի եկեղեցին: Վրանին մէջ մնաց միայն խաթունը՝ մատաղը եփելու համար:

Բազմութիւնը կը շտապէր վանք՝ պատարագին մերկայ ըլլալու եւ սուրբ Տիրամօր գերեզմանը համբուրելու: Այս խառն ամբոխին մէջ, քով-քովի, կ'երեւէին զանազան երկիրներու եւ գաւառներու այր մարդու հագուածքներ ու տարագներ, ամէն տեսակի գլխարկներով, սկսած օսմանեան ֆէսէն, քիւրտի ապարօշէն՝ մինչեւ պարսկական երկար, մուշտակէ գդակը: Նոյնը՝ կիներու պարագային: Բոլորն ալ *որդեգրած էին* տիրող ազգին հագուածքը, եւ ուրեմն կը տարբերէին իրարմէ:

Ու ոչ միայն հագուածքը. նոյնքան այլազան էին խօսուող բարբառները, մէկուն խօսածը միւսին անհասկնալի ըլլալու աստիճան: Ու աւելի ցաւալին այն էր՝ որ շատեր կը խօսէին այն ազգի լեզուով, որուն լուծին տակ կ'ապրէին ու կը տառապէին, մայրենի լեզուն մոռնալու աստիճան: Ասով աւելի զգալի կը դառնար, թէ հայու մօտ որքան զօրաւոր է վատ հակումը՝

Որդեգրել. հոս՝ ընդունիլ, ընդգրկել:

օտարին նմանելու, իր ուրոյն յատկանիշները կորսնցնելու...

Մէկ կապ միայն, որ դեռ պահուած կը տեսնէի, որ քաղաքական հալածանքն ու բաժանումները դեռ *չէին խզած*, - կրօնքն էր ու եկեղեցին: Բայց որքա՞ն ատեն կրնար դեռ պահուիլ այս կապը, երբ անոր հոգատարները Կարապետ հայր-սուրբին նմանող արեղաներ եւ Տէր Թողիկին նմանող քահանաներ էին...

Սուրբ Աստուածածինի տօնախմբութիւնը կատարեալ *տօնավաճառ* մըն էր: Հոն յաջող առուտուր ընողները, վարդապետներէն եւ իրենց մղտըսիներէն զատ, աշխարհիկ վաճառականներ էին, յատկապէս վանեցի առետրականներ: Ասոնք, հաւաքուած հրապարակներու վրայ, շարած էին զանազան մանրմունր ապրանքներ՝ կիներու հասարակ զարդեր, կտորեղէններ. մէկ խօսքով՝ այնպիսի գոյնզգոյն իրեր, որոնք գնորդներու ուշադրութիւնը կրնային գրաւել: Ծախողները կեցած էին ապրանքներուն քով եւ բարձրաձայն կը գովէին զանոնք:

Մտանք վանքի եկեղեցին: Հոն, սուրբ սեղանին վրայ, կարգով շարուած էին սուրբերու մասունքները՝ ոսկիով եւ արծաթով պատուած, ինչպէս եւ մեծ ու փոքր խաչեր: Ուխտաւորները կարգով կը մօտենային, կը համբուրէին սրբութիւնները, եւ քովը դրուած պնակներուն մէջ կը ձգէին իրենց նուէրները:

Երեւոյթ մը՝ որ ուշադրութիւնս գրաւեց. - բեմին վրայ, սըրբութիւններուն կողքին կեցած վարդապետներու շարքին, տեսայ քիւրտ մը, որ անոնց հետ կը հսկէր ուխտաւորներու նուէրներուն վրայ: Ուրիշ քիւրտ մըն ալ կանգնած էր Տիրամօր գերեզմանին քով: Յետոյ ինծի բացատրուեցաւ, որ անոնք գաւառի քիւրտ բէկին մարդիկն են, եւ կը հսկեն, որ աղան նուէրներէն ստանայ իր «բաժինը» լոիւ: Իսկ բէկը ինքը՝ հիւր էր վանքին մէջ, վանահօր քով իջեւանած:

Վրաս շատ ծանր տպաւորութիւն ըրաւ այս տեսածս. քիւրտերու ոտքը հասած էր մինչեւ քրիստոնէական սրբարանը,

Ուրոյն. (Մէկու մը) յատուկ կերպով պատկանող: Ցատկանիշ. Գիծ՝ ֆիզիքական կամ նկարագրային: Տօնավաճառ. Մեծ շուկայ՝ որ անտենին տօնական առիթներով կը կազմակերպուէր:

անցած էր անոր սեմէն, կը միջամտէր եկեղեցիի տնտեսութեան:

*
* *
*

Այս միտքերով տարուած էի, երբ զգացի՝ բազմութեան մէջ մէկը կամաց մը վերարկուիս ծայրէն կը քաշէ: Դարձայ՝ տեսնեմ Սոնան, որ քովս կեցած՝ կը խօսի Մարոյին հետ: Ան յօնքի շարժումով նշան ըրաւ, եւ շարունակեց իր խօսակցութիւնը: Հասկըցայ. գիս կը զգուշացնէր, որ հեռու կենամ իրմէ, որովհետեւ իր քով կեցած էր իր մօրաքոյրը: Ի՞նչ կը նշանակէր ատիկա:

Բայց չէի կրնար առանց հիացումի նայիլ անոր տխուր դէմքին, որ իր գունատութեան մէջ աւելի գեղեցիկ էր:

- Կ'ըսեն, որ լեռէն ճգնաւոր մը բերած են,- կ'ըսէր Սոնան:

- Ես ալ լսեցի,- աւելցուց մօրաքոյրը.- բերեր են, *խուց* մը տեղաւորեր՝ փակեր են. յաջորդ օր եկեր են՝ չկայ: Հիմա չեն գիտեր՝ ճգնաւոր էր, թէ՞ սատանայ...

- Երթանք՝ տեսնենք,- ըսաւ Մարօն:

- Ես կը վախնամ,- առարկեց Սոնան:

Ուխտաւորներու բազմութիւնը հետզհետէ աւելի կը խռնուէր: Տեղի նեղութենէն՝ ալ կարելի չէր շնչել: Արեղաներու մեծ խումբի մը աղաղակները, խրատները եւ հայիոյանքները չէին յաջողեր կարգ-կանոն պահպանել:

Ես մերիմներուն առաջարկեցի դուրս ելլել: Սեօ դժուարութեամբ ճեղքեցիմք ամբոխը ու հասանք մուտքի դուռը: Չելած՝ Սոնան *աննկատելիօրէն* իմ կողմս ծռեցաւ եւ ցած ձայնով ըսաւ.

- Արեւը մտնելէն ետք՝ Կաթնաղբի'ր եկուր...

Տնտեսութիւն. Նիւթական մուտք-ելք, շահ եւայլն: Գունատութիւն. Գոյնը նետած, դեղնած վիճակ: Խուց. Դգտիկ սենեակ: Աննկատելիօրէն. Ուրիշներ չտեսնուող ծեւով:

25. ՍՈՆԱՅԻՆ ՀԵՏ՝ ԿԱԹՆԱՂԲԻԻՐԻ ՔՈՎ

Կաթնաղբիւրը այն աղբիւրներէն էր, որոնք ժողովուրդին համար սրբութիւն են. իր անունը կը կապուէր ժողովրդական աւանդութեան մը, ըստ որուն Տիրամայրը հոն կաթեցուցած էր կաթիլ մը՝ իր սուրբ կաթէն. ու ատիկա -կը հաւատային- ջուրին կուտար *քուժիչ* կարողութիւն:

Սեօ անհամբերութեամբ կը սպասէի, որ մայրամուտի ժամը հասնի: Հակառակի պէս՝ ժամանակը չէր անցներ:

Չկարենալով համբերել՝ ժամանակէն բաւական մը կանուխ՝ ճամբայ ելայ ժամադրութեանս երթալու:

Կաթնաղբիւրին մօտենալով՝ անդրադարձայ, որ Սոնան յարմար ժամ ընտրած էր: Ամբողջ բազմութիւնը խռնուած էր վանքի տակի մեծ հրապարակին վրայ, ուր պատանի *լարախաղացներ*, զարմանալի *ճկունութեամբ*, չուանի վրայ կը քալէին, խաղեր ու մարզանքներ կ'ընէին:

- Լա՛ւ է,- մտածեցի,- հիմա Կաթնաղբիւրի կողմը մարդ չ'ըլլար. քոլորը հոս են...

Կաթնաղբիւրը նաեւ իբր վայր յարմար էր գաղտնի հանդիպումի մը համար. կը գտնուէր նեղ ձորի մը մէջ, հսկայ

Քուժիչ. Բժշկող, դարման բերող: Լարախաղաց. Չուանի վրայ քալող, մարզանքներ ընող անձ: Ճկունութիւն. Դիրաշարժութիւն:

քարածայրի մը տակ, ուր կազմուած էր քարայր մը: Տուրը կը բխէր քարայրին մէջէն եւ ուղղակի բխած տեղը՝ կը կազմէր աւազան մը: Ուխտաւորներ կուգային հոն լոգանք ընելու, աւելի՛ բժշկուելու, մարմինի եւ հոգիի ուժ ստանալու յոյսով:

Կը կարծէի՝ Սոնան դեռ եկած չ'ըլլար. բայց երբ մօտեցայ, քարանձաւին մուտքին քով, ներսը, տեսայ հանուած հագուստներ: Դուրս մնալով՝ արագ ակնարկ մը նետեցի դէպի ներս: Եւ նոյն պահուն՝ ջուրի մակերեսին երեւցաւ գեղեցիկ գլուխ մը ուսերուն իջած մազերով, յետոյ մարմինին ամբողջ վերի մասը: Լոզցողը կը խաղար իր շարժումներէն ծնող մանր ալիքներուն հետ, կը զուարճանար...

Երեւոյթը շուտով անհետացաւ, կորսուեցաւ ջուրին տակ: Կարծես՝ ըլլար մէկը այն կրակէ աղջիկներէն, որոնք Վասպուրականի ժողովուրդը «հրեղէն կուսանք» կոչած է հին դարերէն ի վեր, հաւատալով որ անոնք Վանի ծովակէն ելլելով՝ կը կանչեն եւ իրենց կը քաշեն ամբողջովը արտասարդները...

Տրային *յաւերժահարսը* նորէն երեւցաւ: Ան աւելի հանդարտ էր հիմա. ջուրին մէջ կէս մը նստած՝ իր երկար մազերը կը սանտրէր: Հիմա ա՛յլ յստակ կ'երեւէր նաեւ դէմքը. Սոնան էր:

Այդ պահուն սիրտս ճնշուեցաւ *խղճի խայթէն*, որ առաւօտէն ի վեր կը փորձէի ետ մղել: «Ես կը սիրէի այս անմեղ աղջիկը, - կը մտածէի, - բայց Մարօն, կիսավայրենի Մարօն յափշտակեց սիրտս, որ անոր կը պատկանէր...»

Ստածումներս ընդհատեց մարդ մը, որ վանքի կողմէն գալով՝ կարծես կ'ուղղուէր դէպի քարայրը: Երեւոյթէն դատելով, վանական արեղայ մըն է: Անմիջապէս իրեն վագեցի:

- Հեռուէն անցէք, քարայրին մի՛ մօտենաք. հոն կը լոգնայ օրիորդ մը, որ իմ ազգականն է:

- Ես այն կողմ կ'երթամ, - պատասխանեց արեղան՝ լիճը ցուցնելով, եւ անցաւ՝ երեսփս քննող նայուածք մը նետելէ ետք:

Բայց ինչ որ զիս զարմացուց, քանի մը ըրաւ՝ ետք պատահածն էր. արեղան տարօրինակ երգ մը սկսաւ եղանակել, եւ

Յաւերժահարս. Երեւակայական գեղեցիկ աղջիկ, պարիկ: Խղճի խայթ. Ինքզինք յանցաւոր զգալը:

տեսայ կախարդ Սուսանը, որ իր պզտիկ ընկերակիցին հետ՝
թուփերէն դուրս վազելով մօտեցաւ արեղային: Ան գրկեց Գիւր-
բին, համբուրեց, եւ երեքը միասին անհետացան բլուրին ետեւ:

Ի՞նչ գաղտնիք էր աս... Շշմած մնացած էի, եւ նոյնիսկ չնը-
կատեցի, որ Սոնան՝ հագուած-սանտրուած՝ ելեր էր քարայրէն:

Կը կարծէի, որ ան զիս պիտի գրկէ, համբուրէ, խօսի իր
կարօտին մասին: Բայց այս բաներէն ոչ մէկը եղաւ:

- Ֆարիա՛տ,- ըսաւ ինծի շատ պաղ ձեւով,- պահուած տեղ
մը գտի՛ր, մեզ չտեսնեն. քանի մը ըսելիքներ ունիմ քեզի:

Եստանք բլուրին կողին յարմար տեղ մը: Սոնան նախ
խօսեցաւ իր մասին, հաղորդեց շարք մը ընտանեկան տխուր
նորութիւններ: Յետոյ, ինծմէ գաղտնապահութեան խոստում
ամենելով, անցաւ հարցի մը, որ իրմէ լսելս պէտք չէր իմացուեր
երբեք: Ըսաւ, որ Աւոյին եւ իր ընկերներուն դէմ լարուած է
դաւադրութիւն մը: Իրենց տունը տեղի ունեցած էին քանի մը
գաղտնի ժողովներ. բացի իր հօրմէն՝ մասնակցած էին
Կարապետ հայր-սուրբը, Պետրոս քեռիս, քիւրտ կարեւոր պետ
մը, եւ դեռ իրեն անծանօթ քանի մը անձեր: Ինք ծածուկ
լրտեսած էր, ու թէեւ ըսուածները լրիւ չէր ըմբռնած, բայց
հասկցած էր, որ «գէշ բաներ» կը խօսուէին Աւոյին եւ միւսներուն
մասին. որ՝ կը մտածէին զանոնք բռնել տալ, ոչնչացնել...

Հոս՝ Սոնային աչքերը արցունքով լեցուեցան. բայց *հեկե-
կայով* ան շարունակեց.

- Հազիւ ասոնք լսեցի՝ մօրդ քով վազեցի, խնդրելու՝ որ
քեզի լուր հասցնէ. բայց ան ձեւ մը չունէր... Յուսահատեցայ...

Իմ վրդովումս անսահման էր. չէի կրնար հասկնալ՝ ի՞նչ
բան է աս: Հայ վարդապետը, հայ քահանան եւ իմ Պետրոս քե-
ռիիս պէս մարդ մը՝ միացած քիւրտ պետի մը հետ՝ դա՛ւ լարէին
խումբ մը երիտասարդներու դէմ, որոնց միակ մեղքը ժողովուր-
դը սիրելն էր, անոր արցունքը սրբելը... Սոնան ինքը արդէն
մտահոգ չէր միայն ինծմով. *կ'ափսոսար* Կարոյին եւ ընկերնե-
րուն, այդ «լաւ տղոց» համար, ինչպէս կ'ըսէր:

Սուրբ բոլորովին կոխած էր, երբ դարձանք բանակավայր:

*Դեկեկալ. Յնցուելով լալ: Ափսոսալ. Ցաւ զգալ՝ ծախող կամ դժբախտ վի-
ճակի համար:*

26. ԴԻՄԱԿԸ ԿԸ ՊԱՏՈՒԻ

Գիշերը բաւական առաջացած էր:

Սոնան սալմաստեցիներու «թաղը» հասցուցի. հազիւ պիտի ուղղուէի դէպի մեր վրանը, երբ առջեւս կտրեց Պետրոս քեռիս:

- Եկո՛ւր, - ըսաւ ծանր շեշտով մը, - եկո՛ւր, *մուրրած* ոչխար. երթանք մեզի, հետդ խօսելիք ունիմ...

Հասկցայ, որ քեռիս պիտի խօսի Ռոստրդին եւ ընկերներուս մասին. հետեւեցայ առանց *առարկութեան*: Երբ իրենց վրանը հասանք, կիները դրացիին դրկեց եւ նստանք առանձին:

Նախ ըսաւ, թէ Աւօն որսորդի կերպարանքի տակ ծածկը-լած՝ փախստական մէկն էր, իր բուն անունով՝ Մելիք-Միսաք: Թէ սկիզբը՝ ան իշխան էր. կը տիրէր Սասունէն մինչեւ Սոկաց գաւառ հասնող անառիկ երկրի մէկ մասին վրայ. սեփական ամրոց ուներ, հարուստ *կալուածներ* եւ քաջ պատերազմիկներու մեծաթիւ բանակ մը: Իր ուժեղ լուծին տակ, բացի տեղական հայութենէն, ան առած էր նաեւ քիւրտերը եւ այլ բնակչութիւններ:

Այս տեղեկութիւնները շատ բան կը յստակացնէին ու կը բացատրէին ինծի համար: Չկրցայ արելի լռել. ծերունի բարեկամիս խրատները յիշելով ըսի.

- Աւազակին հետ աւազակ ըլլալ պէտք էր, ոչ ճգնաւոր:

Մուրրած. ճիշդ ճամբէն շեղած, կորսուած: Առարկութիւն. Անհամաձայնութիւն յայտնող խօսք: Կալուած. Սեփականութիւն՝ հող եւ շէնք:

Ի՞նչ... երբ քիւրտը սուրով ու նիզակով կուգայ մեր վրայ, կուգայ մեր տունը քանդելու, կողոպտելու, մեր ընտանիքը անպատուելու,- խաչ-աւետարանով պիտի ելլենք իր դէմ... պետք չէ՞ սուրով պաշտպանել մեր պատիւը...

- Թշուառակա՛ն, վարակուե՛ր ես,- գլուխը շարժեց քեռիս...

Ես աւելի բորբոքեցայ: Բայց առիթ չունեցայ ուրիշ բան ըսելու, որովհետեւ վրանին մուտքի վարագոյրը ետ մղուեցաւ:

- Ողջո՛յն,- լսուեցաւ, եւ մուտք գործեց վարժապետս՝ Տէր Թողիկը: - Անառակ որդին վերադարձեր է,- ըսաւ զիս տեսնելով,- բայց արդեօք զոջացա՞ծ է...

- Ընդհակառակը,- վրայ բերաւ Պետրոս քեռիս,- սիրտը աւելի կարծրացեր է:

Ես լուռ էի:

Տէրտէրը եկաւ նստաւ, ու սկսաւ խօսիլ:

- Մենք՝ հայերս, Աստուծոյ գառնուկներն ենք... մենք գազան քիւրտերուն պէս պետք չէ ըլլանք...

Ես լուռ կը մնայի: Պետրոս քեռիս նորէն խօսեցաւ, յուսադրուած իմ լռութենէս:

- Տեսա՞ր, որդիս,- ըսաւ,- Տէր Հայրը նոյն բանը կ'ըսէ. հեռացի՛ր այդ մարդերէն, եթէ չես ուզեր կորսուիլ:

- Ես կ'ուզեմ աւելի լաւ ճանչնալ զանոնք, քեռի,- պատասխանեցի՝ ինքզինքս զսպելով,- Մելիքը ինչպէ՞ս ինկաւ իր փառքէն:

- Ատիկա՛ երկար պատմութիւն է... Այդ գաւառներու մի քանի իշխաններ, միացած շրջանի հայոց առաջնորդին եւ վարդապետներու հետ, կը գրգռեն ժողովուրդը Մելիքին դէմ: Անոնք կ'ըսեն՝ չենք ուզեր որ մեր վրայ հայ իշխե, հայէն բէկ չի կրնար ելլել. քիւրտը աւելի լաւ է մեզի համար: Կը դիմեն քիւրտ իշխանին, որ արդէն Մելիքին ռիսերիմ թշնամի էր, եւ զայն կը հրաւիրեն իրենց վրայ իշխելու: Կը խոստանան ամէն ձեւով օգնել անոր Մելիքը տապալելու գործին մէջ:

Հոս ես կտրեցի Պետրոս քեռիիս խօսքը.

- Առաջնորդը ի՞նչ շահ ունէր հայ ժողովուրդը քիւրտ իշխանին ենթակայ դարձնելու մէջ:

Վարակուիլ. Մանրէներով տարածուող հիւանդութենէ մը բռնուիլ: Անառակ Չար, ծուռ ու սխալ գործեր ընող:

- Մեծ շահ,- պատասխանեց ան՝ առանց անդրադառնալու մէջս եկող բարկութեան,- եթէ Մելիքը մէջտեղէն վերցուեր, միայն առաջնորդը կը մնար՝ իբր ժողովուրդի հոգեւոր եւ մարմնաւոր ներկայացուցիչ: Մինչ Մելիքին շուքին տակ՝ ան պարզ բարձր հոգեւորական մըն էր:

Քիւրտ իշխանը աւելի լաւ առիթ չէր կրնար երազել... Դաւադրութիւնը մանրամասն կը ծրագրուի, իսկ գործադրութեան համար կը նշանակուի Զատիկի աւագ Շաբթուան գիշերը: Եւ երբ Մելիքը իր ընտանիքով խմբուած էր Խթումի սեղանին շուրջ, յանկարծ ամբողջ կը պաշարուի քիւրտ զինեալներու բազմութեամբ, որուն առջեւ դաւադիր ձեռքեր կը բանան դռները: Քանի մը թոպէէն՝ հրդեհը կը տարածուի: Կը սկսի կոտորածը: Մելիքը քաջութեամբ կը կռուի երկար, բայց շատ վերջեր ստանալով՝ կ'իյնայ վերջապէս: Սըհէն կրակի եւ գնդակներու մէջէն կը յափըշտակէ անոր *կիսաշունչ* մարմինը, մինչ հաւատարիմ *աղա-խինը* կը փախցնէ անոր պզտիկ աղջիկը՝ Մարօն - միակ վերապրողը բազմանդամ ընտանիքէն:

Յետոյ մարդիկ երկար փնտռած էին Մելիքը, որուն դիակը չէր գտնուած: Բայց ան, Սըհէին հսկայ ուսերուն վրայ, անցնելով լեռներէ ու ձորերէ, արդէն փոխադրուած էր Պարսկաստան:

Պետրոս քեռիիս պատմութիւնը իմ վրաս սարսափելի տպաւորութիւն ձգեց: Ու բարկութիւնս պոռթկաց, մանաւանդ, երբ տէրտէրը, այս բոլորէն ետք, աւելցուց. «Սուր քաշողը սուրով պիտի իյնայ...»

Չայրոյթն դողացող ձայնով՝ ըսի.

- Եթէ Որսորդին միտքը այն էր, որ հայը ազատուած ըլլայ օտարի լուծէն, որ իր տունը, իր երկիրը ինք կ'առաւարտ, ատոր մէջ ես գէշ բան չեմ տեսներ: Ես առաջինը կ'ըլլամ, որ արիւնս կը նուիրեմ այդ նպատակին...

- Եւ կ'ըլլաս առաջին խելագարը,- լսեցի նոր ձայն մը ետեւէս:

Վրդովումիս մէջ չէի նկատած, որ վարդապետ մը ներս մտած էր եւ կը հետեւեր մեր խօսակցութեան: Ճանչցայ, այն արեղան էր, որ ցերեկով տեսած էի Կաթնաղբիւրի ձորը: Ան մօտեցաւ,

Կիսաշունչ. Կես-ապրող, կես-մեռած: Աղախին. Սպասուի: Չայրոյթ. Մեծ բարկութիւն:

նստաւ: Նշմարեցի, որ Պետրոս քեռիս եւ Տէր Թողիկը մե՛ծ յարգանքով կը վարուէին իր հետ:

Առանց աւելի ուշադրութիւն դարձնելու ինձի, հայր սուրբը սկսաւ խօսիլ քեռիս եւ տէրտէրին հետ: Քանի մը թոյլ ետք ոտքի ելայ, գիշեր բարի ըսի ու մեկնեցայ:

27. ԲԱԺԱՆՈՒՄ ՍԱՐՈՅԷՆ

Պետրոս քեռիիս վրանէն դուրս նետուեցայ գրգռուած տրամադրութեամբ: Լսածներուս չափ՝ զիս տակնուվրայ կ'ընէր *անապատական* արեղային պատկերը: Նոյն ինքը չէ՞ր, որ քանի մը ժամ առաջ կախարդ Սուսանին հետ խօսեցաւ, փոքրիկ Դիւրբին գրկեց-համբուրեց... Ի՞նչ գործ ունէր ան Կարոյին եւ Որսորդ Աւոյին թշնամիներուն քով...

Երբ մեր վրանը հասայ, միայն Սարօն արթուն էր. նստած վրանին մուտքին, ինծի կը սպասէր: Նկատեցի, որ բարկացած էր. պատահածը հասկնալու համար՝ մօտեցայ, նստայ քովը:

Սարօն հանեց ու տուաւ ինծի սանտր մը: Հասկցայ. Սոնային սանտրն էր:

- Անօթ քեզի, Ֆարիատ,- ըսաւ խուլ ձայնով,- հետդ ժամադրուած աղջիկը այնքան աճապարեց, որ մոռցաւ սանտրը: Իսկ դուն անշնորհք եղար, չնկատեցիր:

- Ո՞վ տուաւ քեզի այս սանտրը,- հարցուցի:

- Ես գտայ հոն...

- Դուն մեզ տեսա՞ր...

- Կոյր չէի, որ չտեսնէի:

- Մենք ինչո՞ւ չտեսանք քեզ...

Անապատական. Սարդոցմէ հեռու՝ վանք մը քաշուած:

- Ես շատ անգամ աչքի չեմ երեւիր՝ դեւի պէս,- ըսաւ:

Մարօն ոչ միայն տեսած էր մեզ, այլ լսած էր մեր խօսածները, ու իմացած՝ հօրը դէմ լարուած դաւադրութեան մասին:

- Պէտք է արագ տուն դառնանք,- ըսի,- եւ ամէն բան յայտնենք իրեն:

- Աճապարելու պէտք չկայ,- պատասխանեց Մարօն անհոգ,- վաղը ան արդէն տեղեակ կ'ըլլայ:

- Ուրկէ՞ եւ ինչպէ՞ս...

- Մարդ որկեցի իր քով: Կէս ժամ առաջ Մըղէն հոս էր, եկած էր Ս. Աստուածածինը համբուրելու: Իմացած ալ էր, որ մենք հոս ենք: Չըսաւ ինձի՝ ուրկէ՝ կուգար, բայց շատ ուրախ կ'երեւէր: Գազիւ պատմեցի իրեն լսածներս, բարկացաւ. առաւ մահակը, եւ ինչպէս եկած էր՝ այնպէս ալ գնաց:

- Գորդ ուր ըլլալը գիտե՞ր:

- Գիտէ եղեր: Ըսաւ՝ մինչեւ վաղը ամէն բան կ'իմանայ: Ծամբան երկու-երեք օրուան է, բայց Մըղէն հովէն արագ կ'երթայ:

Գեռուէն լսուեցաւ երգի մեղմ ձայն մը: Անապատական արեղային ձայնն էր:

- Ահա, ճգնաւորը կ'երգէ նորէն...,- ըսաւ Մարօն. ու քիչ մը մտիկ ընելէ ետք,- չե՞ս գիտեր՝ ո՛վ է ան, Ֆարիատ...

- Ինչպէ՞ս գիտնամ: Առաջին անգամ տեսայ Կաթնաղբիւրի ձորը, եւ յետոյ՝ Պետրոս քեռիիս վրանիմ մէջ...

- Որքա՞ն միամիտ ես...

- Ինչո՞ւ...

- Որովհետեւ չես կրցած ճանչնալ հին ընկերդ...

- Ո՞վ...

- Ասլանը...

- Չեմ հաւատար... վրաս կը խնդաս...

- Ելի՛ր, երթանք: Մեզ կը կանչէ. այդ է երգին իմաստը... Երբ մօտէն տեսնես՝ պիտի հասկնաս...

Մարօն վայրկեան մը ներս գնաց: Երբ կրկին երեւցաւ, *կերպարանափոխուած էր. գլուխը փաթթած էր քրտական ձեւով,*

կերպարանափոխուած. Ձեւով, երեւոյթով լրիւ փոխուած:

եւ ուսերուն առած՝ ոչխարի բուրդէ լայն ու ծանր «ապա» մը:
- Խաթունը ներսը արթուն է,- փսփսաց,- կրնանք երթալ...
Ճամբան Մարոյին վերարկուին տակէն մետաղի ձայն կը լսուէր. ինչպէս միշտ՝ գիշերային *շրջագայութեան* ատեն, հետը գէնք առած էր:

- Դուն ինչպէ՞ս կրցար ճանչնալ զինք...

- Սկիզբը ես ալ չճանչցայ, երբ տեսայ Կաթնադրիւրի ծորին մէջ: *Թշուառականը* այնպիսի մօրուք մը եւ մազեր շիներ է, որ սատանան անգամ չի կրնար ճանչնալ: Դէմքը ներկեր՝ պառաւի դէմք դարձուցեր է: Բայց աչքերը անփոփոխ մնացած էին. ո՞վ կը մոռնայ Ասլանին գեղեցիկ աչքերը, երբ տեսած է անգամ մը...

«Ճգնաւոր»ին երգի ձայնը հիմա աւելի յստակ կը լսուէր:

- Այդ կողմ երթանք,- ըսաւ Մարօն,- իր քարայրը այդ բլուրներուն միջեւ է...

*
*
*

«Ճգնաւոր»ը գտանք երկու բլուրներու միջեւ պահուած քարայրի մը մէջ: Ներսը կիսախաւար էր, որովհետեւ անկիւն մը վառող պզտիկ խարոյկ մը տաքութեան հետ քիչ մըն ալ լոյս կուտար:

Կրակէն անդին՝ խոր քունով կը քնանար պառաւ կախարդը: «Ճգնաւոր»ը արթուն էր: Իր ծունկերուն վրայ գլուխը դրած՝ կը քնանար պզտիկ Զիւրբին:

Զագիւ մեզ տեսաւ, զգուշութեամբ պզտիկին գլուխը վար դրաւ եւ ոտքի ելաւ: Գրկեց ու համբուրեց զիս, յետոյ Մարօն:

Նստանք:

- Ահա... *Ճպտումս* ալ կը վերցնեն. բարեկամներու հետ՝ առանց դիմակի...

Վերցուց *Կեղծամը*, մօրուքը: Ու մեր առջեւ ներկայացաւ Ասլանը՝ միայն ներկուած դէմքով:

Շրջագայութիւն. Դուրսերը պտտիլը: Թշուառական. Անպիտան, չարագործ (իսո՛ւ) բարեկամական կատակով): Ծպտում. Զճանչուցելու համար երեւոյթի ու հազուածքի փոփոխում: Կեղծամ. Սուտ մազ:

Իրեն պատմեցի ինչ որ Սոնային լսած էի, ապա՝ ինչ որ քիչ առաջ Պետրոս քեռիէս իմացայ: Մարօն, իր կողմէ, յայտնեց ըրած կարգադրութիւնը՝ Մըհէին միջոցով իօրը լուր հասցնելու մասին:

- Շնորհակալ եմ,- ըսաւ Ասլանը քիչ մը տխուր ձայնով,- բայց այդ բոլորէն արդէն տեղեակ եմ. արեղայական կերպարանքովս՝ դաւադիրներու ժողովներուն մասնակցած եմ ուղղակի...

Մեր գրոյցը շարունակուեցաւ ուրիշ նիւթերու շուրջ: Խօսեցաւ մանաւանդ Ասլանը, որ դուրս եկած էր իր սովորական լուռ վիճակէն. մեզի բացատրեց, ինչպէս ինք կ'ըսէր, «Պետրոս քեռիներու եւ Տէր Թողիկներու ծնունդը հայութեան ծոցէն». թէ՛ ինչպէ՛ս անոնք կը ծառայէին օտարին ու կը դաւաճանէին իրենց ազգակիցներուն՝ իրենց անձնական մեղ շահերուն համար: Մարօն եւ ես ըսինք, որ պէտք է ոչնչացնել այդպիսի մարդիկ. բայց Ասլանը, միշտ նոյն լուրջ եւ հանդարտ եղանակով՝ առարկեց.

- Քանի մը անձեր ոչնչացնելով գործ չ'ըլլար. այդ մարդիկը մեր կեանքի վատ պայմաններու ծնունդն են, եւ պէտք է աշխատիլ այդ պայմանները փոփոխել: Ասիկա՝ մանաւանդ նոր հասնող երիտասարդութեան գործը պիտի ըլլայ...

Գիշերը առաջացած էր: Ասլանը ընդհատեց գրոյցը:

- Լաւ կ'ընէք՝ մեկնիք հիմա,- ըսաւ,- շուտով պիտի լուսնայ: Բայց քանի հոս էք, կրկին կը հանդիպինք: Շատ խօսելիք ունինք միասին...

*
* * *

Գետեւող օրերուն, քանի մը անգամ Ասլանին հետ եղանք Մարօն եւ ես, ու շարունակեցինք մեր գրոյցը: Մինչ այդ, վանքի տօնախմբութիւնը հասաւ իր վախճանին:

Ուխտաւորները կը պատրաստուէին ճամբայ ելլելու դէպի տուն: Բայց իմ մէջս զարմանալի փոփոխութիւն մը առաջացած էր. գրեթէ մոռցած էի Մարօն, մոռցած էի Սոնան, մոռցած էի մայրս եւ քոյրերս: Կրնամ ըսել, որ Ասլանը կախարդած էր զիս.

Ընդհատել. Կես ծգել:

իր խօսքերը, իր մտածումները կը լեցնէին հոգիս, նոյնիսկ եթէ տակաւին լրիւ չէի հասկնար զանոնք:

Վերջին օրը, Ասլանը յայտնեց, որ «գործի մը համար» միտք ունի Վան երթալ: Անմիջապէս խնդրեցի, որ զիս ալ հետը տանի: Առարկեց, որ եկած էի Որսորդ Աւոյի ընտանիքին հետ, եւ չէի կրնար անտէր ձգել զայն՝ վերադարձի ճամբուն վրայ: Մարօն, որ մեր հետն էր եւ լսեց խօսակցութիւնը, իրեն յատուկ ոճով ըսաւ, որ այնքան ալ պէտք չունին ինձի, թէ՛ շատ լաւ կրնան վերադառնալ առանձին:

Ուշ գիշերին կրկին հանդիպեցանք: Ասլանը արդէն ծրայտում փոխած էր, դարձած՝ վանեցի վաճառական մը: Յայտնեց, որ կրնայ զիս տանիլ Վան, եւ որ ժամէ մը ճամբայ պէտք էր ելլել: Խնդրեցի քիչ մը սպասել, որ երթամ մերիկները տեսնեմ:

- Չենք կրնար ուշանալ,- ըսաւ Ասլանը:

- Ուրեմն պիտի չկրնա՞մ մայրս տեսնել...

Մօտեցաւ ինձի, եւ հագիւ լսելի ձայնով ըսաւ.

- Ո՛վ որ կ'ուզէ մեր ետեւէն գալ, պէտք է ձգէ իր մայրը, հայրը, քոյրերը եւ եղբայրները: Հասկցա՞ր...

*
* * *

Ասլանը բացատրեց, որ յարմար չէր մեր միասին ճամբայ ելլելը: Ինք առանձին պիտի երթար եւ առաջին իջեւանը սպասէր ինձի: Կրկնեց, որ ժամէ մը ձի նստած՝ պէտք էր ճամբայ ելլէի. նաեւ բացատրեց ճամբան: Յետոյ գրկեց, համբուրեց Մարօն, եւ բաժնուեցանք:

Ես ընկերացայ Մարոյին՝ դէպի մեր վրանը, ուր պէտք էր գտնէի իմ նժոյգս: Հոն հասած՝ տեսանք, որ Մըհէն կրկին եկած էր: Ասլանին համար ունէր «կարելոր նամակ մը», որ շուտով պէտք էր հասցնէր: Որոշուեցաւ, որ ճամբայ ելլենք միասին:

Լոյսը բացուելու վրայ էր երբ, մեր վրանին առջեւ, բաժնուեցայ Մարոյէն: Չխօսեցանք, չգրկուեցանք: Բայց երկուքս ալ բաժանումի նոյն տակնուվրայութիւնը կ'ապրէինք, նոյն տխրութիւնը, անորոշ ապագայի նոյն *խռովքը*:

Խռովք. Հոգիի խոր անհանգստութիւն:

Առաջին իջեւանը, ուր ժամադրուած էի Ասլանին հետ, հայ-քիւրտ խառն բնակչութեամբ պզտիկ գիւղ մըն էր: Զինքը չգրտանք հոն: Բայց մեր դէմ ելաւ մարդ մը, որ կարծես մեզի կը սպասէր: Անունս հարցուց, ու տուաւ կնքուած նամակ մը: Ասլանը կը գրէր.

«Ֆարհատ, դէպք մը պատճառ եղաւ, որ շեղիմ ուղղակի վան տանող ճամբէն: Կը ներես, չկրցայ քեզի սպասել: Այս մարդը տեղս գիտէ, եւ քեզ պիտի բերէ քովս: Ասլան:»

Մարդը հագուած էր ամբողջովին քիւրտի պէս, եւ միայն լեզուն յայտնի կ'ընէր հայ ըլլալը: Քրտական էին նաեւ զէնքերը՝ երկար նիզակ, զոյգ մը ատրճանակ՝ գօտիին մէջ, հսկայ երկաթապատ վահան՝ ուսին, եւ մեծ, կեռ սուր մը՝ քովէն կախուած:

- Եթէ հոս հանգիստ ընելու միտք չունիք, ես պատրաստ եմ այս վայրկեանին ճամբայ ելլելու:

Յետոյ ան պահ մը Մըհէին հետ գրուցեց՝ քրտերէն: Կը խօսակցէին հին ժանօթներու պէս: Ինծի եւս ժանօթ կը թուէր իր դէմքը: Ուշադրութեամբ նայելով՝ անդրադարձայ, որ մինարէի երկու զէթունցի երիտասարդներէն մէկն էր:

Մըհէն դարձաւ ինծի.

- Ես իմացայ՝ Ասլանը ո՛ւր գացած է. քեզ կրնամ ուղղակի տանիլ իրեն:

- Ծամբան գիտե՞ս...

- Սատանայի պէս:

Մըհէն ուտելիք պահանջեց: Գիւղէն հաց-պանիր բերին. կերանք, յետոյ ճամբայ ելանք:

Կեռ. ծայրը սուր եւ ծռած:

28. ՀԱՅ ՀՈՎԻՒՆԵՐԸ

Սըհէն հայոց լեռներու գագաթն էր: Ան զիս կը տաներ ան-
յայտ ճամբաներէ, ուր սատանան անգամ կրնար կորսուիլ:

Լուսաբացին մտանք այն ձորը, ուր Սըհէն *կ'ակնկալէր*
հասնիլ «կէս գիշերէն առաջ»: Սօտեցանք հովիւի վրաններու:
Սըհէն հեռուէն կանչ մը արձակեց, որուն իմաստն էր «հիւր ենք»:
Վրաններու գիշերապահներէն երկուքը մօտեցան, ու զարմա-
ցայ, երբ Սըհէն սկսաւ անոնց հետ խօսիլ հայերէն... Մեր հայ
ըլլալը անմիջապէս փարատեց անոնց կասկածները, եւ *գրկա-
բաց* ընդունուեցանք:

Մեզ տարին տանուտէրին վրանը, որ այս հայ հովիւներուն
գլխաւորն էր. իր մեծ որդին ընդունեց մեզ, անմիջապէս վառել
տուաւ փայտէ *քահեր*, եւ առանց մեզի հարցնելու՝ հրամայեց
ուտելիք պատրաստել: Ես ըսի, որ ուտելու ւխտորժակ բնաւ չու-
նիմ. խնդրեցի, որ անկիւն մը տան՝ քիչ մը քնանալ-հանգստա-
նալու համար:

- Ինք թող քնանայ,- ըսաւ Սըհէն,- ես գայլի պէս անօթի
եմ, ուտել կ'ուզեմ...

Ինծի անկողին պատրաստեցին վրանին մէկ կողմը, ուր
քանի մը պզտիկներ քնացած էին: Գլուխս բարձին դնելս ու
աչքերս գոցելս մէկ եղաւ...

*Ակնկալել. Յուսալ, սպասել: Գրկաբաց. Սիրով ընդունող, հիւրատէր: Ջահ.
Հին ատեններու՝ ճրագ, ընդհանրապէս շինուած՝ դիւրաւառ փայտէ:*

Քանի՞ ժամ քնացած էի, չեմ գիտեր: Միայն՝ երբ արթնցայ՝
արեւը կը գտնուէր զենիթին: Մըհէն անհետացած էր:

Տանուտէրը, ծերունի մը, պատմեց, որ «ընկերս շատ կ'ա-
ճապարէր» եւ մեկնած էր գիշերով, հազիւ քիչ մը անօթութիւնը
յազեցուցած:

ես բարկացայ, բայց տանուտերը գիս հանդարտեցուց.

- Հոգ մի՛ ըներ. օտար տեղ չես, հոս տունդ է: Հանգի՛ստ ը-
րե՛ որքան կուգես. երբ մեկնելիք ըլլաս՝ որդիներես մեկը քեզ
կը տանի ուր որ պետք է երթաս:

Քիչ մը հանդարտեցայ, երբ յիշեցի, որ Սըրհեն նամակ ուներ
Ասլանին հասցնելու. ստիպուած էր գիս ձգել հովիւներուն քով...

Տանուտերը նահապետական սովորութիւններով մարդ էր.
տեւաբար կը ջանար գիս զբաղեցնել, բանով մը հիւրասիրել:
Ուշադրութիւնս գրաւեց, որ անոր հարսերը, թոռնուհիները բնա-
չէին պահուել ինծմէ, իրենց երեսը չէին ծածկել, ինչպէս սովոր-
ութիւն էր Պարսկաստանի հայ կիներու, կամ Վասպուրականի
գիւղերու մեծ մասին մէջ: Կը խօսէին հետս շատ պարզ, կարծես
իրենց մէկ հին բարեկամը ըլլայի:

- Դուն քոյր ունի՞ս,- հարցուց աղջիկ մը:

- Ունիմ, երկու քոյր,- պատասխանեցի:

- Գուլպաներ կը գործե՞ն քեզի համար...

Ուրիշ աղջիկ մը հարցուց.

- Քու քոյրերդ այսպէս ականջի օղեր ունի՞ն,- եւ ցոյց տուաւ
իր օղերը,- տես, եղբայրս առած է...

- Չունիմ,- պատասխանեցի:

- Ինչո՞ւ... զիրենք չե՞ս սիրեր:

Հարսերէն մեկը հարցուց.

- Նշանածո քանի՞ տարեկան է...

- Նշանած չունիմ,- պատասխանեցի:

- Հը՞մ, կ'երեւի դուն քաջ տղայ չես, որ աղջիկները քեզ չեն
հաւնիր,- խնդաց ան:

Քոյրը զինուած էին: Տանուտերը, ծեր տարիքին, գօտիին
մէջ խրած ուներ գոյգ մը ատրճանակ: Երբ հարցուցի՝ խաղաղ
ժամանակ, սեփական վրանին տակ, ի՞նչ պետք կար զէնք կրե-
լու, ան պատասխանեց.

- Աստուած քոյր անասուններուն զէնք տուած է, որով-
հետեւ թշնամի ունիմ: Մարդուն զէնք չէ տուած, բայց խելք տը-
ւած է՝ զէնք շինելու: Անասունը իր կարծ խելքով՝ իր զէնքը միշտ
իր վրայ կը պահէ. իսկ մենք՝ անզէն մնալու համար՝ յիմար պետք
էր ըլլայինք, որովհետեւ մեր թշնամին աւելի կատաղի է...

Վրահները հարիւրէն աւելի էին: Անոնք կը ներկայացնէին քանի մը գիւղ՝ խմբուած: Ամէն ընտանիքէ մաս մը գիւղ մնացած էր՝ հողի գործերուն եւ ցանքերու պաշտպանութեան համար:

Այր մարդիկ հօտերու պահպանութեամբ կը զբաղէին միայն. մնացեալ ամբողջ գործը կիներուն վրայ էր: Ոչ մէկ կին, ոչ մէկ աղջիկ անգործ կը տեսնուէր. կաթը կը կթէին, կարագը կը հանէին, պանիրը կը պատրաստէին: Ապա՝ ոչխարները *կը խուզէին*, բուրդը *կը մանէին* եւ անով *կապերտներ*, գորգեր եւ ուրիշ ծածկոցներ կը հիւսէին: Անոնց ձեռագործն են այն նուրբ կերպասները, որոնցմով Վանը կը հպարտանայ եւ որոնցմով թանկարժէք վերարկուներ եւ ուրիշ հագուստներ կը կարեն: Անոնք ծանօթ են բոլոր բոյսերուն, արմատներուն եւ հողի տեսակներուն, որոնք զանազան ընտիր ներկեր կուտան:

Հոս է, որ կինը իբր մարդ կ'ապրէր՝ բառի բուն նշանակութեամբ. իր եւ այր մարդուն փոխադարձ *վերաբերումը* աւելի ազատ էր, աւելի բնական ու առողջ, պահած՝ հին հայերու նահապետական պարզութիւնը. հեռու մնացած մահմետական դրացիներու *հարեմային* սովորութիւններէն:

Բայց ինձի համար զարմանալին մանաւանդ այն էր, որ այս հովիւ հայերը իրենց քաջութեամբ երկրագործներէն ու քաղաքացիներէն բոլորովին տարբեր էին. մեռած չէին անոնց պէս:

Ես շտապեցի ճամբայ ելլել. եթէ ուշանայի՝ Ասլանը կրնար կրկին մեկնիլ առանց ինձի: Այլ հասկցած էի. անոր սիրտը Գործին նուիրուած էր. ընկեր, բարեկամ չէր մտածեր...

Տանուտէրը, տեսնելով աճապարանքս, հրամայեց պատրաստել երկու ձի, մէկը ինձի, միւսը՝ իր միջակ որդիին համար: Անոր հրամայեց, որ զիս հասցնէ «Ս. քէյի վրահները»:

Ճամբայ ելանք: Տանտիրոջ ընտանիքը մեծ սիրով բարի ճանապարհի մաղթեց ինձի, կարծես տարիներով իրենց հետ ապրած բարեկամ ըլլալի...

Խուզել. (Մազը) կարճ կտրել: Մանել. Բուրդը-բամպակը ուտրելով՝ բելի վերածել: Կապերտ. Բուրդէ հիւսուած գետնի ծածկոց: Վերաբերում. Վարուելու, յարաբերելու ձեւ. վարմունք: Հարեմային. Մահմետական տուներու կիներու բաժինին՝ հարեմին յատուկ:

29. ԵԶԻՏԻՆԵՐ

Եզիտիներու վրանները հասանք երեկոյեան մօտ: Բէկին մեծ վրանին կէս ճամբուն՝ կը սպասէին երկու զինեալ մարդիկ, որոնք մեզ առաջնորդեցին: Ասլանը բէկին հետ էր ներսը: Երբ զիս տեսաւ՝ «Վերջապէս եկար» ըսաւ, եւ լուրջ դէմքին վրայ ծախտի նման քան մը *ցոլաց*:

Եզիտիներուն վրանները, թիւով քանի մը հարիւր, դրուած էին փոքրիկ, կանաչագարդ հովիտի մը մէջ, *բոլորուած* բէկին վրանին չորս կողմը: Այս վերջինը շատ մեծ էր, տունի մը չափ, բաժնուած՝ չորս «սենեակի»: Այն մէկը, ուր մենք ընդունուեցանք, հիւրանոցն էր. մուտքին նստած էր բէկը, եւ հեռադիտակ մը ձեռքը՝ անդադար կը նայէր այս ու այն կողմ. կարծես ամէն վայրկեան անակնկալ յարձակումի կը սպասէր: Մերկ զետիմի հողին մէջ մխրճուած էին քանի մը երկար նիզակներ. սիւներէն կախուած էին զանազան ուրիշ տեսակի զէնքեր՝ վահաններ, սուրեր, հրացաններ եւ ատրճանակներ: Գիւրանոցին ամբողջ աջակողմը յատկացուած էր ձիերու, թիւով հինգ-վեց, թամբերը կապուած եւ անոնք եւս՝ պատրաստ պատերազմի *ահագանգին*:

Բէկը՝ ինքը, միջահասակ ու նիհար մարդ մըն էր, դէմքը *մելամաղձոտ*, բայց աչքերուն մէջ վայրենի կրակ մը: Զիս անա-

Ցոլայ. Փայլիլ: Բոլորուիլ. Շուրջը հաւաքուիլ՝ շրջանածել: Ահագանգ. վրտանգի նշան (ուժեղ ձայնով): Անլամաղձոտ. խոր եւ լուս կերպով տխուր:

կընկալի թերաւ իր քաղաքավարութիւնը, երբ դարձաւ ինծի սա
խօսքերով.

- Ուրախ եմ, որ ոտք կոխեցիր վրանիս *սեմին*. որովհետեւ
իմ լաւ բարեկամիս ընկերն ես:

Բէկը շարունակեց գրուցել հետս.

- Քանի՞ ձի գողցած ես:

- Չի չեմ գողցած...

- Ի՞նչ կ'ըսես. իսկ կռիւի մէջ՝ քանի՞ մարդ սպաննած ես:

- Մա՞րդ... մարդ չեմ սպաննած երբեք...

- Իսկ... աղջի՞կ ալ չես փախցուցած...

- Ո՛չ...

Ան խնդաց. «Աս ի՞նչ ծոյլ երիտասարդ ես», ըսաւ:

Ասլանը նոյնպէս կը խնդար՝ մեր խօսակցութեան հետե-
ւելով: Ես՝ ներքնապէս կը զայրանայի, բայց բարկութիւնս չէի
արտայայտեր:

- Եկո՛ւր,- ըսաւ բէկը,- իմ քո՛վս մնա... Լաւ տղայ ես. քեզ
որդիներուս միջեւ կը պահեմ, եւ շուտով կը սորվիս քաջ ըլլալ:

Ընթրիքէն ետք, բէկը փափաքեցաւ մեզ զուարճացնել, եւ
կանչել տուաւ երգիչ մը: Վրան մտաւ փոքրակազմ, կաղ մարդ
մը, որ շատ կը յիշեցնէր մեր հայ աշուղները:

Երգիչը սկսաւ պատմել՝ երգելով ու նուագելով քամանչայի
վրայ, որուն ձայնը նման էր ջութակի: Յետոյ ըսին ինծի՝ ան կը
պատմէր եգիտիներու մէկ պատերազմը, որու ընթացքին բէկի
որդիներէն մէկը հերոսաբար կռուելով սպաննուած էր: Երգին
ամէն մէկ տունին մէջ կարծես քիւրտ մը կ'արշաւէր, կայծակի
պէս, նծոյզի վրայ նստած, նիզակը ձեռքին... Այնքան հարազատ
արտայայտութիւն մըն էր քրտական նկարագիրի, սովորութիւն-
ներու, կեանքի:

Աւելի ետք, քիւրտ երգիչին *տաղերը* յիշելով, Ասլանը ինծի
կ'ըսէր. «Ահա այսպէս, ժամանակին, Գողթան գուսանները կ'եր-
գէին մեր նախարարներու ամրոցներուն մէջ: Բայց անոնց ձայնը

*Մեմ. Դրան առջեւի բարձր քարը, ընդհանրապէս տան կամ սենեակի մուտքը:
Տաղ. երգ՝ կրօնական կամ ժողովրդական:*

լռեց այն օրէն՝ երբ հայերու հոգիին մէջ ցամքեցաւ քաջութիւնը...»

Բաւական ուշ էր, երբ երգիչը աւարտեց իր երգը ու մեկնեցաւ: Բէկը նոյնպէս, մեզմէ ներողութիւն խնդրելով, քաշուեցաւ իր ննջարանը: Մեզի համար եւս անկողին պատրաստեցին: Բայց Ասլանը երկար նստաւ. ըսաւ՝ քանի մը նամակներ պէտք է պատրաստէ, որ Մըհէն հետը տանի առտու կանուխ:

Երկնցայ անկողինիս վրայ, բայց արթուն մնացի: Պահ մը, երբ աչքս ինկաւ Ասլանի գրած նամակներուն վրայ, անդրադարձայ, որ անոնց գրութիւնը չէր համապատասխաներ որեւէ ազգի այբուբենին. յայտնի էր՝ *ժածկագիր* լեզու էր, միայն մամակը դրկողին եւ ստացողին ծանօթ...

*
* * *

Ասլանը զիս արթնցուց առաւօտ կանուխ:

- Գիտեմ, քունի պէտք ունէիր, - ըսաւ, - բայց կ'ուզեմ՝ անպայման տեսնես այս տեսարանը:

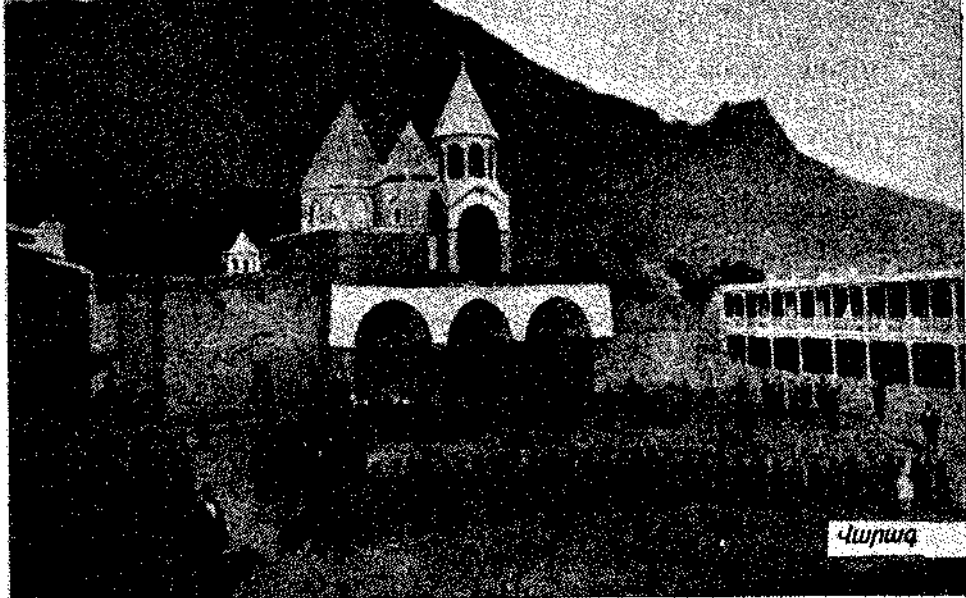
Նոյն պահուն, ականջիս հասաւ տխուր երգի մը ձայնը: Վրանին բացուածքէն դուրս նայեցայ: Երիտասարդ կին մը գետին նստեցուցած էր իր փոքր երեխան, եւ ձեռքը բռնած արիւնոտ շապիկ մը՝ կուլար ու կերօգէր:

- Բէկին հարսերէն է, - բացատրեց Ասլանը, - այրին է այն երիտասարդին, որուն հերոսութիւնները պատմեց երգիչը երէկ գիշեր: Ամէն առտու կը տեսնեմ զինք. այսպէս կուլայ, եւ զաւակին կը սորվեցնէ վրէժխնդիր ըլլալ՝ հօր սպանութեան. կը սորվեցնէ քաջ ըլլալ...

Ան լուռ մնաց պահ մը, յետոյ շարունակեց՝ կարծես *մեմախօսելով*.

- Իսկ հայ մայրը ի՞նչ կը սորվեցնէ իր զաւակին՝ արդէն օրօրոցէն... Խոնարհ եւ համբերող ըլլալ... Քրտուհին իր զաւակներէն կը պատրաստէ գազաններ, հայուհին՝ գառնուկներ... Ես, անշուշտ, դեմ եմ վայրենութեան: Բայց... բայց չէ՞ որ ինքնա-

Ճածկագիր. Գաղտնի գրութեան ձեւ՝ օտարներէ չհասկցուելու համար: Մենախօսել. Ինքնիրեն խօսիլ, բարձրածայն մտածել:

Վարդ

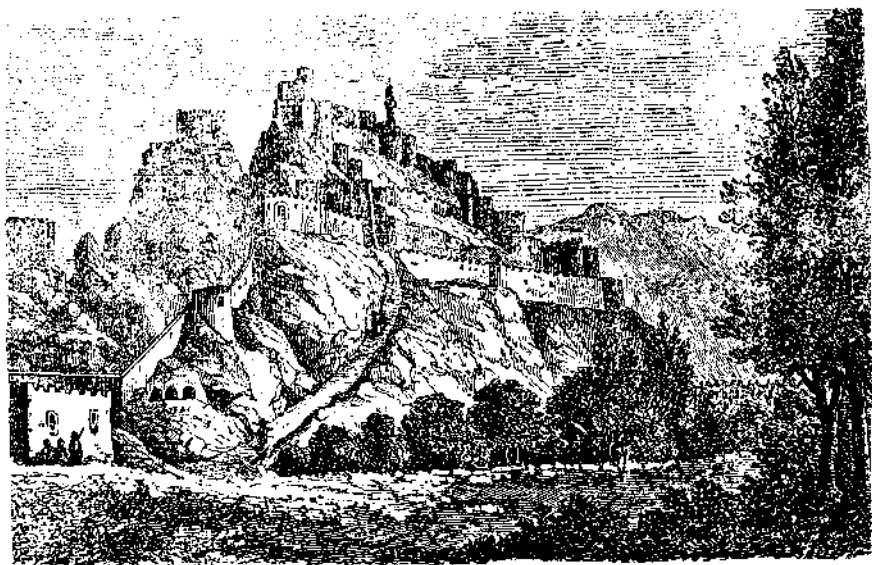
անխնամ ձգել, որ փտին ու ոչնչանան, քան թե տալ՝ ապահով տեղ մը պահուելու:

Չեռագիրները քննելէ ետք, մտանք երրորդ սենեակը, աւելի ընդարձակ՝ քան առաջինները:

- Ասիկա ալ՝ մեր թանգարանը..., - ըսաւ Յայրիկը:

Այս սենեակը միւսներէն աւելի գրաւեց ուշադրութիւնս: Ինչե՛ր ըսէք՝ չկային հոն - Վանի աւերակներուն մեջէն գտնուած բոլոր գանձերը: Տեղ մը՝ դասաւորուած էին զանազան հին դրամներ, քովը՝ զանազան կանացի զարդեր՝ ականջի օղեր, ապարանջաններ, ուլունքներ եւայլն: Աւելի անդին՝ հնադարեան զէնքեր, պղինձէ ծանր վահաններ՝ վրան արծանագրութիւններով, նիզակներու եւ նետերու ծայրեր, սաղաւարտի եւ զրահի կտորներ, - բոլորը պղինձէ: Բայց ամենէն աւելի ուշադրութիւնս գրաւեցին երկու պզտիկ արծաններ, որոնցմէ մէկը պատուած էր ոսկիով եւ կը ներկայացնէր դեռատի կին մը: Այնքա՛ն գեղեցիկ էր...

- Թանգարանը հիմնուած է գլխաւորաբար այն նպատակով, որ հետզհետէ հոս հաւաքուին Վանի շրջանին մէջ յայտնաբերուող հնութիւնները, որ ժողովուրդը կ'ոչնչացնէ յաճախ՝

- Բայց ինչի՞ պետք կուզան:

- Բժիշկը, երբ կ'ուզէ մարմինի հիւանդութիւնները բուժել, նախ եւ առաջ պետք է ծանօթանայ այդ մարմինի *կազմուածքին*: Մենք ալ, մեր հայրենիքին օգտակար ըլլալու համար՝ պետք է ճանչնանք զայն:

Չիերը պատրաստ էին վրանին առջեւ: Բէկը, հրածեշտի պահուն, ինժի նուիրեց զոյգ մը ատրճանակ:

- Ասոնք իմ կողմէս ընդունէ՛ իբր նուէր, - ըսաւ, - ընտիր զէնքեր են: Երբ անոնցմով սպաննես թշնամիներէդ մէկը, յիշէ՛ եգիտիներու բէկ:

Ասլանը այնքան բարեկամացած էր բէկի ամբողջ գերդաստանին հետ, որ մէկ-մէկ մնաց բարով ըսաւ բոլորին, տղամարդ թէ կին ու աղջիկ: Ու բոլորը միասին, մեծ սիրով, մեզ ճամբու դրին:

Արեւը մար կը մտնէր, երբ ծիւրը հեծանք: Կ'անդրադառնալի, որ այդ քանիերորդ անգամն էր՝ Ասլանը ճամբայ կ'ելլէր մայրամուտին ու կը ճամբորդէր գիշերով...

30. ԴԵՊԻ ՎԱՆ

Առաւօտուն բաւական մօտեցած էինք Վան քաղաքին: Արտանք հայաբնակ գիւղ մը, ուր -Ասլանին բառերով- պէտք էր «քիչ մը հանգիստ ընել»:

Յաճոյքով համաձայնեցայ, ամբողջ գիշերը առանց դադարի ձիերը քշած էինք, եւ շատ յոգնած կը զգայի:

Ասլանը ձին քշեց դէպի *գիւղամէջ*:

- Պիտի երթանք Տէր հօր տունը,- բացատրեց,- իրեն «խենթ Տէրտէր» կ'ըսեն, բայց պիտի տեսնես, որ խորքին մէջ շատերէ աւելի խելացի է...

Յասանք այն պահուն, երբ Տէր հայրը, քանի մը հոգի դրան առջեւ կապած՝ կը ծեծէր:

- Ի՞նչ է, Տէրտէր,- ձայն տուաւ Ասլանը,- նորէ՞ն արդարութեան զաւազանը ձեռքդ առեր ես:

- Այս անպիտանները քիչ մը պէտք է խրատել,- պատասխանեց անհոգ, եւ մօտեցաւ մեզի,- իջէ՛ք, Վանէն նոր օդի եւ գինի բերել տուած եմ...

- Բայց մինչեւ որ մենք խմենք ձեր օդին եւ գինին, դուն այդ «անպիտանները» ազատ ձգէ...,- խնդաց Ասլանը:

- Ոչ, ոչ, դուն իմ դատաստանիս մի՛ խառնուիր. ատոնք պէտք է պատժուին: Տո՛ւն երթանք:

Գիւղամէջ. Գիւղի մը ներքին, կեդրոնական մասը:

Աեզ ներս առաջնորդելով՝ բացատրեց, որ պատժուողները երկու քիւրտեր էին, որոնք գիւղի նախիրէն կովեր գողցած էին:

Ստանք «խենթ» Տէր հօր հիւրանոցը: Ջարմանքով նկատեցի, որ անկա ոչ մէկ նմանութիւն ունէր Տէր Թողիկի տան հետ. ո՛չ կրօնական գիրքեր, ոչ կախարդական գրութիւններ: Ամէն կողմ կը տեսնէի զէնքեր. նիզակներ, հրացաններ կը ծածկէին պատերը:

Յայտնի էր, որ Տէր հայրը կանխաւ տեղեակ էր Ասլանի գալէն. նոյնիսկ գիտէր՝ ուրկէ՛ կուգայ: Շուտով զգացի նաեւ, որ հին ծանօթներ էին, թերեւս նոյնիսկ բարեկամներ: Բայց Ասլանը ի՞նչ գործ կրնար ունենալ այս խենթին հետ...

Աեր հիւրընկալը մօտեցաւ պատուհանի մը, վարագոյրը ետ քաշեց եւ հանեց օղիի հսկայ շիշ մը. նախ լեցուց՝ ինքը խմեց, յետոյ տուաւ Ասլանին, եւ վերջապէս ինձի դարձաւ:

- Առ, խմէ՛,- ըսաւ,- ոսկորներուն ուժ կուտայ. յօգնած ես:

Ձեռքերուս մէջ դրուած խոշոր բաժակին նայելով՝ սարսափած ըսի.

- Օղի խմելու սովորութիւն չունի՞մ...

- Ինչո՞ւ, տիրացու,- հարցուց Տէր հայրը՝ սոսկալի աչքերը վրաս յառած. ու վրայ բերաւ,- լա՛ւ, հասկցայ. ես քեզի «հարսի օղի» կուտամ...

Ու վարագոյրին ետեւէն հանեց դեղին խմիչք մը, որմէ լեցուց բաժակ մը. աւելի թերեւ ու անուշ էր, եւ հաճոյքով խմեցի:

Մինչ այդ՝ Տէր հայրը պատուհանին մօտեցած կը պոռար.

- Երեցկի՞ն, ո՞ւր կորսուեր ես... սատանան քեզ տանի...

Անմիջապէս երեցաւ գունդուկլոր, համակրելի կին մը, որ մեծ ուրախութեամբ մօտեցաւ Ասլանին՝ բարեւելու: Յետոյ ինձի եկաւ ու երեսս համբուրեց՝ ծանօթի պէս:

- Տէ՛,- ըսաւ Տէր հայրը,- հիմա գնա՛ ի՛նչ որ ուտելիք ունիս՝ բեր...

Երեցկինը, միշտ ժպիտը դէմքին, դուրս վազեց՝ նախաճաշ պատրաստելու:

Ասլանը դարձաւ Տէր հօր եւ հարցուց.

Տիրացու. Բահանայ ըլլալու պատրաստուող դպիր. եկեղեցիի մէջ քահանայի օգնական (հոս՝ ծաղրական):

- *Իրեղենները* ո՞ւր պահուած են:

Տէր հայրը ցոյց տուաւ իր սենեակին վրայ բացուող դուռ մը: Ասլանը ուղղակի, առանց առաջնորդի, մտաւ հոն:

- Ո՞ւր ուսում առած ես, - հարցուց Տէր հայրը:

- Սալմաստ, մեր թաղի քահանայ Տէր Թողիկին քով:

- Հասկցայ... Դեռ չէ՞ սատկած այդ աւագակը:

- Դեռ կ'ապրի... Բայց ուրկէ՞ կը ճանչնաք զինքը:

- Ո՞վ չի ճանչնար այդ անպիտանը: Դատուան զիւղէն է...

հոն չըրած չարիքը չէր մնացած: Յետոյ փախաւ, զնաց Սալմաստ, անունը փոխեց եւ քահանայ դարձաւ: Հիմա ալ սկսեք է կախարդութիւններով ժողովուրդը խաբել...

Ես շշմեցայ:

- Ինչպէ՞ս *պրծար* ձեռքէն:

- Փախայ դպրոցէն:

- Ապրի՛ս, լաւ ըրիր: Երանի՛ ատենին Կարոյեցնց հետ փախած ըլլայիր... Ա՛խ, անգամ մը ձեռքս իյնար այդ անպիտանը... Իր *հանգուցեալ* հօրը քով կը դրկէի...

Տէր հօր խօսքը ընդհատուեցաւ, որովհետեւ քիչ առաջ Ասլանին մտած սենեակէն դուրս ելաւ անծանօթ մը: Աչքերուն ակնոց, ոտքէն մինչեւ գլուխ՝ երոպական հագուստներ, որ ես միայն նկարի մէջ տեսած էի: Նոյն վայրկեանին՝ միւս դուռէն մտաւ երեցկինը. երբ երոպացին տեսաւ, ապշանքէն՝ քիչ մնաց նախաճաշի մեծ ափսէն իյնար ձեռքէն: Զայն վար դրաւ ու սարսափով խաչ հանեց. «Վա՛յ, Տէր Յիսուս, դո՛ւն չարը տանիս...»:

Տէրտէրը անկին մը կեցած՝ կամաց մը կը խնդար: Ես ուշադրութեամբ դիտեցի անծանօթը, եւ անդրադարձայ՝ Ասլանն է, որ արեղայէ ու վաճառականէ ետք՝ երոպացի ծպտուած էր...

Երեցկինին սարսափին ինք ալ խնդալով՝ բացատրեց.

- Ես ամբողջ վեց տարի այսպէս հագուեր եմ...

Երեցկինը չհամոզուեցաւ.

- Սուրբ Տիրամայրը վկայ, ատ լաւ բան չէ... Ի՞նչ է հագած այդ նեղ վարտիկը...

Տէրտէրը նստաւ սեղան. մենք հետեւեցանք իր օրինակին:

Իրեղէն. Իր, գոյք, ապրանք: Պրծիլ. Խուսափիլ, փախչիլ-ազատիլ: Հանգուցեալ. Լուսահոգի, մեռած:

Ճաշի ատեն Ասլանը հարցուց, թե ի՞նչ լուրեր կան Վանեն:

- Ազգային գործերը գէշ չեն...,- ըսաւ Տէր հայրը հեզմական ու բարկացած եղանակով,- գիտցած Սրբազանդ փառք Աստուծոյ ողջ-առողջ է... Քիւրտերուն կը սորվեցնէ այս կամ այն հայկական գիւղին ցորենի դէզերը այրել... Բողոքող գիւղացիները ծեծել կուտայ իրենց անկրթութեան համար... Այլ ո՞ր մէկը ըսեմ...

- Նահանգապետ փաշային հետ ինչպէ՞ս է...

- Անո՞ւշ եւ սիրով... եղ ու մեր...

Այս բոլոր խօսքերուն իմաստը շատ հասկնալի չէր ինծի, բայց կը զգայի, որ անոնք խայթոցի պէս կը ծակէին Ասլանին սիրտը: Անոր դէմքը երթալով կը մթագներ: Յանկարծ գայրացած ծայնով ըսաւ.

- Ինծի անհաւատալի կը թուի այսքան չարագործութիւն...

Գրեթէ բան չկերաւ, թէեւ սկիզբը կ'ըսէր՝ շատ անօթի է: Տէրտէրը հարցուց.

- Ի՞նչ է, ախորժա՞կդ կտրեցի... Առ, գինի՛ խմէ, սիրտդ կը զովանայ:

Ասլանը առաւ գինիի հսկայ բաժակը եւ գլուխը քաշեց:

Ընթրիքէն ետք, Ասլանը պահ մը Տէր հօր հետ քաշուեցաւ քովի սենեակը. իրենց տաք-տաք խօսակցութենէն կտորներ կը լսէի, բայց բան չէր հասկցուեր: Ասլանը սենեակէն ելաւ աւելի եւս վրդոված, ու հրամայեց անմիջապէս ձիերը պատրաստել:

- Ուշադրութիւն,- ըսաւ Տէր հայրը,- բան չմոռնա՛ք հոս:

- Ի՞նչ որ պէտք էր առնէի՞ այս երկու սնտուկներուն մէջ դրած եմ,- պատասխանէց Ասլանը,- դուն հաճի՛ս գրաստ ձի մը գտի՛ր սնտուկներուն համար, եւ օգնական երիտասարդ մը՝ որ մեզի ընկերանայ:

- Կէս ժամէն ամէն բան պատրաստ կ'ըլլայ...

Իրապէս, կէս ժամ ետք շարժեցանք Տէր հօր տունէն: Ինք եւ երեցկիմը ընկերացան մեզի մինչեւ գիւղին ծայրը, եւ մեծ սիրով «բարի ճանապարհ» մաղթեցին:

Երբ բաւական հեռացանք, աչք մը նետեցինք դէպի ետ:

Գրաստ. Բեռնակիր ձի կամ ցորի:

- Կը տեսնե՞ս, հիանալի դիրք ունեցող գիւղ է. միայն յիսուն ընտանիք, բայց ամիսէն ամիս յաղթականօրէն կրուեցան ամելի քան 500 զինեալ քիւրտերու դէմ...

- Ամուր դիրք եւ քաջ բնակչութիւն...

- Այո՛, եւ մանաւանդ քաջ ու խելացի ղեկավար մը... Տէր Սետրոպը իր *հովանաւորութեան* տակ ունի այս գիւղէն զատ՝ շրջանի տասը գիւղերը: *Անձնուէր* հովիւ է, եւ ժողովուրդը ուղղակի կը պաշտէ զինք: Եկեղեցին ու աղօթքը՝ իրենց կարգին. իրեն համար նոյնքան կարեւոր են ժողովուրդին միւս *կարիքները*: Կռիւի ատեն՝ քաջ զինուոր է, խաղաղութեան պահուն՝ քահանայ, դատաւոր, օգնող հայր...

Ես մէկ կողմէ, դեռ զարմանքով, կը մտածէի Ասլանին եւրոպացիի ծպտումին մասին. կը յիշէի մանաւանդ ըսած այն խօսքը՝ թէ «վեց տարի այդպէս հազուեր է»... Ո՞ր արդեօք, ինչպէ՞ս եւ ինչո՞ւ...

Ասլանը կը շարունակէր խօսիլ:

- Ֆարհատ,- ըսաւ անցնելով ուրիշ միւթի,- այս իրիկուն կը հասնինք Վան քաղաքը: Հոն մարդ չի ճանչնար զիս՝ բացի քանի մը բարեկամներէ: Պիտի ներկայանամ իբր բժիշկ. եւ դուն զգուշ պէտք է ըլլաս, որ չխանգարես իմ դերս:

- Շատ զգուշ կ'ըլլամ,- ըսի,- բայց եթէ քեզի հիւանդ բերեն՝ ի՞նչ պիտի ընես...

- Կը դարմանեմ:

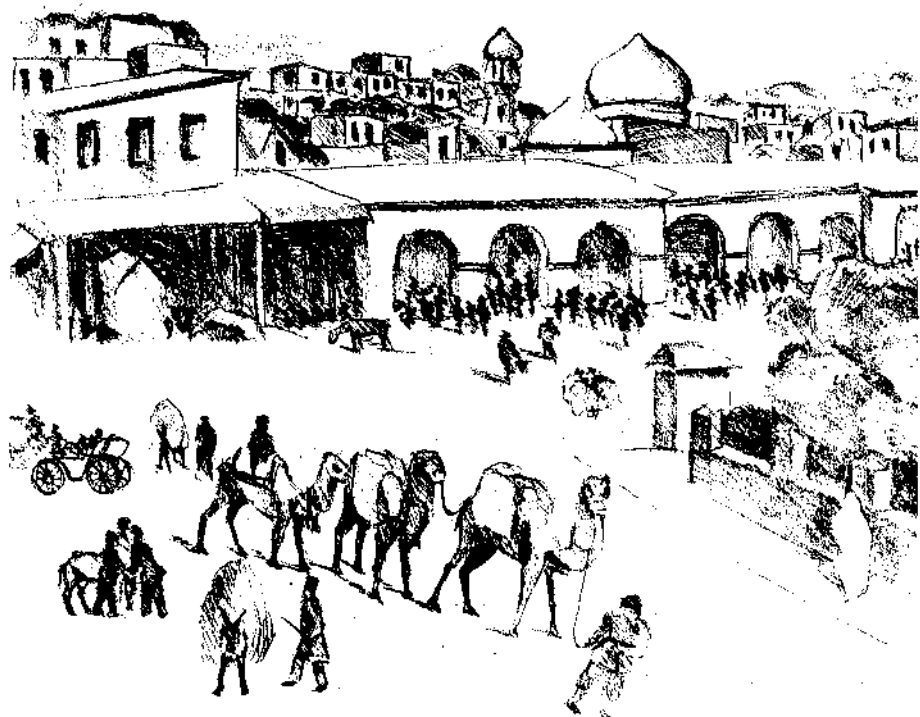
- Ինչպէ՞ս...

- Կրնամ...,- պատասխանեց ան վճռական,- տես այդ երկու մեծ սնտուկները. անոնց մէջ են բժշկական գործիքներս եւ դեղերը, որ շատ անգամ հետս կը պտտցնեմ...

Աւելի ուշ պիտի իմանայի, որ Ասլանը ոչ միայն բժիշկ է, այլ հնուտ բժշկապետ: Բժշկական ուսումը առած էր Ամերիկայի մէջ, ուր գացած էր Հնդկաստանի ճամբով, Տէր Թողիկի դպրոցէն փախչելէն ետք:

- Էա՛ւ, քանի բժիշկ ես, ա՛յ ի՞նչ ունիս մտահոգուելու: Ես ինչպէ՞ս կրնամ խանգարել գործոյ...

Հովանաւորութիւն. Պաշտպանութիւն, Խկողութիւն: Անձնուէր. Նուիրուած, ինքզինք յիմայող: Կարիք. Պէտք:

- Ես պետք է գաղտնի պահեմ հայութիւնս. պիտի ներկայանամ իբր աներիկացի բժշկապետ,- պատասխանեց Ասլանը խուլ շեշտով մը, կարծես դժուարութեամբ խօսելով...

Նոյն իրիկունը, մութը կոխելէն ետք, մեր պզտիկ կարաւանը մտաւ վան:

ՎԵՐՋ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՈՐԻ

**Ի՞նչ կը սպասէ Ճարհատին
Եւ քնկերներուն
իրենց ընտրած դժուար ծամբուն
վրայ:**

**Ի՞նչ արգելքներ, ի՞նչ վտանգներ,
ի՞նչ անակնկալ դէպքեր ու
հանդիպումներ
կը սպասեն իրենց:**

**Ինչի՞ պիտի յանգին իրենց
երազներդ,
իրենց սէրերն ու պայքարներդ...**

**Ձեր այս հարցումներուն
պատասխան պիտի գտնէք
երբ կարդաք
«ԿԱՅԾԵՐ»ՈՒ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐԸ,
որ լոյս կը տեսնէ
դպրոցական տարեշրջանի
աւարտին:**

ԳՐԱԳԱՐԱՆ «ՀԱՅՐԵՆԻ ԱՂԲԻԻՐ»Ի, ԹԻԻ 4

Ր Ա Յ Յ Ի

Կ Ա Յ Ճ Ե Ր

Բ. ՀԱՏՈՐ

ՕՃԱՆԴԱԿ ԸՆԹԵՐՅԱՐԱՆ

և բնթերցումը ամբողջացնող

հարցարաններ

խաչքառներ

խաղ-ժամանցներ

հանդիպումներ գրողներու հետ

հանելի այլ աշխատանքներ

Բ. Տպագրութիւն, 2003

Բաժնի միտքէն ծնած հերոսները, իր դիպած ու նկարագրած
կեանքի պայմաններուն մէջ, շուրջ կը ստեղծէին իրական
կերպարներ - յեղափոխական գործիչներու ամբողջ սերունդ մը:
Կողքի լուսանկարը կը ներկայացնէ յայտնի սերունդի դէմքերէն չորսը -
Զախէն՝ Լեռնասպարի Բշխան (Նիկոլ Օդարաշեան),
Արամ (Մանուկեան), Մայիսա (Արտաշէս Յովսէփեան),
Վարր՝ Սարգիս Բարսեղեան:

1. ՎԱՆԻ ՄԵՁ

Բոլորովին մութ էր, երբ հասանք Վան:

Ուղղուեցանք դեպի Այգեստան *արուարծանը*, որ քաղաքին կից էր: Մեզ իր տունը ընդունեց Այգեստանի նշանաւոր անձնաւորութիւններէն՝ վարպետ Փանոսը, արհեստով ներկարար:

Վարպետ Փանոսը ազնիւ մարդ էր, համակրելի ու պայծառ դէմքով: Ասլանը, որ սկսած էր զիս քիչ մը «մարդու տեղ» դնել, զիս անմիջապէս ներկայացուց անոր, ճշդելով որ իր մանկութեան ընկերներէն եմ եւ հիմա՝ իր լաւ բարեկամը:

Կերելէր, որ վարպետը հինն ծանօթ էր Ասլանին, եւ այդ գիշեր ալ կը սպասէր անոր: Յայտնի եղաւ նաեւ, որ գիտէր՝ ուրկէ՛ կուգար ան: Հագիւ նստանք, *խորհրդաւոր* եղանակով մը հարցուց.

- Ուխտագնացութիւնդ ինչո՞ւ այդքան երկար տեւեց...

- Այդպէս պատահեցաւ..., - պատասխանեց Ասլանը նոյն եղանակով:

- Յուսամ՝ Ս. Աստուածամայրը կատարեց սրտիդ փափաքը...

- Ան երբեք յուսախաբ չ'ըներ իրեն ուխտի գացողները...

- Ուրախ եմ: Ուրեմն օղի՛ մը խմենք յաջողութեան համար... Ի՞նչ կ'ըսեք...

Արուարծան. - Քաղաք մը շրջապատող թաղամաս: Խորհրդաւոր. - Գաղտնի իմաստ ունեցող:

- զէջ չ'ըլլար,- պատասխանեց Ասլանը, յետոյ վրայ բերաւ,- միայն՝ հետը ուտելիք բան մըն ալ... Բաւական անօրի ենք...

- Ատիկա՝ ինքնին հասկնալի է,- ժպտեցաւ վարպետը, եւ դուրս ելաւ՝ տնեցիներուն ընթրիք պատուիրելու:

Ասլանը երկնցաւ բազմոցին վրայ, եւ ընկղմեցաւ մտածումներու մէջ:

Ես շուրջս կը դիտէի: Թէեւ ծիծաղելի է, բայց պետք է խոստովանիմ, որ Վան գալով՝ իմ գլխաւոր փափաքներէս մէկն էր տեսնել Վանի հռչակաւոր կատուները: Եւ մինչ «արդեօք այս տան մէջ կատու չկա՞յ», կը մտածէի,- ահա հանդիսաւոր կերպով ներս մտաւ նազելին. ձիւնի պէս Ճերմակ, երկար, փափուկ մետաքսանման մազերով եւ թաւիչէ թաթիկներով: Լուռ՝ մօտեցաւ ինծի, եւ քնքշութեամբ գլուխն ու պոչը քսեց ոտքերուս: Ինծո՛ւն ետք՝ գնաց բարեւելու Ասլանը. քիչ մը դարձաւ անոր շուրջ, ապա նստաւ քովը: Ասլանը սկսաւ փայփայել անոր գեղեցիկ գլուխը, մէջքն ու պոչը: Որքան կը շփեր՝ այնքան կատուին երկար ստեւները թեթեւ կը ճարճատէին, արծակելով կրակի նուրբ փոշի մը:

- Ատ ի՞նչ է,- հարցուցի:

- Կայծեր..., - պատասխանեց Ասլանը, եւ բացատրեց, որ ամէն շփումէ «ելեկտրականութիւն» կ'առաջանայ:

Բացի կատուէն, տնեցիներ չէրեցան: Երեխաները քնացած ըլլալու էին. իսկ կիները, կերելի, այս քաղաքին մէջ օտար այր մարդու առջեւ չէին ներկայանար:

Մեր սենեակը յայտնօրէն յատուկ էր հիւրերու: Տան գեղեցիկ իրեղէնները մեծ մասով կարծես հոս դրուած էին: Պատուհաններուն մէջ շարուած էին զանազան տեսակի չինական եւ պարսկական ամաններ, հին ժամանակներէ մնացած, գեղեցիկ գծագրութիւններով ու քանդակներով: Կային բազմաթիւ կըլ-կըլակներ (նարկիլէ) եւ ծխամորճներ՝ երկար ծխաքաշներով, յասմիկի կամ կեռասենիի փայտէ:

Ճերմակ պատերէն կախուած էին զէնքեր - սկսած հնադա-

Ստեւ.- Մարմինի վրայ եղող մազ: Ճարճատել.- Թեթեւ ծայր հանել՝ պզտիկ ճայթիւնի պէս:

րեան երկաթ տապարներ, վահաններ, նիզակներ, սաղա-
ւարտներ ու զրահներ՝ մինչեւ նոր ժամանակներու ատրճա-
նակներն ու հրացանները: Եղնպէս պատերուն վրայ կը տես-
նէի զանազան տեղական նուագարաններ՝ սազ, սանթուր, չոն-
գուր, սրինգ, դափ, թմբուկ... Արդեօք տանտէ՞րը երաժշտու-
թեան սէր ունէր, թէ՞ հիւրերուն համար կը պահէր զանոնք:

Պատերն երկուքը լրիւ ծածկուած էին գորգերով, որոնք կը
ներկայացնէին պարսկական ոճով գործուած տեսարաններ:
Մէկուն վրայ՝ վագրի որսորդութիւն էր. երիտասարդ մը, փիղի
վրայ նստած, երկար նիզակը ձեռքը՝ կը կռուէր ամեհի զագա-
նին դէմ: Ուրիշ գորգի մը վրայ՝ պալատական ընդունելութեան
հանդէս էր. գոհարներով զարդարուած՝ Արեւելքի թագաւոր-
ներէն մէկը նստած էր գահին վրայ, մինչ հարիւրաւոր գլուխներ
խոնարհած էին իր առջեւ:

Հոս-հոն՝ տեղաւորուած էին փունջերով չորցուած ծաղիկներ,
Վասպուրականի լեռներու ծաղիկներէն, որոնք չորնալէ ետք
եւս կը պահպանեն իրենց գեղեցկութիւնը:

Սենեակին յատակը ծածկուած էր եղէգէ խաիրներով, ու անոնց
վրայէն՝ գեղեցիկ պարսկական գորգերով: Անկողիները, ծալ-
լըւած, առանձին-առանձին դրուած էին պատերուն տակ: Թէեւ
վանեցիները, գիտէի, իրենց բնակարաններուն մէջ եւրոպական
կարասիներ չունին, բայց հոս կը տեսնէի գրասեղան մը եւ քանի
մը աթոռներ:

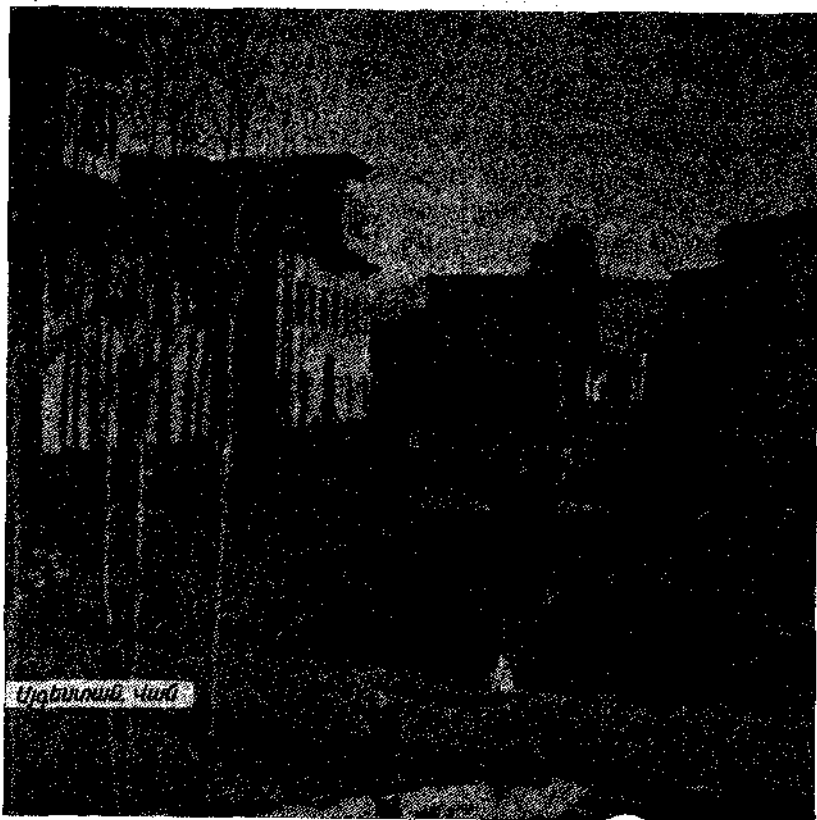
*
*
*

Դուրս եկայ պատշգամ: Վարը, բակին մէջ, կրակ վառած էր,
որուն շուրջ բլրորուած՝ վարպետին ընտանիքին անդամները,
վատահօրէն կինը, մայրը, նաեւ քանի մը ազգականներ կամ
օգնականներ, կերակուր կը պատրաստէին:

Շուրջի պարտէզներուն մէջ ու կտուրներուն վրայ դրացիներ
նստած՝ կ'ընթրէին: Սեղաններուն շուրջ նստած էին միայն այր
մարդիկ. կիները կը սպասարկէին: Անոնք պիտի նստէին, երբ
այրերը վերջացնէին-ելլէին սեղանէն: Աղջիկներ նոյն կտուր-
ներուն վրայ անկողիները կը պատրաստէին, մայրեր իրենց
անքուն երեխաներուն օրօրոցները կը ճօճէին: Մի քանի կտուր-

Կտուր.- Տանիք: Սպասարկել.- Ճաշասեղանի վրայ ծառայել:

ներէ՛ երգի ծայն կը լսուեր... Ռոքա՛ն քաղցր էր ինծի համար
տանիքներու այդ բացօթեայ կեանքը, որքա՛ն անմոռանալի յի-
շատակներով կապուած՝ իմ հոգիիս...

Մեր հիւրընկալը մտաւ սեներակ. արագօրէն Ասլանին քով դը-
րաւ շիշ մը օղի՝ պնակ մը խորոված ձուկով, եւ սեներակի պատէն
կախուած հրացան մը խլելով՝ շտապեց դուրս:

- Ո՞ր կերթաս,- հարցուց Ասլանը ետեւէն:
- Թաղին մէջ աղմուկ կայ. երթամ-տեսնեմ ի՞նչ պատահած է
նորէն.- եւ դրան մէջ յանկարծ կանգ առնելով՝ աւելցուց,- հա՛,
քու անունով նամակներ եկած են. ահա՛,- եւ կուրծքի գրպանէն
ծրար մը հանելով դրաւ Ասլանին քով. ու վազելով իջաւ աստի-
ճաններէն:

Ասլանը մօտեցաւ ճրագին, քակեց ծրարը, եւ բանալով նամակներէն մէկը՝ սկսաւ կարդալ: Աչքերը վառեցան բարկութեան բոցով. ձեռքը տարաւ ճակտին: Շրթունքներէն բառ մը ելաւ. «Թշուառակա՛ն...»: Նամակը աւարտելէ ետք՝ թերթը բռնեց ճրագին վրայ, ու բարակ թուղթը ակնթարթի մը մէջ մոխիր դարձաւ:

Յետոյ անցաւ միւս նամակներուն. երբեմն-երբեմն թուղթը վար կը դնէր, եւ յուշատետրին մէջ բառեր կը գրէր. կամ մատներուն վրայ բան մը կը հաշուէր եւ թիւեր կ'արձանագրէր: Բայց զիս զարմացուց մէկ բան. պայուսակէն *սրուակ* մը հանելով՝ Ասլանը անոր մէջի հեղուկէն քսեց նամակի մը թերթին վրայ, եւ ահա տողերուն միջեւ երեւցաւ նոր գրութիւն մը՝ բաց կանաչ տառերով: Ռ'ըր պահուած էին այդ տառերը, եւ ինչպէ՞ս երեւցան յանկարծ...

Նամակները կարդալէ ետք, Ասլանը այրեց զանոնք բոլորը: Յետոյ միայն ուշադրութիւն դարձուց քովը դրուած ձուկերուն եւ օղիին:

- Վանի *տառն'խ...*, - ու ինձի դառնալով, - դուն չե՞ս ուտեր...

Ես ախորժակ չունի բան ուտելու: Ճամբու յոգնութենէն ջարդըւած էի. կը սպասէի՝ քունի պահը գար, եւ իյնայի-քնանայի: Բայց Ասլանը յայտնօրէն դեռ չէր մտածեր այդ մասին. մանաւանդ՝ անհամբեր կը սպասէր վարպետին վերադարձին:

Շուտով լսուեցաւ վարպետ Փանոսին ոտնաձայնը: Ստաւ սենեակ, ու վերցուցած զէնքը կախեց տեղը՝ ըսելով.

- Անտանելի՛ է... անտանելի՛: Սինչեւ ե՞րբ... ա՛յ համբերութիւն չձգեցիմ...

- Ինչպէ՞ս վերջացաւ արշաւանքդ, - հարցուց Ասլանը հանդարտ ժպտելով:

- Սինչեւ հասնիլս՝ քիւրտերը իրենց գործը վերջացուցեր էին... Ա՛յ համբերութիւն չմնաց... Սինչեւ ե՞րբ...

- Պատմէ՛ խնդիրը ի՛նչ է, - հարցուց Ասլանը՝ լրջացած:

- Իրականին մէջ՝ շատ սովորական դէպք մը... Այգիներէն պըտուղ կը գողնային: Թուրք կամ քիւրտ գիւղացիները, քաղաքը

Սրուակ. - Փոքր շիշ: Տառն'խ. - Չուկի տեսակ (րինկա):

ապրանք բերել-ծախել է ետք, երբ գիշերը գիւղ կը դառնան, ճամբան սովորութիւն ունին *Կողոպտելու* հայոց այգիները ... Այս երկրին կարգը այսպէս է. մէկը՝ աշխատասեր՝ ծառ կը տնկէ, այգի կը մշակէ, պտուղներ կը հասցնէ. միւսը՝ ծոյլ ու բարբարոս՝ վարժուած է *բռնութեամբ* յափշտակել առաջինին աշխատանքին արդիւնքը...

- Հայերը չե՞ն արգիլեր,- չդիմացայ ես:

- Մեր վիճակը շա՛տ դժուար է,- հառաչեց վարպետը.- բիրտ ուժը անոնց ձեռքն է: Եթէ այգետերը դիմադրե՛լ յաջորդ գիշեր ծառը կը կտրեն. եթէ արգելք ըլլայ, գիշեր մը տունը կը մտնեն՝ իր գլուխը կը կտրեն: Եւ այսպիսի ոճիրներ կը մնան անպատիժ: Հայու մը գլուխը հոս սոխի գլուխի մը չափ արժէք չունի...

Վարպետ Փանոսը չէր գիտեր՝ ի՞նչ ցաւալի յիշատակներ կ'արթնցնէր մէջս՝ իր վերջին խօսքերով:

- Անշուշտ եթէ ամէն հայ տան մէջ այսքան զենքեր ունենար, իր գլուխը չէին կտրեր սոխի պէս,- վրայ բերաւ Ասլանը:

- Այո՛, եթէ ունենա՞ր,- պատասխանեց վարպետը՝ տխուր:

Ձրոյցը վարպետին ու Ասլանին միջեւ շարունակուեցաւ բաւական, մինչ ես հագիւ կը յաջողէի աչքերս բաց պահել: Սակայն լրիւ արթնցայ, երբ սենեակ մտան քանի մը պատանիներ (վարպետին արհեստանոցի *աշկերտները*, ինչպէս պիտի իմանայի յետոյ), կերակուրներու ափսէներ շալկած:

Անոնց երեսոյթը բաւական ծիծաղելի էր - բոլորին ձեռքերը, մատներէն մինչեւ արմուկները, կապոյտ գոյն ունէին, ինչպէս եւ անոնց երեսը եւ քիթը: Պատճառը պարզ էր. դիւրին բան չէ ներկարարի աշկերտ ըլլալ եւ չթաթխուիլ ներկերու մէջ:

«Իսկ ե՞ս... - հարց ծագեցաւ մէջս յանկարծ.- ե՞ս որուն աշակերտն եմ... իմ ձեռքերս ի՞նչ գոյնով պիտի ներկուին...»

*
* *
*

Ընթրիքէն ետք, վիճակ տեսնելով, վարպետը կարգադրեց անմիջապէս անկողինս պատրաստել: Գլուխս փափուկ բարձին դնելս եւ աչքերս փակելս մէկ եղան:

Կողոպտել.- Գողնալ՝ խլել-տանելով: Բռնութիւն.- Կոշտ-կոպիտ ուժ, հոգեկան կամ մարմնական ճնշում, վնաս: Աշկերտ.- Արհեստ սորվող, օգնական:

Գիշերուան կէսին արթնցայ՝ սաստիկ ծարաւ. յանցաւորը Վանի աղի տառեխն էր: Բայց մեծ եղաւ զարմանքս, երբ տեսայ, որ Ասլանը դեռ չէր քնացած: Նստած ճրագի լոյսին տակ՝ կը գրէր:

- Ի՞նչ է գրածդ...

- Նամակներ...

- Եթէ Որսորդին գրես՝ իմ կողմէս *ողջունէ՛*, - խնդրեցի:

- Լա՛ւ, - ըսաւ, ու շարունակեց գործը:

Նկատեցի, որ չէր ուզեր՝ զինք խանգարեմ: Այնպէս որ լուռ՝ շարունակեցի զինք դիտել, քանի քունս ալ փախած էր: Ան կերելէր ինծի իբր մարմնացած գործունէութիւն: Ես ինծի հարց կու տայի՝ ի՞նչ նպատակի համար կը գործէր դադար ու յոգնութիւն չճանչցող այս ուժը, որ Ասլանն էր: Երեւակայութեանս մէջ, *տեսիլքներու* պէս, կուզային ու կ'անհետանային յաջորդական այն կերպարանքները, որոնց տակ ան յայտնուած էր ինծի: Մէկ՝ զինք կը տեսնէի արաբական մինարէին մէջ, իր ընկերներուն հետ՝ կարծես աւազակային խումբ մը կազմած. յետոյ՝ կ'երելէր արեղայի երեւոյթին տակ. ապա՝ վանեցի մանրավաճառ կ'ըլլար՝ եզիտի բէկի վրանին մէջ, եւ վերջապէս՝ ամերիկացի բժիշկ կը դառնար՝ խենթ Տեր Դօր տունէն մինչեւ հոս, վանեցի արհեստաւորին բնակարանը - ինծի ալ հրամայելով գաղտնի պահել իր հայութիւնը:

Սակայն մէկ բան, որ աւելի պարզ կը նկատուէր, այն էր, որ իր հանդիպումները, ամէն տեղ եւ ամէն առթիւ, կ'ըլլային մարդոց հետ, որոնք կը բողոքէին երկրի ընդհանուր անկարգութեան դէմ: Եւ այդ տարբեր, բազմապիսի, երբեմն բազմազգ անձերուն միջեւ, կարծես տարածուած էր գաղտնի թել մը, ցանց մը՝ բոլորը իրարու կապող...

Ողջունել.- Բարեւել: Տեսիլք.- Աչքին երեւցող անիրական պատկեր:

2. ՎԱՐՊԵՏ ՓԱՆՈՍԻՆ ՏՈՒՆԸ ԵՒ ԳՈՐԾԱՐԱՆԸ

Առտուն արթնցայ շատ ուշ: Ասլանը արդէն մեկնած էր:

Վարպետին պզտիկ աշկերտներէն մէկը ջուր բերաւ. լուաց-
ուեցայ, հագուեցայ եւ ելայ պատշգամ:

Յոնկէ առջեւս բացուեցան հրաշալի տեսարաններ: Կ'երեւէին
շրջակայ լեռները. կ'երեւէր քաղաքը՝ իր պարիսպներով ու աշ-
տարակներով, բարձր սիւներու նման մինարէներով եւ հայոց
եկեղեցիներու գմբէթներով. կ'երեւէր *միջնաբերդը*՝ իր առեւի, հսկայ *զանգուածով*: Եւ վերջապէս, աւելի անդին, կը տարած-
ուէր ծովը՝ իր մութ-կապոյտ *մակերեսով*:

Ե՞րբ պիտի տեսնէի այդ բոլորը մօտէն, շատ մօտէն:

Յայտնի էր, վարպետ Փանոսը նոյնպէս տունը չէր: Իր տեղ՝
եկաւ մայրը, որ ինձի խորհուրդ տուաւ այցելել արհեստանոց:

Երբ պառաւին հետ սանդուխներէն իջայ, բակին մէջ դէմ առ
դէմ եկանք վարպետ Փանոսին կնոջ հետ:

Ան թեւ չխօսեցաւ հետս, բայց դէմքը չծածկեց: Ճակատին
շարուած ոսկիները եւ վիզն ու կուրծքը զարդարող մարգա-
րիտի խոշոր շարքերը մասնաւոր փայլ մը կու տային իր գե-
ղեցիկ դէմքին: Յագուստին վրայէն հագած էր լայն ու երկար,
մինչեւ ոտքերը իջնող կարմիր տնազգեստ մը, անոնցմէ՝ որ կը
հագնին գործի մէջ, որ հագուստը չաղտոտի:

Միջնաբերդ. - Հին քաղաքներու կեդրոնը կազմող բերդ: *Չանգուած.* - Կար-
ծող նիւթի մեծ քանակութիւն, կոյտ: *Մակերես.* - Դուրսէն երեւող երես:

- Ինչո՞ւ չես խօսիր,- հարսին իրաւունք տուաւ կեսուրը, - եղբայրդ է:

Հարսին բերանը դարձեալ չբացուեցաւ: Քաղաքավարութիւնը կը պահանջէր, որ ես սկսէի խօսակցութիւնը:

Ստածեցի հարցնել երեխաներուն անունները:

- Ի՞նչ է մեծին անունը:

- Հայկ:

- Պզտիկի՞նը:

- Արամ:

- Իսկ այդ սիրուն աղջկա՞նը:

- Շամիրամ:

- Պատմական անուններ են,- ըսի, ես ալ զարմանալով իմ գիւտիս վրայ:

- Թագաւորական անուններ են,- աւելցուց պառաւը: - Որդիս երեխաներուն միշտ կը պատմէ այդ թագաւորներուն գործերը: Կ'ըսէ, որ ամէն մէկը պէտք է գիտնայ՝ ո՞վ էր իր անուան տերը:

*
*
*

Ինչպէս մեր կողմերը, հոս ալ հիւրին հանդէպ յարգանքի եւ մտերմութեան յատուկ նշան կը նկատուի, երբ տանտէրը անոր ցոյց կու տայ իր տունն ու տեղը: Ատոր համար ալ ես սիրով ընդունեցի պառաւին առաջարկը՝ այցելել-տեսնելու իրենց տան զանազան մասերը:

Ան նախ գիտ տարաւ *մառանը*: *Ստորերկրեայ* յարկ մըն էր, հաճելի զովութեամբ՝ հակառակ դուրսը տիրող ամառնային սաստիկ տաքին: Մէկ կողմը, կես մը գետինին մէջ թաղուած, քով-քովի շարուած էին գինիի կարասները:

- Այս բոլորը մեր այգիէն են,- ըսաւ պառաւը:

Միւս կողմը, մեծ թիւով կաւէ *պտուկներու* մէջ, կարգով դրուած էին իւր, պանիր, մեղր, աղուած տառեխ ձուկ եւ զանազան տեսակ թթուներ՝ խաղողէ եւ տեսակ-տեսակ պտուղներէ ու բանջարներէ:

Առաջին անգամն էր որ այսպիսի առատութիւն կը տեսնէի:

Սառան. - *Տունի մը տակ գտնուող պահեստանոց:* *Ստորերկրեայ.* - *Գետինին տակ գտնուող:* *Պտուկ.* - *Կաւէ խորունկ աման:*

- Այս բոլորը ո՞վ պիտի ուտէ,- հարցուցի զարմանքով:
- Մե՛նք ալ կ'ուտենք, ուրիշներ ալ կ'ուտեն,- պատասխանեց
պառաւը բարեսիրտ ծիծաղով:

- Այս բոլորը գնուա՞ծ են:

- Հոս բա՛ն մը չկայ գնուած: Ամէն բան մեր տունէն է. իւրը եւ
պանիրը ստացած ենք մեր կովերէն ու ոչխարներէն. մեղորձ մեր
մեղուներէն. մնացեալը՝ նոյնպէս մեր բերքերէն:

Յետոյ մտանք ամբար, որ լեցուն էր ցորենով եւ ալիւրով:
Պարկերու մէջ դրուած՝ կային զանազան տեսակ ընդեղէններ
- բրինձ, ծաւար, կորկոտ, բակլայ, սիսեռ, ոսպ եւայլն:

- Բացի բրինձէն,- ըսաւ պառաւը,- այս բոլորը մեր մշակու-
թիւններէն կու գան: Բրինձի մշակութիւնը հոս չի յաջողիր,
այոքան ջուր չկայ:

Յետոյ անցանք *թոնրատուն*: Հոս ալ՝ հաց կը թխէին, կերա-
կուրներ կ'եփէին: Ամբողջ խումբ մը կ'աշխատէր: Բոլորին վրայ
կը հսկէր, բոլորը կը կառավարէր վարպետին կինը:

Յաջորդ սենեակը ընդարձակ սեղանատունն էր: Վարպետ
Փանոսին տնային հարստութեան մեծ մասը հոն տեղաւորուած
էր: Ծալլուած՝ իրար վրայ դիզուած էին գեղեցիկ կարպետներ,
գորգեր, սփռոցներ: Պղինձէ մեծ եւ փոքր կաթսաները, ափսէ-
ները, թասերը՝ նոր *կլայելկուած* ու մաքուր՝ աչք կը շլացնէին:

Բոլոր այս տեսածներս մէջս արթնցուցին թէ՛ ուրախ, եւ թէ՛
տխուր միտքեր: Ուրախալի էր տեսնել հայկական ճոխ տուն
մը, լեցուն Աստուծոյ բոլոր բարիքներով, որ գոհունակութեամբ
կը վայելէին իր անդամներն ու մօտիկները: Իսկ անոր շուրջ՝
բազմաթիւ ընտանիքներ *կը հեծէին* աղքատութեան մէջ: Ի՞նչ
էր պատճառը:

Պառաւին առաջնորդութեամբ՝ մտայ երկարածէ շինութիւն
մը, որ գործարանն էր: Քով-քովի շարուած էին ներկի կարաս-
ները: Կը ներկէին բոլոր գոյներով, բայց՝ առաւելապէս՝ *լեղակի*
գոյն: Գիւղացիներ ներկելու բերած էին զանազան տեսակ տնա-
յին գործուածքներ, բամպակէ կամ բուրդէ թելեր եւայլն:

Թոնրատուն.- Հին տուներու վառարան ունեցող սենեակը: *Կլայելել.*- Կլա-
յով (անագ կոչուած մետաղով) ծածկել, փայլեցնել: *Հեծել.*- Հառայել, ցաւ
ու տառապանք կրել: *Լեղակ.*- Մութ կապոյտ գոյնով օճառի նման նիւթ:

Յաճախորդները զանազան ազգերէ եւ զանազան լեզուներէ
էին - հայ, բուրջ, քիւրտ, ասորի եւայլն: Վճարումները կ'ըլլային
մեծ մասամբ երկրագործական եւ անասնապահական մթերք-
ներով. դրամի փոխարէն կու տային իւղ, պանիր, ցորեն, բուրդ,
մորթեղէն եւայլն: Գործարանատէրը հաւանաբար ստիպուած
էր քաղաքին մէջ խանութպանի մը հետ ընկեր ըլլալ, որպէսզի
այդ բոլորը ծախուին:

Ձանազան տարիքի աշկերտներ կը վազվզէին հոս-հոն, ներ-
կի մէջ թաթխուած: Կապոյտ լեղակ կար բոլորին ձեռքերուն եւ
դէմքին վրայ: Կապոյտ էին գործարանին փայտէ սիւները, ա-
ռաստաղը, գետինն ու պատերը. կապոյտ էին ծողերը, որոնց
վրայ կախուած էին ներկուած կտաները: Կապոյտ ներկուած
էր նոյնիսկ լոյսը, որ կը թափանցէր նեղ պատուհաններէն:

Հոն տեսայ վարպետ Փանոսը: Ան տեւական շարժման մէջ
էր: Կը հսկէր աշխատանքին, հրահանգներ կու տար: Կը մօտե-
նար յաճախորդներուն, կը բարեւէր զանոնք գատ-գատ՝ իրենց
անունով, կը հարցնէր անոնց ու ընտանիքներուն առողջութիւ-
նը, բերքին ու անասուններուն վիճակը, եւայլն:

Ինչ որ աւելի աչքի կը զարնէր, յաճախորդներուն չափազանց
ընտանութիւնն էր, թէ՛ վարպետ Փանոսին եւ թէ՛ անոր ընտա-
նիքին հետ: Քիւրտ մը երկու ողջ կաքաններ բերած էր վարպե-
տին փոքրիկներուն համար: Ես կը զարմանայի. ինչպէ՞ս այս
մարդը, որ գիշերը Ասլանին հետ այնքան դառնութեամբ կը
խօսէր քիւրտներուն մասին, հիմա այսպէս բարեկամաբար կը
բարեւէր զանոնք:

Աւելի ետք, օր մը, վարպետ Փանոսին հարցուցի.

- Ինչպէ՞ս բացատրել այսքան բարեկամ ըլլալդ քիւրտներուն
հետ, որ այդքան կ'ատես...

Ան պատասխանեց հայկական առածով.

- «Շան հետ բարեկամացի՛ր, բայց փայտը ձեռքդ պատրաստ
պահէ...»

*Մթերք - Հասարակութեան օրհանգումներ, պաշար: Ընտանութիւն. - Մտերիմ բարե-
կամութիւն:*

3. ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

«Եւրոպացի բժիշկին» գալը շուտով իմացուեցաւ քաղաքին մէջ: Ասլանը ալ հանգիստ չունէր: Ես գինք շատ քիչ կը տեսնէի: Կը պատահէր, որ ամբողջ օրը տուն չէր գար: Կը վերադառնար միայն գիշերը. այն ատեն ալ վարպետ Փանոսին հետ առանձնանալով՝ երկար-երկար կը խօսէին: Երբեմն կը նկատէի՝ իր քով կու գային անձանօթ անձեր, տարօրինակ հագուստներով. անձանօթ լեզուներով կը խօսէին եւ շուքի պէս *կ'անհետանային*:

Վարպետ Փանոսին տունը շատ յարմար էր Ասլանին՝ ամէն տեսակ անձերու հետ տեսնուելու համար. հոն ո՛վ ըսէք՝ չէր մտներ: Իբր գործարան, ամէն օր, անիկա շրջակայքէն կ'ընդունէր մեծ թիւով մարդիկ: Միւս կողմէ, Ասլանին բժիշկ ըլլալը ամէն կասկած *կը փախտէր*. Բժիշկ մը ամէն տեսակ անձ ընդունելու իրաւունք ունի: Եւ որքա՞ն բազմատեսակ էին իր հիւանդները...

Առանձին տունէն դուրս չէի ելլեր. դուրսը, եւ մանաւանդ քաղաքին մէջ երեւնալու յարմար հագուստ չունէի: Ունեցածս դեռ այն էր, որ Սարօն, Սուրբ Աստուածածինի ուխտագնացութեան համար յարմարացած էր: Այնպէս որ մեծ եղաւ ուրախութիւնս, երբ Ասլանը առաւօտ մը յայտնեց, որ այդ մասին պէտք

Անհետանալ.- Կորուիլ, աներեւոյթ դատնալ: Փարատել.- Չնքել, մէքտեղէն վերցնել:

եղածը ըրած էր. շուկայէն ինձի համար գնած էր ընտիր ձեռք մը հագուստ:

Երբ Ասլանը յայտնեց, թէ միտք ունի զիս հետը տանելու, անմիջապէս հագուեցայ: Նախաճաշէն ետք, ան պատրաստեց բըժըշկական զանազան դեղեր ու գործիքներ, մէկ մասը ինք առաւ, մէկ մասն ալ ինձի տուաւ, եւ դուրս եկանք տունէն: Ինձի ըսաւ, որ քանի մը հիւանդներու պիտի այցելէ: Քաղաքը դեղաբան չունէր, եւ Ասլանը իր խնամած հիւանդներուն դեղերն ալ ինք կու տար. աղքատներուն՝ ձրի, իսկ հարուստներուն՝ վճարունով: Պիտի երթայինք ուտքով. Ասլանը կը սիրէր տեղափոխուիլ քայելով, որքան ալ երկար ըլլար ճամբան:

- Դուն գիտե՛ս քու դերդ, Ֆարիատ, - ըսաւ ան, երբ փողոց ելանք:

- Ի՞նչ դեր, - հարցուցի:

- Դուն՝ եւրոպացի բժիշկին ճամբորդութեան առաջնորդն ես: Գասկցա՞ր:

- Գասկցայ, - պատասխանեցի մեքենաբար:

Ի՞նչ առաջնորդ կրնայի ըլլալ ես, երբ ոչ երկրին ծանօթ էի, ոչ ալ լեզուներ գիտէի:

Ասլանը հագած էր բարձր, մինչեւ ծունկերը հասնող կօշիկներ, լայն եզերքով մոխրագոյն փափուկ գլխարկ մը, իսկ աչքերուն ունէր մութ-գոյն ակնոցներ: Թեւին տակ կը կրէր դեղերու պայուսակը, իսկ ձեռքին՝ հաստ գաւազան մը, որ աւելի մահակ էր:

Արեւը դեռ նոր բարձրացած էր: Ամառնային առաւօտը զով էր Այգեստանի լայն փողոցներուն մէջ, որոնք աջէն եւ ձախէն զարդարուած էին հսկայ ուռնիներու եւ բարտիներու շարքերով: Առուակներ կը հոսէին փողոցներու երկու կողմերէն: Ծածկըւած երեսով նոր հարսեր կամ բաց երեսով աղջիկներ, կ'աւլէին-կը մաքրէին իրենց տան առջեւը: Գայ վաճառականները, աւանակներու վրայ հեծած, կը շտապէին դէպի քաղաք՝ իրենց խանութները բանալու:

Ճամբան մեր դէմ ելաւ վարպետ Փանոսը: Պահ մը իր հետ բռնուած էինք խօսքի, երբ մեր քովէն անցաւ կարճահասակ

մարդ մը, գրեթէ *ցնցոտի* դարձած հագուստներով, *ողորմելի* կերպարանքով: Վարպետը յարգանքով բարեւեց, եւ երբ ան բաւական հեռացած էր՝ մեզի ըսաւ.

- Մեր քաղաքի ամենահարուստ մարդոցմէ մէկն է...
- Այդ... այդ մուրացկա՞նը, - հարցուցի եւ զարմանքով:
- Այո՛, այդ մուրացկանի նմանող մարդը:
- Լաւ, ինչո՞ւ այդպէս կը հագուի...
- Հոս աղքատը՝ աղքատ է, իսկ հարուստը ստիպուած է աղքատ ձեւանալ. անոր հարստութեան միշտ վտանգ մը *կը սպառնայ*: Տեսար օր մը՝ ինչ որ ունի, թուրքերը ձեռքէն կը խլեն:

Բուլղոյի մերկադարներ

Նկատեցի, որ բոլոր հայերը էշով կ'երթային շուկայ. ձի հեծնել արգիլուած էր անոնց: Այդ սովորութիւնը կար նաեւ Պարսկաստան. ազնիւ անասունը՝ ձին, մահմետականի համար էր, իսկ *ստոր* անասունը՝ աւանակը, քրիստոնեային:

Ցնցոտի.- Պատուտուած հագուստ: *Ողորմելի.*- Խեղճ, մեղքնալու արժանի: *Սպառնալ.*- Վախցնել, վտանգ կազմել: *Ստոր.*- Ցած, անարժէք:

Երեքս միասին անցանք եկեղեցիի մը առջեւէն: Մեծ թիով երեխաներ կը մտնէին ներս իրար ետեւ, գիրքերը՝ թւերուն տակ:

- Կերելի հոս դպրո՞ց կայ, - հարցուցի:

- Այո՛, - պատասխանեց վարպետ Փանոսը, զգալի *հեզմանքով* - մեր քաղաքի «առաջնակարգ» դպրոցներէն մէկը: - Եթէ ժամանակ ունիք, - դարձաւ Ասլանին, - այցելութիւն մը տանք...

Ստանք բակը, ուր կը գտնուէր վարժարանը. եւ իմ աչքիս պարզուեցաւ Տէր Թողիկի դպրոցը՝ իր ամբողջ *այլանդակութեամբ*: Աշակերտները հոս եւս թիսմուած էին մէկ դասարանի մէջ, խառն մատած խսիրներու վրայ: Բարձրաձայն կը կարդային՝ բոլորը միասին:

Ծանօթացանք ուսուցիչին. Սիմոն պատուելի կը կոչուէր, գէր մարդ մը, կարմիր եւ ուռած քիթով: Յետոյ իմացանք, որ ատենին ան Պոլիս մայրաքաղաքին մէջ սափրիչ եղած էր:

Մեզ տեսնելով՝ Սիմոն պատուելին լծուեցաւ իր աշակերտները լռեցնելու գործին: «Սո՛ւս... սո՛ւս» գոչելով, ճիպոտը ձեռքին, ան սկսաւ վազվզել դասարանին այս ու այն կողմը, մի քանի հայիոյանքներ արձակեց, աշակերտներէն մէկուն մազերէն բըռնելով նստեցուց տեղը, միւսին ականջները քաշքշեց եւ վերջապէս կրցաւ «կարգ հաստատել»:

Ատկէ ետք միայն՝ պատուելին մեր դէմ եկաւ:

- Բարի եկած էք, հազար բարի, աչքիս վրայ, գլխուս վրայ...

- Ի՞նչ կը սորվին հոս, - հարցուց Ասլանը, առանց կարելորութիւն տալու պատուելիին տարօրինակ բարի գալուստին:

- Ամէն բան կը սորվին, պարոն. ինչ որ կ'ուզէք՝ հարցուցէք, պատասխան կու տան:

- Ատ ի՞նչ լաւ բան, - ըսաւ Ասլանը՝ քիչ մը հեզմական ժպիտով:

- Կը տեսնե՞ք այս պզտիկը, պարոն, - եւ ցոյց տուաւ ութ տարեկան տղայ մը, - կրնայ ամբողջ «Հայր-մերը» հակառակ ըսել...

- Հակառա՞կ... ինչպէ՞ս հակառակ:

- Այսինքն... վերջաւորութենէն դէպի սկիզբը..., - պատասխանեց պատուելին:

Տեսնելով որ Ասլանը չի խանդավառուիր, պատուելին ներկայացուց ուրիշ աշակերտ մը:

Դեզմանք. - Ծաղրանք: Այլանդակութիւն. - Տարօրինակ տգեղութիւն:

- Իսկ այս մեկը, պարոն, այնքան լաւ սորված է «Յաւատամք»ը, որ գիտէ՝ մէջը քանի՛ այր կայ, քանի՛ բեն... Մէկ խօսքով՝ բոլոր գիրերը գիտէ, պարոն:

- Ուրիշ ի՞նչ կը սորվին, - հարցուց Ասլանը՝ ա՛լ առանց ծածկելու իր ձանձրոյթը:

- Մինչեւ կէսօր կը սորվին գրել, կարդալ եւ զանազան իմաստութիւններ. իսկ կէսօրէ ետք՝ քաղաքավարութիւն եւ այլն:

- Յայոց պատմութիւն կը սորվի՞ն:

- Ի՞նչ պէտք կայ հայոց պատմութիւն սորվելու, - պատասխանեց պատուելին իր սովորական ժպիտով, - հայոց թագաւորները բոլորն ալ *կռապաշտ* էին:

Ասլանը չխօսեցաւ:

- Պարոն, կարծեմ դուք բժիշկ եք:

- Այո՛, բժիշկ եմ:

- Կուզի անգամ մը քննել տալ քիթս... շատ կը նեղէ զիս:

Ասլանը նայեցաւ պատուելիին երեսին եւ ըսաւ.

- Քի՛չ օղի խմեցէք, եւ ձեր քիթը կը լաւանայ:

Երբ դուրս կ'ելլէինք դասարանէն, դրան քով նկատեցինք երկու պատժուած աշակերտներ: Երկուքն ալ ծունկի եկած էին մանր, սրածայր խիճերու վրայ. վեր բարձրացած ձեռքերով բռնած էին մեկական մեծ աղիւս: Ուրիշ աշակերտ մը, գաւազանը ձեռքը կեցած՝ անոնց քով. կը հսկէր, որ դիրք չփոխեն:

Սիմոն պատուելիին դպրոցէն մեկնեցանք՝ մեր հետ տանելով շատ տխուր տպաւորութիւններ:

Երբ փողոց ելանք, վարպետ Փանոսը Ասլանին ըսաւ.

- Եթէ գիտնայիք՝ որքա՛ն աշխատած եմ, որքա՛ն չարչարուած եմ, որ ձեւով մը այդ անպիտանը հեռացնեն այդ դպրոցէն. բայց չեմ յաջողած:

- Ինչո՞ւ, - հարցուց Ասլանը:

- Ան ունի հզօր պաշտպաններ, ինչպէս նահանգապետ Փաշան եւ սրբազան Առաքնորդը:

Կռապաշտ. - Սուտ աստուածներ, կուրքեր պաշտող, հեթանոս:

4. ՆԱՅԱՆԳԱՊԵՏ ՓԱՇԱՆ

Առտու մը, Ասլանը ըսաւ, թէ ժամադրութեամբ պիտի ներկայանայ փաշային, եւ կ'ուզէ զիս հետը տանիլ: Ես ուրախացայ. մինչեւ այդ օրը բարձրաստիճան պաշտօնեայ չէի տեսած:

Փաշան կը բնակէր բերդին մէջ, քաղաքին միւս կողմը:

Երբ Այգեստանի արուարձանէն՝ անցանք բուն քաղաքը, անիկա կախարդական տպաւորութիւն մը ըրաւ Վրաս. թերեւս որովհետեւ առաջին անգամ ըլլալով կը տեսնէի մարդկային այդքան մեծ բնակավայր:

Քաղաքը կը գտնուէր ծովակին ափին մօտ եւ հիանալի տեսարան ունէր: Շրջապատուած էր աշտարակներով ամրացուած կրկնակ պարիսպով եւ աւելի դուրսէն խորունկ *խրամատով* մը, որ պաշարումի ատեն ջուրով կը լեցնէին:

Վերջապէս հասանք փաշային *սպարանքը*: Դուրսէն անիկա այնքան փառայեղ չէր, բայց ներսէն՝ ամէն ձեւով կ'արտայայտէր արեւելեան *բռնապետի* մը *շռայլութիւնը*: Շատրուաններէն ջուր կը ցայտէր, սիրամարգները կը պտտէին ծաղկազարդ պարտեզներուն մէջ. սեւամորթ եւ սպիտակամորթ սպասաւորները թիւ չունէին:

Անցանք քանի մը բակերէ, մէկը միւսէն գեղեցիկ: Սենեակ-

խրամ(ատ).- Պաշտպանութեան ծառայող փոս: *Ապարանք.*- Պալատ: *Բռնապետ.*- Ուժով իշխող անձ: *Շռայլութիւն.*- Չափազանց մոխտութիւն:

ներու պատուհանները զարդարուած էին գոյնզգոյն ապակիներով:

Սանկութենէ՝ ես սորված էի սարսափիլ, դողալ «մեծ» մարդոց առջեւ: Ասլանը նկատեց երկչոտութիւնս, ու միաժամանակ յանդիմանելու եւ քաջալերելու համար՝ ինծի ըսաւ.

- Դուն դեռ *ստրուկի* հոգի՞ պահած ես... Ինչո՞ւ կը շփոթիս. փաշան ալ քեզի պէս մարդ է...

Փաշան միսի հսկայ բլուր մըն էր, մեծ փորով, խոշոր գլուխով, հաստ ձայնով: Ան մեզ ընդունեց շատ քաղաքավար, «Բախտաւորութիւնս անսահման է» եւ ասոր նման քանի մը ուրիշ խօսքերով:

Սկսաւ խօսակցութիւն մը, ուր փաշան կը ներկայանար իբր բարի եւ լուսամիտ պետական անձնաւորութիւն: Երկիրը «որոշ *թերիներ* ունի» կ'ըսէր, բայց կառավարութիւնը ջանք չէր թափեր «սրբագրելու» զանոնք: Ինք մանաւանդ՝ գիշեր-ցերեկ կ'աշխատէր ատոր համար...

Ներս մտաւ լաւ հագուած պատանի ծառայ մը, մէկ ձեռքը՝ արծաթ պզտիկ սրճամանը, միւսը՝ արծաթ գեղեցիկ ափսէ, վրան՝ երկու չինական հիանալի բաժակներ:

Սուրճէն ետք, ուրիշ պատանի մը, ակելի՝ լաւ հագուած, ներս բերաւ *նարկիլէ* մը, որ իր գեղեցկութեամբ ուղղակի ապշեցուց գիս:

- Դուք արդէն քիչ-շատ վարժուած էք մեր սովորութիւններուն,- ըսաւ փաշան խնդալով: - Ինչպէ՞ս կ'երեւի ձեզի մեր *նարկիլէն*:

- Ես շատ կ'ախորժիմ *նարկիլէ* ծխել,- պատասխանեց Ասլանը, - Դուլիս վարժուեցայ:

Սուրճը եւ *նարկիլէն* պահ մը ընդհատած էին խօսակցութիւնը: Յետոյ փաշան, փափաքելով շարունակել, վարպետութեամբ հարցուց.

- Յա՛, մոռցայ, ինչի՞ մասին կը խօսէինք:

- Կ'ըսէիք, որ հիմա գառնուկը եւ գայլը միասին կ'ապրին...

Ստորկ,- Գերի, ոյ-ազատ մարդ: Թերի, թերութիւն.- Դակաս, տկարութիւն: Նարկիլէ.- Ձուրով լեցուն եւ խողովակով «շիշ», որ ծխելու կը ծառայէ:

- Այո՛, պարոն բժշկապետ, արտօնեցէ՛ք, որ քիչ մը շատախօս ըլլամ: Երոպան մեզ կը մեղադրէ մեր վարմունքին համար՝ քրիստոնեաներու հանդէպ. իբր թէ անոնք մեր երկրին մէջ ճնշուած են, հալածուած են: Բայց հաւատացէ՛ք, որ մեր երկրին մէջ ամէն տեղ քրիստոնեաներուն առաւելութիւններ կու տանք: Զանոնք ազատ ձգած ենք շա՛տ պարտաւորութիւններէ, ինչպէս *զինուորագրութիւնը*, որ անոնց ծանր կու գայ...

Խօսակցութիւնը նորէն ընդհատուեցաւ, երբ խումբ մը պատանի ծառաներ, արծաթ գեղեցիկ փսիւներու վրայ, ներս բերին տեսակ-տեսակ անուշահոտ օշարակներ, անուշեղէններ եւ խմորեղէններ: Փաշան իր ձեռքով կը գատեր ընտիր պատանուներ եւ կը հրամցներ Ասլանին:

- Փորձեցէ՛ք այդ «փախլաւայ»էն, - ըսաւ ան. - հայոց Առաջնորդը շատ կը սիրէ: Եթէ ինձի այցելութեան գայ եւ անկէ չգտնէ, դժգոհ կը մնայ:

- Դամով է, կարծիք յայտնեց Ասլանը. - հայոց Առաջնորդը իրաւունք ունի:

- Ծանօթացա՞ք իրեն:

- Ոչ, դեռ չհանդիպեցայ:

- Անպատճառ պէտք է հանդիպիք: Ծատ գոհ կը մնաք. պատուական մարդ է:

Փաշային եւ հայոց Առաջնորդ սրբազանին բարեկամական յարաբերութիւններէն մենք տեղեակ էինք:

Ասլանը հարցուց.

- Ինձի ըսին, որ ձեր որդին առողջ չէ. կրնա՞մ երթալ տեսնել զինք:

- Ոչ, դուք մի՛ յոգնիք. որդիս այնքան տկար չէ որ ինք չկարենայ գալ, - ըսաւ փաշան:

Քանի մը վայրկեան ետք, ներս բերին տասը տարեկան աղուոր, վայելուչ տղայ մը, որ բաւական տկար էր: Փաշան ըսաւ, որ ան ատեն-ատեն *ջերմ* կ'ունենար: Ասլանը քննեց գայն, մի քանի առողջապահական պատուէրներ տուաւ, եւ խոստացաւ դեղեր դրկել:

Մեղադրել. - Անբաստանել, յանցաւոր գտնել: Չինուորագրութիւն. - Բանակին մէջ ծառայելու պարտականութիւն: Ջերմ. - Տաքութիւն:

Բաւական երկարատեւ այս հանդիպման ընթացքին, Ասլանը աչքիս երեւցաւ իբր անձ մը, որ լաւ գիտէ յարաբերիլ, զրուցել: Ան աւելի փաշան կը խօսեցնէր, քան ինք կը խօսէր: Եւ իր հետ խօսակցութիւնը այնքան հաճելի էր, որ ինձի կը թուի՝ փաշան ուղղակի սիրահարուեցաւ իրեն:

- Պէտք է երկու ամիս ետք անպատճառ Յնդկաստան գտնուիմ,- ըսաւ Ասլանը վերջաւորութեան:- Ժամանակ կորսնցնել չեմ կրնար: Այս քաղաքէն անցայ միայն որոշ հնութիւններ տեսնելու նպատակով: Ձիս կը հետաքրքրեն մանաւանդ Վանի ճոխ սեպագիր արձանագրութիւնները:

- Ես ձեզի կու տամ առաջնորդ մը, որ ձեզ ամէն տեղ կը պըտըրտցնէ եւ ամէն ինչ ցոյց կու տայ. ձեզ կը տանի նաեւ միջնաբերդը, ուր շատ կը գտնէք այդ արձանագրութիւններէն:

Ասլանին նպատակն ալ ճիշդ միջնաբերդը տեսնելն էր:

*
* * *

Պատիւով եւ հանդիսատրութեամբ՝ մեզ տարին Այգեստան, մինչեւ վարպետ Փանոսին տունը:

Երբ մեր սենեակը մտանք, Ասլանը խնդալով գլխարկը մէկ կողմ նետեց եւ ինձի դռնալով ըսաւ.

- Խելացի՜ մարդիկ են... Խելացի՜... իրենց գործը գիտե՛ն... Եթէ ես իսկապէս եւրոպացի ըլլայի, եթէ չճանչնայի զիրենք՝ իրենց ամբողջ չարագործութեամբ, վստահ որ հիացած պիտի մնայի այս մարդէն...:

Սեպագիր.- Սեպի, այսինքն գամի նմանող գիրերով գրուած: Արձանագրութիւն.- ժայռի վրայ փորուած գրութիւն:

5. ՀԵՏԱԶՕՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Յաջորդ օրը, անհամբեր կը սպասէինք առաջնորդին, որ փաշան խոստացած էր ղրկել, Վանի հնութիւնները այցելելու համար:

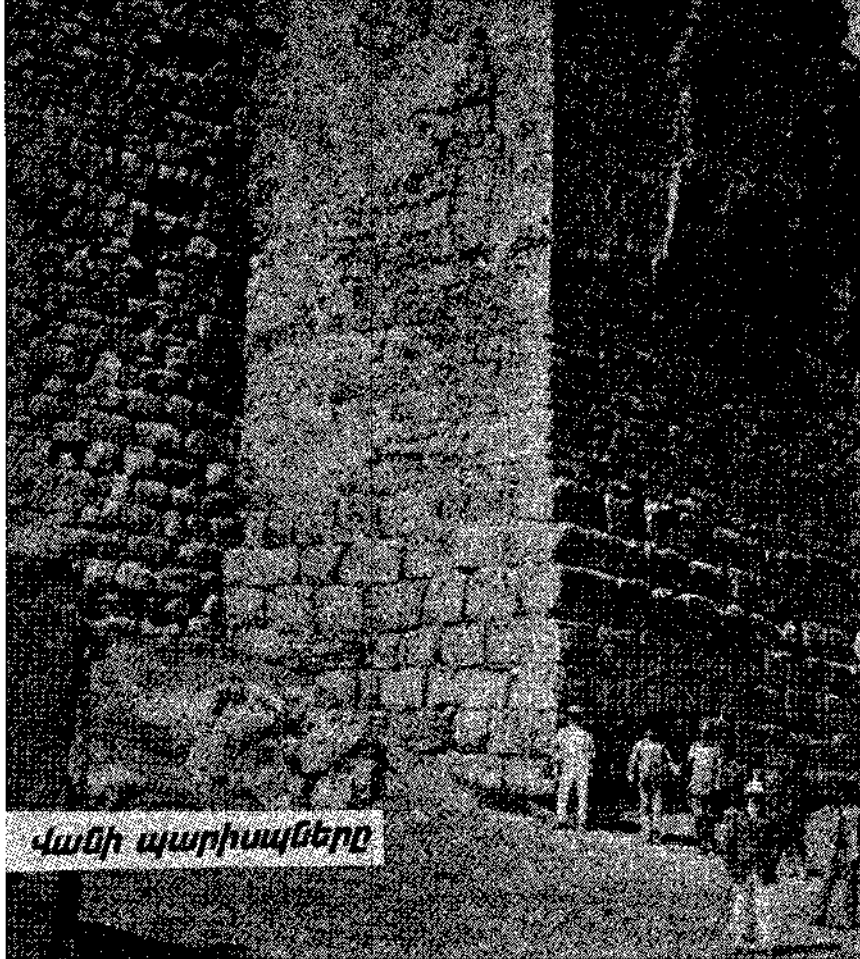
Առաջնորդը վերջապէս եկաւ, իր հետ բերելով նախորդ օրուան երկու *թիկնապահ*ները եւ երկու ձիեր, փաշային ախոռատան ամենէն ընտիր նժոյգներէն, ղրկուած «ելրոպացի բժիշկը» պատուելու նպատակով:

Հասանք հսկայ քարաժայռին ստորոտը, որուն բարձունքին նստած էր բերդը: Անիկա շատ ճնշող տպաւորութիւն ըրաւ վրաս: Իջանք ձիերէն եւ սկսանք բարձրանալ քարէ մաշած սանդուխներէն:

Ասլանը չուզեց անմիջապէս բերդ մտնել. սկսաւ նախ *հետազօտել* անոր շրջակայքը: Զարմանալի... Ի՞նչ էր զինք հետաքրքրողը. ի՞նչ կը փնտռէր այդ ամայի ժայռերուն վրայ այնքան խոր ուշադրութեամբ:

- Տես՛ք այս ծակը,- ըսաւ առաջնորդը՝ ցոյց տալով հորի մը բաւական լայն բերանը, - հոսկէ բացուած անցքը կ'իջնէ մինչեւ երկրի խորքերը. դժոխքի ճամբայ է...:

Թիկնապահ.- Անձի մը հետ քալող պահակ: *Հետազօտել.*- Քննել, պրպտել:

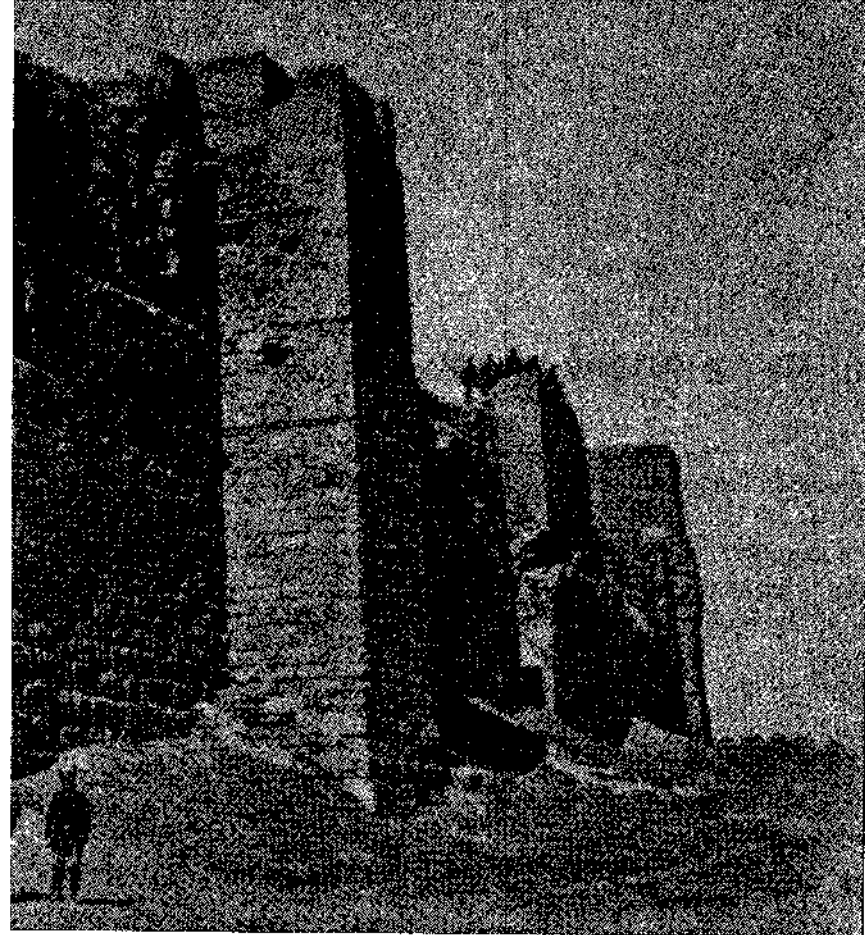

Վանի պարիսպները

Ասլանը ժպտեցաւ թուրք «*հնագէտին*» բացատրութեան: Անոր ցոյց տուած հորը պարզապէս այն հին, ստորերկրեայ անցքերէն էր, որոնք ժամանակին կը ծառայէին կամ իբր փախուստի ճամբայ, կամ իբր *հաղորդակցութեան միջոց* ուրիշ մօտակայ բերդերու հետ: Այսպիսի հորեր շատ կային:

Բերդ մտնելէ ետք, նկատեցի, որ Ասլանը կը քննէր վառօդով եւ զանազան զէնքերով լեցուն պահեստանոցները, զինուոր-

Ֆնագէտ.- Պատմական հնութիւններ գտնող կամ քննող գիտնական: Չաղորդակցութեան միջոց.- Կապ պահելու ձեւ կամ ճամբայ:

Ներու պահականոցները, եւ այն թնդանօթները, որոնք իրենց բերանները դէպի քաղաք դարձուցած՝ զայն կը պահէին մնալուն սարսափի մէջ:

Բերդէն ելանք ու իջանք նոյն քարէ սանդուխներէն, որոնք գրեթէ լրիւ մաշած էին: Ասլանը ըսաւ, որ հին ժամանակ Գագիկ Արծրունի թագաւորը տաշել տուած էր զանոնք, ու իրմէ ետք մարդ չէր եկած զանոնք նորոգելու... Հեծանք ձիերը, եւ ուղղուեցանք դէպի ուրիշ հնութիւններ:

6. ՀԱՅՈՑ ԱՌԱՋՆՈՐԴ

Քանի մը օր ետք պատրաստուեցանք այցելելու հայոց Առաջնորդին:

- Սրբազանին չենք կրնար պարապ ձեռքով երթալ, - ըսաւ Ասլանը, - նուէր մը պէտք է տանինք:

Ծրարէ մը հանելով ինծի ցոյց տուաւ *քթախտի* գեղեցիկ տուփ մը:

- Արեւելքի մէջ,- ատլցուց,- պաշտօնական անձնաւորութիւններ շատ կը սիրեն նուէրները...

- Բայց փաշային առանց նուէրի ներկայացար:

- Փոխարէնը իր գաւակը կը բժշկեմ...

Նստանք վարպետ Փանոսի ձիերուն վրայ եւ գացինք քաղաք:

Առաջնորդին բնակարանը բաւական կը նմանէր փաշային ապարանքին. միայն՝ անոր չափ չքեղ չէր:

Խումբ մը ծառաներ դուրս վազեցին, ձիերը բռնեցին եւ մեզ տարին ընդունելութեան մասնաւոր սրահ մը, ուր Սրբազանը մեզ կը սպասէր:

Ասլանը նստաւ: Ես անոր աջը համբուրելէ եւ օրհնութիւնը առնելէ ետք, ոտքի մնացի:

- Ձեր հետ ի՞նչ լեզու կրնամ խօսիլ, պարոն բժշկապետ, - հարցուց Սրբազանը,- դժբախտաբար ես եւրոպական լեզուներ չեմ գիտեր:

- Ես արեւելեան գրեթէ բոլոր լեզուները կը խօսիմ, բացի հայերէնէ,- պատասխանեց Ասլանը թրքերէն:

Քթախտ.- Զիբին մէջ քաշուող բուսական փոշի մը:

- Խնդրեմ ներեցէ՛ք անտեղի հետաքրքրութեանս. ո՞ր սորված էք այդ լեզուները:

- Բաւական ապրած եմ Հնդկաստան. աւելի ետք՝ Եգիպտոս: Հոն սորված եմ արաբերէն եւ թրքերէն:

- Անշուշտ արեւելեան լեզուները սորված ըլլալով՝ ընտելացած էք նաեւ արեւելեան սովորութիւններու:

- Ատիկա արդէն կը տեսնէք, Սրբազան հայր, - պատասխանեց Ասլանը խնդալով, - կը տեսնէք՝ ինչպէս *ծալապատիկ* նստած եմ բազմոցին վրայ...

Սրբազանն ալ խնդաց:

*
* *
*

Ներս մտաւ տղայ մը, հագլի պատանի: Մէկ ձեռքը ունէր արծաթ պզտիկ սրճաման, միւսը՝ արծաթ ափսէ մը, սուրճի երկու չիւնական բաժակներով: Սուրճէն ետք, ուրիշ պատանի մը բերաւ արծաթ մարկիլէն: Այս բոլորը անշուշտ բաւական կը յիշեցընէին փաշային տան հիւրասիրութեան ձեւերը:

Վերջ տալու համար Առաջնորդին քաղաքավար հարցաքննութեան, Ասլանը նիւթը փոխեց.

- Չեր փաշան կիրթ եւ մշակուած մարդ է:

- Բացառիկ մարդ է, - վրայ բերաւ Սրբազանը, - բարի, առաքինի, ժողովրդասէր. իր նմանը չունի: Եւ ուղղակի հիացում ունի ձեզի հանդէպ, պարոն բժշկապետ: Չեր դարմանումը արդէն իսկ շատ օգտակար եղած է իր զաւակին:

Ասլանը անգամ մը եւս փոխեց նիւթը:

- Ըսէք, խնդրեմ, Սրբազան հայր, ձեր վանքերուն մէջ չկա՞ն *բժշկարան*ներ: Այդպիսի հին գիրքեր զիս շատ կը հետաքրքրեն բժշկագիտական տեսակէտէ:

- Մեր վանքերուն մէջ կան շա՛տ գրչագիր բժշկարաններ:

- Անշուշտ, դուք կը գիտնաք՝ ո՞ր վանքերը աւելի հարուստ են ձեռագիր մագաղաթներով...

- Ինչպէ՛ս չէ... Օրինակ՝ Վարագի վանքը, լիճին երեք կողմերուն վանքերը, եւ դեռ ուրիշ շատ վանքեր:

Ծալապատիկ. - Ոտքերը ծալած՝ առանց արողի նստելու ձեւ: Բժշկարան. - Հիւանդութիւններ նկարագրող եւ դեղ մշտող հին գիրք:

Ամեն Վանի նաւահանգիստը

- Չեզի խորապես շնորհակալ կ'ըլլամ, Սրբազան հայր, եթէ ինձի արտօնագիր մը շնորհէք, որպէսզի այդ վանքերուն ձեռագիրները ցոյց տան:

- Մեծ ուրախութեամբ:

Սրբազանը կանչեց իր քարտուղարը:

- Մինչեւ նարկիլէ մը եւս ծխէք, թուղթը պատրաստ կ'ըլլայ:

Քարտուղարին պատրաստած թուղթը բերուելէն ետք, Ասլանը այլեւս երկար չնստաւ: Սրբազանը կնքեց, ստորագրեց զայն, եւ յետոյ իր ձեռքով տուաւ Ասլանին, որ կրկին շնորհակալութիւն յայտնեց եւ ոտքի ելաւ:

Երբ Սրբազանի աջը սեղմելով հրածեշտ կու տար, ան զինք պահ մը կանգնեցուց:

- Կիրակի գիշեր հիւրեր պիտի ունենամ, որոնց կարգին՝ նաեւ փաշան, եւ մեր քաղաքի կարեւոր անձնաւորութիւններէն մի քանին: Պիտի խնդրէի, որ դուք եւս պատուէք մեր սեղանը:

- Մեծ ուրախութեամբ, - պատասխանեց Ասլանը:

7. ԿՏՈՒՑ «ԱՆԱՊԱՏ»

Առաջնորդարանն ելլելով այլևս չվերադարձանք Այգեստան: Դուրս ելանք այն քաղաքադուռն, որ կը տանէր նաւահանգիստ: Ասլանը յայտնեց, որ նաւակով պիտի երթայինք դէմի Կտուց կղզին, իոն գտնուող «անապատը», այսինքն վանքը այցելելու:

Քաղաքադուռն մինչեւ Աւանց, նաւահանգիստին մօտիկ գիւղը, ճամբան կես ժամ կը տեւէր: Սինչ կ'առաջանայինք, յաճախ կը հանդիպէինք ճամբորդներու խումբերու, որոնք զարմացած կը դիտէին «ելրոպացին»:

Հասանք Աւանց: Հոնկէ՛ վանը ծովային հաղորդակցութիւն ունի Բաղէշի, Սուշի եւ ուրիշ ծովեզերեայ գաւառներու հետ:

Հանդիպեցանք հսկայակազմ մարդու մը, որ կարծես Ասլանին կը սպասէր: Ան մեզ առաջնորդեց նաւահանգիստ, ուր շարուած էին մեծ ու փոքր նաւակներ:

Սեզ առաջնորդող հսկան մօտեցաւ ցիցի մը, որուն կապուած էր նաւակ մը: Պարանէն բռնեց ու կանչեց, կարծես խօսքը անձի մը ուղղելով.

- Հո՛ս եկուր...

Նաւակը, քաշուած, մօտեցաւ եզերքին:

Հսկան մէկ ուստումով ցատկեց նաւակին մէջ: Ասլանը նոյնպէս անցաւ, բայց ես փայտի պէս կայնած մնացի ափին: Ինծի համար տախտակ մը դրին, որուն վրայէն անցայ ու նաւակ մտայ - ամօքս կարմրած...

*
* * *

Ծովը հանդարտ էր: Նաւակը կը լողար ջուրին վրայ՝ առանց օրօրուելու: Առաջին անգամն էր, որ ծովու վրայ կը ճամբորդէի, եւ ուրախութիւնս չափ չունէր:

Դժբախտաբար այս խաղաղութիւնը երկար չտևեց: Հարաւային քամին, որ սկիզբը շատ մեղմ էր, հետզհետէ սաստկացաւ: Կէս ժամ չանցած՝ ալիքները այնքան մեծցած էին, որ ջուրը նաւակին մէջ կը ցատկէր: Ամպեր հաւաքուեցան, երկինքը մըթընցաւ: Ես, ջուրի եւ նաւարկութեան բոլորովին անվարժ ըլլալով, սարսափած էի:

Ալիքներու աղմուկին մէջ, հեռուէն, մէջեմէջ կարծես զանգակի ձայն կը լսուէր:

- Ի՞նչ զանգակ է ատիկա, - հարցուց Ասլանը:

- *Աբեղաները* կ'աղօթեն, - պատասխանեց նաւաստին, - սովորութիւն ունին մեծ ալեկոծութիւններու ատեն լիճին ափին աղօթք ընել եւ զանգերը հնչեցնել:

- Ուրեմն կղզիին մօտ ենք:

- Շատ հեռու չենք:

Սարսափս քիչ մը թթեւցաւ:

Երբ վերջապէս ափ ելանք, թրջուած եւ սպառած, աբեղաները մեզ վանք տարին, որ հանգիստ ընենք: Մեզի տրամադրեցին *խուց* մը, ու անմիջապէս կրակ վառեցին, որ տաքնանք:

Մեր խուցը, թէւ վանքի սենեակներէն ամենայարմարն ու ամենամաքուրը, բայց դարձեալ մութ, հաւնոցանման բան մըն էր: Երկու նեղ պատուհանիկներ ունէր, քով-քովի ու շատ բարձր բացուած, որոնց նմանները միայն բանտերու մէջ կան:

Աբեղայ. - Կրօնաւոր (նախքան վարդապետ դառնալը): խուց. - Փոքր սենեակ:

Երբ ես զարմանք յայտնեցի խուցերուն աղտին ու մթութեան համար, Ասլանը բացատրեց.

- Չե՞ս գիտեր. պատուհանները այդքան մեղ են եւ բարձրէն բացուած, որպէսզի ներսը ապրող արեղաները դուրսի տեսարաններով չտարուին:

Հարիւրէ աւելի խուցեր կային, բոլորն ալ՝ այդ ձեւով շինուած:

Բայց զարմանալին այն է որ դեռ շատ վանականներ, չբաւարարուելով այդքանով, ձգած հեռացած էին կղզիին ժայռերուն մէջ իրենց ձեռքով քարայրներ փորելու եւ անոնց մէջ ապրելու համար... Ասոնց կարգին էր նաեւ վանահայրը, որ այդ օրը միայն մեր պատճառով վար իջած էր իր քարայրէն:

Ամբողջ գիշերը, երգեցողութեան ձայները եւ վանականները աղօթքի հրաւիրելու համար դմներուն տրուած հարուածները, միանալով անկողիներու չափազանց անհանգստութեան, գրեթէ չձգեցին, որ քնանանք: Մութնուլուս՝ արդէն ոտքի էինք:

Ներկայացանք վանահօր: Երբ անոր հետ մինակ մնացինք սեղանատան մէջ, ան դարձաւ Ասլանին.

- Ես Սրբազան հօր նամակը կարդացի, պարոն բժշկապետ: Չեր նպատակը շատ գովելի է: Բայց... Ատենին այս վաճառը ունեցած է ձեռագիր մագաղաթներու ամբողջ գրադարաններ. սակայն քանի՜-քանի՜ անգամ կողոպտուած է...

- Ուրեմն բան չէ՞ մնացած, - հարցուց Ասլանը զարմացած:

- Մի քանի հատոր մնացած է:

- Շատ շնորհակալ կ'ըլլամ, Հայր սուրբ, եթէ այդ քանի մը հատորը ցոյց տաք ինձի:

- Ուրախութեամբ... երթանք, պարոն բժշկապետ:

Դուրս ելանք սեղանատունէն: Վանահայրը հրամայեց, որ բացուի ժամատունը, ուր կը պահուէին գիրքերը եւ հին ձեռագիրները: Այնքան մութ էր, որ ան պէտք ունեցաւ անմիջապէս մոմ վառելու:

Պատուհանի մը մէջ, խառնիխառն իրար վրայ՝ փոշիի եւ քորքորի խառով մը ծածկուած, գտանք մեր նախնիքներու գործե-

Մագաղաթ.- Ոչխարի մորթ պատրաստուած հին ժամանակի «թուղթ»: Բորբոս.- Կանանչ աղտի խաւ, որ խոնաւ ու չմաքրուող տեղեր կը կազմուի:

րը: Այս վայրենի անհոգութեան առջեւ, Ասլանը ալ չկրցաւ զըս-
պել իր *վրդովումը*:

- Չեմ կարծեր,- ըսաւ,- որ Լենկթիմուրը այսքան անհոգ վար-
ուէր հայոց գիրքերուն հետ:

Ասլանին այս նկատողութիւնը բնաւ ալ չվիրաւորեց վանա-
հայրը, որ բաւական պաղարիւն՝ պատասխանեց.

- Անձրեւի եւ ձիւնի ատեն ջուր կը կաթի հոնկէ՛ վերէն, պարոն
բժշկապետ: Տեսանք, որ գրքերը կը փճանան, այդ պատճառով
ասոնց մէջէն պէտք եկողները զատեցինք եւ ուրիշ, ապահով
տեղ մը կը պահենք:

- Չեր գատածները անկասկած սուրբ գիրքեր ըլլալու են...

- Անշո՛ւշտ, սուրբ գիրքեր:

- Իսկ այս անսուրբ գիրքերը ձգեցիք, որ հոս փտի՞ն...

- ...

Եւ որո՞նք էին Յայր սուրբին կարծիքով «անսուրբ» այդ գիր-
քերը: Սէջտեղ ելան ընտիր օրինակներ՝ Խորենացիէն, Ղազար
Փարպեցիէն, Եղիշէէն, Դաւիթ Անյաղթէն եւ մեր միւս նշանաւոր
մատենագիրներէն: Բայց բոլորն ալ փճացած, բոլորն ալ կէս
մը կամ աւելիով՝ փտած...:

Երբ հրաժեշտ տուինք այս տխուր «անապատ»ին եւ կիջնե-
ինք լճափ, ուր կապուած էր մեր նաւակը, Ասլանը բացատրեց.

- Վանայ ծովակի կղզիներուն վանքերը ապահով տեղեր են:
Անցեալին անոնք միշտ գործածուած են իբր հայ գիրքի պահես-
տանոցներ: Այս շտեմարաններն են որ, տգէտ արեղաներու ան-
հոգութեան իբր հետեւանք, դարձած են նոյն գիրքերու գերեզ-
մանները... Վանքերը, քրիստոնէութեան առաջին դարերուն,
մեր մէջ ունեցած են շատ կարեւոր դեր եւ օգտակարութիւն:
Բայց յետոյ մոռցած են իրենց առաքելութիւնը, կորսնցուցած
են իրենց դերն ու պաշտօնը...

Շնորհակալութիւն յայտնեցինք մեր նաւավարին, եւ հեծանք
ծիերը, որոնք պահած էին մեզի համար: Ուղղուեցանք դէպի
Այգեստան:

վրդովում.- Բարկութիւն, յուզում: Մատենագիր.- Յին ժամանակի գրագետ:

8. ԿԱԽԱՐԴԱԿԱՆ ԳԱԲԱԶԱՆԸ

Երբ Այգեստան հասանք, հեռուէն նկատեցինք խումբ մը երեխաներ, որոնք կը վազվզէին փոշիի ամպերու մէջ, ճիչ ու պոռչըտուըով: Անդրադարձանք, որ անոնք պառաւ մը կը հալածէին. պառաւին հետ կար պզտիկ աղջիկ մը: Անմիջապէս ճանչցայ Յիւրբին. իսկ պառաւը Սուսանն էր անշուշտ: Ուրկէ՞ ո՛ւր...:

- Յիւրբին... Սուսանը...,- բացականչեցի զարմացած՝ Ասլանին դառնալով:

- Այո, անոնք են...,- հաստատեց Ասլանը ձայնով մը, որուն մէջ կը զգացուէին թէ՛ ուրախութիւն, եւ թէ խոր մտահոգութիւն: Յայտնի էր, անոնց այդպէս անակնկալ երեւումը հոն՝ զինք նոյնքան կը զարմացներ, որքան զիս:

Փողոցային երեխաները կը շարունակէին իրենց անամօք հալածանքը: Բայց երբ իրենց ետեւէն հասնելու վրայ էինք, յանկարծ շատ տպաւորիչ բան մը տեղի ունեցաւ: Պզտիկ Յիւրբին կանգ առաւ, սպառնալի դէմքը դարձուց դէպի խումբը, եւ ձեռքի թեթեւ գաւազանը վերցնելով՝ ըսաւ.

- Կ'անիծե՛մ, եւ բոլորդ քա՛ր կը դառնաք...

Պզտիկ կախարդին սպառնալիքը ուղղակի ահաւոր էր: Երեխաները թէեւ քար չդարձան, բայց... անշարժ մնացին. եւ մէկերկու րոպէ ետք՝ ցրուեցան, հեռացան:

Սեզ նկատելով՝ պառաւը եւ Յիւրբին քանի մը բառ փոխանա-

կեցին անծանօթ լեզուով մը: Յետոյ Հիւրքին, իր սովորական անուշ ժպիտով, Ասլանին մօտեցաւ եւ ձեռքի պզտիկ գաւազանը վերցնելով՝ ըսաւ.

- Պարո՛ն, գնե՛ այս գաւազանը. կախարդական ուժ ունի:

- Բայց, պզտիկ կախարդս,- ըսաւ Ասլանը նոյնպէս ժպտելով,- այդպէս՝ ես քեզ զրկած կ'ըլլամ քու զենքեր...

- Ուրիշ մը կը շինեմ. ա՛ս ալ ես շինած եմ:

Ասլանը առաւ գաւազանը եւ Հիւրքին ձեռքին մէջ ոսկի մը դրաւ: Պզտիկ աղջիկը գլուխը շարժելով շնորհակալութիւն յայտնեց ու հեռացաւ: Մենք ալ մեր ճամբան շարունակեցինք՝ նոյնպէս ձեւացնելով, որ չենք ճանչնար զիրենք:

Տուն հասնելով, վարպետ Փանոսը գտանք դրան առջեւ կայնած: Ասլանը անոր հետ խօսքի բռնուեցաւ վանք այցելութեան մասին:

Իմ մտքէս չէին ելլեր Սուսանը եւ Հիւրքին: Անպատճառ, կ'ըսէի, բան մը պատահած է. կամ շատ գէշ, կամ շատ լաւ: Նաեւ կը մտածեի, որ անոնք շատ հաւանաբար պիտի չմեկնէին անմիջապէս, եւ մենք կրկին պիտի հանդիպէինք իրենց մեր ճամբուն վրայ: Իսկ թէ հիմա ո՛ր էին - այդ մէկը անկարելի էր գուշակել ու գտնել:

Հիւրքին որքա՛ն ուրախացած էր մեզ տեսնելով քիչ առաջ: Սիրուն ժպիտը, որ երեւցած էր իր արեւէն այրած, սեւցած դէմքին վրայ, չէի կրնար մոռնալ: Բայց ինչո՞ւ այդքան խեղճ էր հիմա իր հագուածքը: Տիրամօր տօնախմբութեան իր գոյնզգոյն հագուստին փոխարէն՝ հիմա հագած էր ցնցոտիներ եւ պզտիկ ռոքերուն՝ մաշած տրեխներ, առանց գուլպայի: Յայտնի էր, շատ հեռուներէն եկած էին...

Իսկ պառաւը շատ խոժոռ, շատ զայրացած երեւցաւ ինձի. թէեւ արդէն այդպէս տեսած էի զինք առաջին օրէն՝ որ հանդիպած էինք մինարէի աւերակներուն մէջ - տխուր, մութ ու մռայլ... Ի՞նչ ունէր հոգիին մէջ. ինչո՞ւ այդպէս կը թափառէր երկրէ երկիր՝ շուքի պէս հետեւելով Ասլանին ու ընկերներուն...

Ասլանին ձեռքի կախարդական գաւազանը օձի նմանութիւն ունէր, ճշգրտօրէն քանդակուած-գծուած գլուխով, աչքերով,

քերանով, լեզուով: Հագիւ սենեակ մտանք՝ ան անմիջապէս ներսէն կղպեց դուռը, ու մօտենալով պատուհանին՝ կարճ պահ մը հետաքրքրութեամբ քննեց զայն: Յետոյ կամաց մը սեղմեց օձին գլուխը, որ դիւրաւ բաժնուեցաւ մարմինէն, եւ անոր «փորէն» քաշեց-հանեց ոլորուած երկար թուղթ մը: Վրան գրեթէ ճերմակ տեղ չկար, ամբողջութեամբ ծածկուած էր գրութիւններով:

Կարդացած ատեն, Ասլանին դէմքը տժգունեցաւ. եւ երբ աւարտեց ընթերցումը, անմիջապէս լուցկի մը վառելով՝ թուղթը այրեց: Գիտէի, թէ ատիկա ինչ կը նշանակէր:

- Սենք մատնուած ենք...,- ըսաւ բաւական մտահոգ ձայնով:

Բայց իմ սարսափս տեսնելով փորձեց զիս հանդարտեցնել:

- Բան մը չէ..., ըսաւ,- ես արդէն որոշ ատենէ ի վեր կը սպասէի ատիկա...

- Պէտք է շուտով մեկնինք հոսկէ, - պնդեցի ես:

- Երբեք, - պատասխանեց վճռական ձայնով: - Փախուստը աւելի կասկածելի կը դարձնէ մեզ:

- Կրնան մեզ ձերբակալել:

- Դժուար թէ... Միայն այսօր պէտք է անպայման հանդիպիմ... մէկուն...

* * *

Այդ օր Ասլանը տունէն դուրս չելաւ. առանձնացած իր սենեակը գբաղած էր նամակներ գրելով:

Իրիկունը վարպետ Փանոսին հարցուց.

- Կարծեմ մուսուլցի հայ վաճառական մը պէտք է հոս՝ Վան գտնուի այս օրերուն:

- Խոճա Թորոսի մասի՞ն էք:

- Այո՛, Խոճա Թորոսը... Ո՞ր կրնանք տեսնել զինք:

- Թեսս ախպօր սրճարանը: Գրեթէ ամէն իրիկուն հոն կ'ըլլայ: Ի՞նչ կայ...

- Բան չկայ... Կուգեմ իրմէ խնդրել, որ ապահով կարաւանով մը զիս ծամբայ հանէ դէպի Մուսուլ:

- Այդպես շո՞ւտ կը մեկնիք:
- Թերեւս քանի մը օրէն: Բայց ան պէտք է առաջուրնէ գիտնայ, որ ինձի համար *գրաստներ* վարձէ:
- Թեոս ախպօր սրճարանը կը գտնուէր Այգեստանէն հեռու, քաղաքին մէջ: Վարպետ Փանոսը մանրամասն բացատրեց տեղը, նաեւ հոն հասնելու ճամբան:
- Կ'ուզէ՞ք որ ձիերը պատրաստել տամ:
- Ոչ, ուտքով կ'երթամ, - ըսաւ Ասլանը:
- Աւելի լաւ չէ՞ր ըլլար՝ առտուան ձգէիք: Գիշերը ո՛վ գիտէ ինչ կրնայ պատահիլ:
- Գիշերը աւելի յարմար է: Միայն պէտք է՝ հագուստս փոխեմ. չեմ ուզեր, որ ձեր քաղաքի սրճարաններուն մէջ գիս ճանչնամ: Ասլանը հագուստը փոխեց, գլուխը ֆէս դրաւ, Վանի լայն «*ապայ*» մը նետեց վրան: Կարգադրեց, որ նոյնը ընեն ես:
- Գիշերը չէ՞ք վերադառնար, - հարցուց վարպետ:
- Շատ հաւանաբար՝ ոչ, - պատասխանեց Ասլանը:

*
* * *

Ճամբայ ելանք, երբ արեւը մարը մտած էր, եւ մութը արագօրէն կիջնէր Այգեստանի մռայլ փողոցներուն վրայ:

Բաւական հեռացած էինք տունէն, երբ Ասլանը շեղեցաւ գլխաւոր փողոցէն, մտաւ անծանօթ նեղ փողոց մը: Երկար քալեցինք. ես չէի հասկնար՝ ո՛ր կ'երթայինք:

Այն ատեն միայն անդրադարձայ, թէ ուր կը գտնուինք, երբ հեռուէն նշմարեցի գերեզմանատան բարձր խաչքարները:

Ներսը ամէն բան ընկղմած էր լռութեան ու խաւարի մէջ: Բայց հեռաւոր անկիւն մը կ'երեւէր կարմիր, տկար լոյս մը. Ասլանը ուղղուեցաւ դէպի այդ անկիւնը, ուր կը վառէր կրակ մը:

Երբ մօտեցանք, բոցերուն մէջէն երեւցաւ Գիւրբիին անուշիկ դէմքը: Պառաւը, խոր միտքերու մէջ ընկղմած, կրակը կը դիտէր: Երբ մեր ոտնածայնը լսեց, գլուխը բարձրացուց: Իսկ Գիւրբիին արագ ոտքի ելաւ.

Գրաստ.- Բեռնատար կենդանի (ձի, ջորի...): Ապայ.- Առանց թնի վերարկու:

- Մի՛ մօտենաք...

Ասլանը հեռուէն անհասկնալի բառերով բան մը ըսաւ:

Պզտիկ աղջիկը առաջ վագեց, ինկաւ իր գիրկը:

- Ես ահա ետ կը բերեմ կախարդական գաւազանդ, Հիւրքի,-
ըսաւ Ասլանը՝ համբուրելով զայն:

- Ես արդէն այդ պայմանով տուած էի քեզի,- պատասխանեց
Հիւրքին, ուրախութեամբ Ասլանէն ետ առնելով խորհրդաւոր
գաւազանը:

Պառաւր լռութեամբ ոտքի ելաւ, առաւ իր գաւազանը եւ մօ-
տեցաւ Ասլանին: Առանձնացան մէկ կողմ, եւ երկա՛ր կը խօ-
սակցէին:

Այդ միջոցին Հիւրքին մօտեցաւ ինծի:

- Կը ծանչնա՞ս գիս,- հարցուցի:

- Անշուշտ...

- Այս գիշեր հո՞ս պիտի մնաք:

- Ոչ, մենք Ասլանին կը սպասէինք. հիմա պիտի երթանք:

- Ո՞ր...:

- Ատիկա՛ մայրիկը գիտէ...

Հիւրքին մատիկներով կը քննէր գաւազանին գլուխը, փորձե-
լու համար՝ լաւ ամրացուած է, թէ՞ ոչ:

- Ի՞նչ կայ ատոր մէջ, - հարցուցի:

- Ի՞նչ պիտի ըլլայ... բան մըն ալ չկայ, - պատասխանեց:

Անշուշտ սեւ օձը իր փորին մէջ ունէր Ասլանին հանած եւ
կարդացած-այրած մամակին պատասխանը, որ հիմա պիտի
երթար իր հասցէին: Վստահ էի՝ Հիւրքին գիտէր ատիկա, բայց
չուզեց ինծի ըսել...

9. ԹԵՆՍ ԱԽՊՕՐ ՍՐՃԱՐԱՆԸ

Վանի սրճարանները կը բացուին արեւածագին եւ կը փակուին մայրամուտին: Բայց մեր փնտռած սրճարանը բաց էր գիշերուան այդ ժամուն, որովհետեւ *Ռամազանի* տօնին ամիսն էր: Այդ ամսուն, ցերեկը մահմետականներուն համար գիշեր կը դառնայ, ու գիշերը՝ ցերեկ: Ամբողջ օրը *ծոմ պահելով*՝ անոնք օրուան մեծ մասը կը քնանան, իսկ գիշերը արթուն կը մնան՝ ուտելու եւ աղօթելու համար:

Այս պատճառով է, որ երբ քաղաք մտանք, դեռ շատ խանութներ բաց էին:

Յայտնի էր՝ Ասլանը արդէն ծանօթ էր թէնս ախպօր սրճարանին: Առանց հարցուփորձներու՝ ուղղութեամբ դէպի հոն, եւ շէնքին շրջանը ընելով՝ զարկաւ ետին գտնուող պզտիկ դուռ մը: Դուռը շուտով բացուեցաւ, եւ ներս մտանք:

- Կրնա՞մ տեսնել թէնս ախպէրը,- հարցուց Ասլանը դուռը բացող ծառային:

Թէնս ախպէրը մօտեցաւ, քննող նայուածք մը ձգեց Ասլանին վրայ, երկվայրկեան մը վարանեցաւ: Յետոյ դէմքը պայծառացաւ, թէեւ առանց փոխելու իր զուսպ վերաբերումը:

- Խնդրեմ, ներս հրամայեցէք: Ի՞նչ կը փափաքիք:

Ռամազան.- *Մահմետական մեծ տօն: Ծոմ պահել.*- *Կրօնական կանոնով անօրի մնալ աղօթքի համար:*

- Խմելու բան մը տուէք խնդրեմ, - ըսաւ Ասլանը:

Քանի մը վայրկեան ետք ան վերադարձաւ՝ երկու շիշ գինի եւ երկու բաժակ բերելով:

- Բաղէշի գինի է, ասկէ զատ՝ մէկ շիշ մնաց միայն: Այն ալ՝ նոյնիսկ հանգուցեալ հայրս գերեզմանէն ելլէ եւ խնդրէ, չեմ տար. ինծի համար պահած եմ:

Թէեւ զուսպ, Թէոսին վերաբերումը Ասլանին հետ կը զգացնէր որոշ մօտիկութիւն:

Ասլանը լեցուց բաժակները. գինին իսկապէս Թէոսի գովածին չափ ընտիր էր:

* * *

Ասլանը միմակ ձգելով՝ եւ մտայ սրճարանը: Ընդարձակ սրահ մըն էր, լուսատրուած ձեթի լամպերով: Եւրոպական կարասիներ չկային: Պատերուն տակ շինուած էին փայտէ երկար բազմոցներ, որոնց վրայ ծալապատիկ կը նստէին յաճախորդները: Անոնց միջեւ կարելի էր գտնել ամէն տեսակ մարդիկ, սկսած քաղաքի սրիկաներէն՝ մինչեւ վաճառականներ, արհեստավորներ, կառավարութեան պաշտօնեաներ, թափառականներ:

Բոլորը նարկիլէ կը ծխէին եւ սուրճ կը խմէին: «*Խափէ* մը, - կը գոչէր պահանջողը: - Շաքարո՞վ, թէ՞ առանց շաքարի», - կը հարցնէր պատրաստողը:

Սիւս անդին, մէկ կողմի վրայ, շատախօս սափրիչը նոր ածիլած էր թուրք էֆէնտիի մը գլուխը եւ երեսը: Սափրիչին օգնականը այդ միջոցին զբաղած էր ուրիշ, աւելի կոպիտ գործողութեամբ մը. կը պատրաստուէր քաշել մէկուն ակռան: Գիւսնողը ծունկի բերած էին իր առջեւ. մէկը՝ ետեւը կայնած՝ բռնած էր հիւսնդին գլուխը. ուրիշ մը՝ ձեռքերը:

Սափրիչին օգնականը, հսկայ *աքցանը* ձեռքը, մօտեցաւ իր զոհին եւ աքցանին գլուխը տարաւ անոր բերանը. քանի մը ուժեղ ցնցում, քանի մը խուլ հառաչանք - եւ գործողութիւնը վերջացաւ. աքցանին ծայրը բռնուած էին երկու արիւնաթաթախ ակռաներ...

Խափէ.- Սուրճ: *Աքցան.*- Անտաղծագործի գործիք՝ գամ քաշել-հանելու:

Սահրիյներ...

- Կեցցե՛ս,- կանչեցին դիտողները,- մէկի տեղ՝ երկու հատ քաշեցիր...

- Անաստուա՛ծ,- հառաչեց հիւանդը,- երկու ողջ ակռայ քաշեց, իսկ ցաւողը՝ տեղը մնաց...

Բոլորը խնդացին:

Ուշադրութիւնս գրաւեցին երեք հոգի, հեռուն նստած՝ կլոր սեղանի մը շուրջ, որուն վրայ դրուած էր շիշ մը օղի: Անոնցմէ մէկը միջահասակ երիտասարդ մըն էր, իր հագուածքով աւելի Սուսուլի կամ Պաղտատի կողմերու հայերը յիշեցնող: Ես անմիջապէս մտածեցի, որ այն մուսուլցի վաճառականը պէտք է ըլլայ, որուն հետ տեսնուելու եկած էր Ասլանը:

- Ո՞վ է այդ երիտասարդը,- հարցուցի Թէոս ախպօր:

- Խոճա Թորոսն է. մուսուլցի է, վաճառականութիւն կ'ընէ,- պատասխանեց ան:

Վաճառականը իր դիմագիծով եւ մորթի գոյնով բնաւ ալ չէր նմաներ Միջագետքի *արեւակեղ* բնակիչներուն. իսկ շիլ, արագաշարժ աչքերը ինձի շատ ծանօթ կը թուէին: Սօսեցայ: Նայեցաւ ինձի, եւ իր քովը տեղ ցոյց տուաւ:

Արեւակեղ.- Արեւն այրած:

- Խնդրեմ, նստեցէ՛ք, պարոն: Կերելի դուք ալ մեզի պէս օտարական էք: Պանդուխտները դիրաւ կը մօտենան իրարու:

Ո՞վ կրնար երեւակայել, որ հոս, այս խառնաշփոթ բազմութեան մէջ, ես կրնայի գտնել մեր ընկերը՝ Սագօն. կամ Խոճա Թորոսը, ինչպէս կը կոչէին զայն: Այդ անունը, այդ արարական հագուածքը որքա՞ն կը յարմարէին իրեն...

Ան բաժակ մը ծղի լեցուց ու դրաւ առջեւ: Քանի մը բառով հարցուց ո՞վ եւ ուրկէ՛ ըլլալս, ինչ գործով Վան գտնուիլս: Ես անշուշտ պատասխանեցի՝ ինչպէս Ասլանը պատուիրած էր. ներկայացայ իբր երոպացի բժշկապետին հայ առաջնորդը:

Յետոյ խոճա Թորոսը ինծի ծանօթացուց իր երկու խօսակիցները: Աղքատ երիտասարդներ էին, դրկուած՝ Խարբերդի, Սղերդի եւ Տերսիմի կողմերը, այդ շրջաններու քրտախօս հայերուն մէջ մայրենի լեզուն տարածելու, հայոց տառերով գրել-կարդալ սորվեցնելու:

Սագոյին մէջ հիմա ես ուրիշ մարդ, ուրիշ լեզու կը տեսնէի: Ան այն չէր, որուն առաջին անգամ հանդիպեցայ մինարէին մէջ, ոչ ալ այն, որուն կատակները նախորդ գարնան զիս ձանձրացուցեր էին Որսորդին տան մէջ: Իր մէջ կը խօսէր Ասլանի լեզուն: Կը զարմանայի. այս երիտասարդները իրարու որքա՞ն կը նմանէին իրենց *ձգտումներով*, իրենց գաղափարներով:

Գիշերը շատոնց անցած էր: Սրճարանը հետզհետէ կը պարպուէր: «Խոճա Թորոսն» ալ մեկնեցաւ՝ հրաժեշտ տալէ ետք:

*
* *
*

Երբ քիչ մը ետք մտայ այն սենեակը, ուր մնացած էր Ասլանը, Սագօն անոր քով էր, եւ տաք-տաք գրկեց զիս...

Յայտնի էր, սրճարանէն դուրս ելլելով ու ետեւի դուռէն անցնելով եկած էր Ասլանին քով: Բայց ո՞վ ըսած էր իրեն, որ Ասլանը հոն էր...

Չգտում.- Փախաք, ճիգ, նպատակ:

10. ՎԱՐԱԳ ԵՒ «ՀԱՅՐԻԿԸ»

Մեզի կը մնար տեսնել Վարագայ վանքը:

Գեղեցիկ, պայծառ առաւօտ էր, երբ Ասլանն ու ես, մեր ծիերը նստած, Այգեստանի ծառագարդ փողոցներէն բաց դաշտ ելանք: Մեր առջեւն էր Վարագ լեռը իր սքանչելի տեսարանով:

Վարագայ գագաթին մութ-կարմիր, *անմատչելի* ժայռերու կոյտը կ'իշխէր մեր վրայ, քանի կը մօտենայինք: Ասլանը ըսաւ, որ անոր վրայ կը գտնուին Արծրունի իշխաններու բերդ-պալատին քանդուած մնացորդները: Վանքը շինուած էր գագաթն բաւական վար, բարձր դիրքով ամրացած լեռան կուրծքին:

Հասնելէ դեռ բաւական առաջ, ճամբուն մէկ կողմը հանդիպեցանք խումբ մը մարդոց: Հոս, ըստ երեւոյթին, երկրագործական նոր փորձ մը կ'ընէին. հող կը հերկէին *գութանով* մը, որ թէ՛ իր ձեւով, թէ՛ տեսակով՝ բնաւ չէր նմաներ տեղական գութաններուն: Բարձրահասակ, ուշադրութիւն գրաւող անձ մըն էր մաճը բռնած՝ գութանը կառավարողը:

Անցանք՝ երկրի սովորութեան համաձայն «բարի յաջողութիւն» ըսելէ ետք: Բայց երիտասարդ մը զատուեցաւ խումբէն եւ եկաւ մեր հետ: Նկատեցինք՝ արեղայ էր. առաջարկեց մեզ առաջնորդել մինչեւ վանք: Հասնելու վրայ՝ Ասլանը հարցուց անոր.

Անմատչելի. - Ուր որ կարելի չէ հասնիլ: *Գութան.* - Հող հերկելու ծառայող գործիք. մեծ արօր:

- Պիտի կարենա՞նք Հայրիկը տեսնել, հո՞ս է:
- Վանահայրը՝ Խրիմեան վարդապետ, ծանօթ էր այդ անունով:
- Չճանչցա՞ք...: Հայրիկը ի՞նքն էր գութանը վարողը:
- Ի՞նչ գութան է...
- Հայրիկը նոր բերել տուած է Եւրոպայէն:
- Վանքը երկրագործութեա՞նք կը զբաղի...
- Այո՛, իր կալուածները ի՞նք կը մշակէ: Բայց ունի նաեւ երկրագործական դպրոց:

Վանքը դուրսէն եւ ներսէն հովանաւորուած էր ծառերով ու պարտէզներով: Պաղ, վճիտ աղբիւրներ կը հոսէին անէն կողմէ եւ կը կազմէին ջուրի վտակներ, որոնք հաւաքուելով՝ աղմուկով ու թափով կը դարձնէին վանքի մեծ ջաղացքը:

- Այս ծառերը Հայրիկը տնկեց, - ըսաւ մեր առաջնորդը.- իսկ այս ջաղացքը երկար ատեն խանգարուած էր, չէր բաներ. Հայրիկը նորոգեց:

- Շա՞տ ժամանակ է, որ Հայրիկը վանահայր է հոս, - հարցուց Ասլանը:

- Ոչ, - պատասխանեց արեղան, - բայց գալէն իվեր այնքան գործ ըրաւ, որ ուրիշ մը, որքան ջանք թափեր, հազիւ տասնը-հինգ-քսան տարուան մէջ պիտի ընէր:

Երիտասարդ արեղան Հայրիկի աշակերտներէն էր:

- Հայրիկէն առաջ, - շարունակեց ան, - վանքը գրեթէ ււերակ էր. ո՛չ դպրոց կար, ո՛չ աշակերտ եւ ո՛չ կանոնաւոր տնտեսութիւն: Հայրիկը կեանք տուաւ վանքին:

- Ուրեմն շատ սիրուած ըլլալու է...

- Իր հաւատարիմ աշակերտներէն եւ պարզ ժողովուրդէն՝ այո՛: Բայց մեծերէ՛ն... Ինչ որ ստացաւ եւ կը ստանայ միշտ եղած է ատելութիւն, հալածանք եւ դաւադրութիւն...

- Որո՞նք են այդ «մեծերը», - հարցուց Ասլանը:

- Քանի մը եկեղեցականներ՝ միացած քաղաքի աղաներուն հետ, - պատասխանեց արեղան:

- Իսկ բարեկամնե՞րը... ի՞նչ կընեն...

- Հայրիկին բարեկամները զրկեալ գիւղացիներն են, քաղաքի արհեստաւորներն ու գործաւորները - եւ մի քանի երիտա-

սարդներ, որոնց ամբողջ ունեցածը ազնիւ սիրտ եւ բարի ցանկութիւններ են...

Յայտնի էր՝ երիտասարդ արեղան ուրիշ ըսելիքներ ալ ուներ, բայց ինքզինք զսպեց:

*
* *

Որքա՛ն անհամբեր էի տեսնելու այդ մարդը, լսելու՝ ձայնը եւ խօսելու հետը: Ան մեզ երկար չսպասցուց. շուտով վերադարձաւ:

Դեռ երիտասարդ էր. երեսունհինգի շուրջ: Այդ տարիքին համար՝ «Հայրիկ» անունը տարօրինակ պիտի թուէր, եթէ ան չունենար սիրող հօր մը խնամքը՝ իր վանքին ու ժողովուրդին հանդէպ: Բարձրահասակ էր եւ ամրակազմ: Գլխուն *վեղար* չուներ. շագանակագոյն խիտ մազերը կէս մը կը ծածկէին լայն ճակատը, եւ կը թափէին հզօր ուսերուն: Մօրուքը թաւամազ էր: Ինչ որ աւելի ուշագրաւ էր դէմքին վրայ՝ արծիւի աչքերն էին եւ արծիւի քիթը: Գուցէ այդ էր պատճառը, որ ստացած էր երկրորդ անուն մը եւս - «Վասպուրականի արծիւ»:

Խրիմեան վարդապետը նախմեզ տարաւ գրատուն, բաղկացած յաջորդական երեք սենեակներէ: Երբ մտանք առաջին սենեակը, ան ըսաւ.

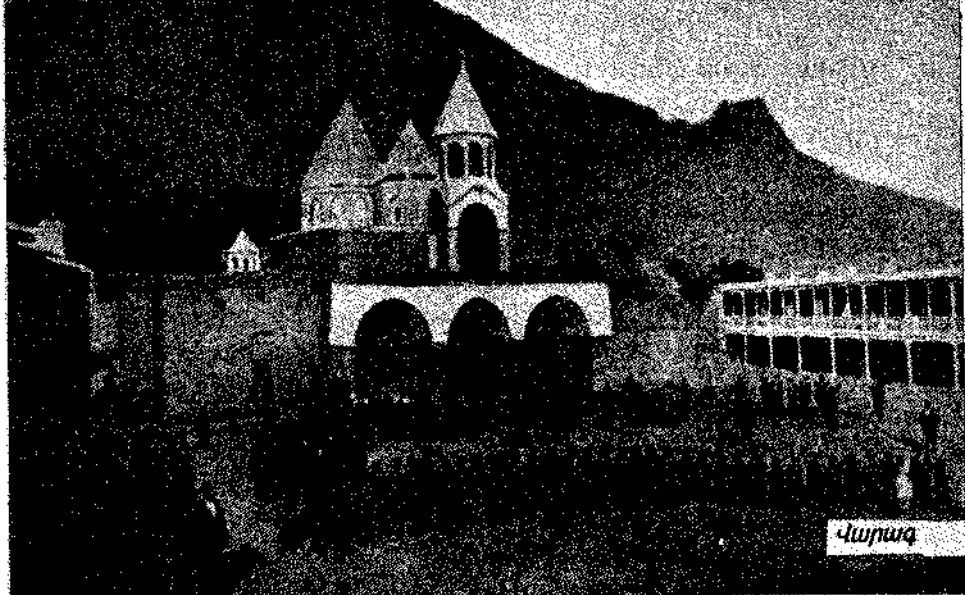
- Հոս հաւաքուած են բոլոր տպուած գիրքերը, թէ՛ հայերէն եւ թէ՛ օտար լեզուներով: Մեր *միաբաններն* իւրաքանչիւրը կրնայ որոշուած ժամերու մտնել հոս, եւ օգտուիլ անոնցմէ, սերտել...:

Անցանք երկրորդ սենեակը, ուր փակ դարաններու մէջ խնամքով դասաւորուած էին մեծաթիւ ձեռագիր հատորներ, մագաղաթներ:

- Դուք մեծ բարերարութիւն ըրած կ'ըլլայիք, Հայրիկ, եթէ աշխատէիք այս կողմերու բոլոր վանքերէն ազատել ձեռագիրները եւ հոս հաւաքել:

- Եթէ գիտնայիք՝ որքա՛ն դժուարութիւններու, անախորժութիւններու հանդիպած եմ, մինչեւ կրցեր եմ հաւաքել այսքանը: Մեր վանահայրերը կը նախընտրեն իրենց վանքերու գիրքերը

Վեղար.- կրօնատրոներու սուր գլխանոցը: *Միաբան.*- Վանքի մը կրօնատրոներու խումբին անդամ վանական:

անխնամ ձգել, որ փտին ու ոչնչանան, քան թե տալ՝ ապահով տեղ մը պահուելու:

Չեռագիրները քննելէ ետք, մտանք երրորդ սենեակը, աւելի ընդարձակ՝ քան առաջինները:

- Ասիկա ալ՝ մեր թանգարանը..., - ըսաւ Զայրիկը:

Այս սենեակը միւսներէն աւելի գրաւեց ուշադրութիւնս: Ինչե՛ր ըսէք՝ չկային հոն - Վանի աւերակներուն մէջէն գտնուած բոլոր գանձերը: Տեղ մը՝ դասաւորուած էին զանազան հին դրամներ, քովը՝ զանազան կանացի զարդեր՝ ականջի օղեր, ապարանջաններ, ուլունքներ եւայլն: Աւելի անդին՝ հնադարեան զէնքեր, պղինձէ ծանր վահաններ՝ վրան արծանագրութիւններով, նիզակներու եւ նետերու ծայրեր, սաղաւարտի եւ զրահի կտորներ, - բոլորը պղինձէ: Բայց ամենէն աւելի ուշադրութիւնս գրաւեցին երկու պզտիկ արծաններ, որոնցմէ մէկը պատուած էր ոսկիով եւ կը ներկայացներ դեռատի կին մը: Այնքա՛ն գեղեցիկ էր...

- Թանգարանը հիմնուած է գլխաւորաբար այն նպատակով, որ հետզհետէ հոս հաւաքուին Վանի շրջանին մէջ յայտնաբերուող հնութիւնները, որ ժողովուրդը կ'ոչնչացնէ յաճախ՝

չգիտակցելով անոսց սշանակութեան: Մանաւանդ կուռքերու արծաններ... դժբախտաբար մեր հոգեւորականները կը քաջալերեն այդ *մոլեռանդութիւնը*...

Ասլանը տուաւ իր տպաւորութիւնները Վանէն: Սիմոն պատուելիին վարժարանին, Կտուց կղզիի վանքին, Առաջնորդ սրբազանին, նահանգապետ փաշային եւ դեռ այլ դէմքերու եւ նիւթերու մասին՝ խօսեցաւ առանց ծածկելու իր մտածումները: Գայրիկը նոյնպէս արտայայտուեցաւ անկեղծութեամբ ու վրստահութեամբ: Արդեօ՞ք նախածանօթ էր Ասլանին. կամ զոնէ գիտէ՞ր անոր ինքնութիւնը:

Իրիկունը, երբ օդը քիչ մը զովացաւ, Գայրիկը մեզ տարաւ պտոյտի մը՝ վանքին շրջակայքը: Երկա՞ր՝ կը խօսէր իր երկրագործական աշխատանքներուն մասին:

- Գիտէ՞ք, պարոն բժշկապետ, քանի մը տարի առաջ՝ հոս գետնախնձորը բոլորովին անծանօթ էր: Մեր վանքը առաջինը եղաւ, որ սկսաւ մշակել այնքան օգտակար այս բանջարեղէնը: Շատեր զիս կը մեղադրեն, որ վանքի մէջ երկրագործական դպրոց հիմնեցի: Ըսէ՞ք խնդրեմ, պարոն բժշկապետ, վանականէ մը աւելի ո՞վ պէտք է ծանօթ ըլլայ հողի եւ հողամշակման: Վանքը միայն աղօթատեղի չէ: Մեր հին թագաւորներէն, իշխաններէն եւ իշխանուհիներէն մինչեւ մեր ժամանակներու բարեպաշտները՝ վանքին նուիրած են ամբողջ գիւղեր, ագարակներ, ընդարձակ անտառներ, այգիներ... Մեր նահանգին եւ առհասարակ Գայաստանի մէջ, վանքերը ամենահարուստ *կալուածատէրերն* են: Վանականները ինչպէ՞ս պիտի տնտեսեն այդ կալուածները, եթէ լաւ ծանօթ չըլլան գիւղատնտեսութեան:

Արեւը արդէն կը մօտենար մայրամուտին: Կարծես Գայրիկը միտք ունէր գիշերը մեզ վանք պահել: Բայց Ասլանը շնորհակալութեամբ մերժեց, ըսելով որ քաղաքը կարելոր գործ ունի եւ պէտք է իջնէ:

Մոլեռանդութիւն.- Կոյր եւ աններող հաւատք: Կալուածատէր.- Գողի, տուցի տէր:

11. ՄԱՏՆՈՒԹԻՒՆ

Մեծ գոհունակութեամբ մնաք բարով ըսիցք Հայրիկին ու ձիերը հեծնելով՝ սկսանք իջնել Վարազայ լեռան գառիվարը: Մեզի կ'ընկերանար քահանայ մը՝ Տեր Եղիշէ անունով: Ի՞նչ գործ ունէր ան վանքին մէջ, ինչո՞ւ եկաւ մեր հետ եւ կամ ի՞նչ խօսեցաւ ճամբան Ասլանին հետ, - չեմ գիտեր, որովհետեւ իրենք ինծմէ յիսուն քայլ մը առջեւ էին:

Ասլանը աւելի ետք պատմեց ինծի Տեր Եղիշէի մասին: Առողջ դատողութեան տեր մարդ՝ ան հանդիպած էր Հայրիկին Վանի մէջ, անմիջապէս հետը բարեկամացած էր, ու անոր ազդեցութեան տակ բոլորովին նոր ուղղութիւն առած՝ որոշած էր նըկիրուիլ մանուկներու կրթութեան գործին:

Գիշեր էր, երբ հասանք Այգեստան: Տեր հայրը հրաւիրեց մեզ իր տունը ընթրիքի: Ասլանը, որ սովորութիւն չուներ այդ տեսակ հրաւերներ ընդունելու, սիրով ընդունեց: Ընթրիքը անցաւ բաւական հաճելի:

*
*
*

- Կը կարծէ՞ք, որ տիկինը պիտի կարենայ գալ, - յանկարծ հարցուց Ասլանը քահանային, երբ ընթրիքի սեղանը հաւաքուեցաւ:

- Դիտի կարենայ, անպայման այս գիշեր հոս կ'ըլլայ, - պատասխանեց քահանան ինքնավստահ:

- Բաւական դժուար ըլլալու է իրեն համար... Ինչպէ՞ս պիտի կարենայ...,- կրկնեց Ասլանը *թերահաւատութեամբ*:

- Ան իր գործը գիտէ... ան այդ տեսակ գործերու համար բաւական խելք ունի...,- ըսաւ քահանան:

Տիկինը, որուն Ասլանը մեծ անհամբերութեամբ կը սպասէր, Տէր եղիշէին քոյրն էր: Տէր հայրը հայրենիքէն բացակայ եղած ատեն, իր տան մէջ պատահած էին երկու անփոխարինելի կորուստներ. մայրը մահացած էր, եւ միակ քոյրը, անտէր մնալով, բռնութեամբ յափշտակուած եւ դարձած էր կինը թուրքի մը՝ քաղաքի գլխաւոր ոստիկանապետ Լաթիֆ-բէկի: Այս վերջինը չարագործներու այն տեսակէն էր, որոնք գիտեն իրենց պաշտօնը լաւապէս «օգտագործել»: Ոստիկան ըլլալով, միանգամայն գողերու գաղտնի ընկեր էր, աւագակներու պաշտպան, սպանութիւններու մասնակից: Ու միեւնոյն ժամանակ՝ նահանգապետ փաշային սիրելին:

Տէր Դօր քոյրը թշուառ կին էր ու անբախտ մայր: Զինք հայրենի տունէն յափշտակած էին բռնութեամբ - եւ ինք սորված էր ատել բռնութիւնը: Իր վիրաւոր սիրտին մէջ զարգացած էր խուլ բողոք մը՝ դէպի ամէն տեսակի չարութիւն: Թշուառութեան գիտակցութիւնը իր մէջ ծնունդ տուած էր *կարեկցութեան*՝ դէպի ուրիշներու, եւ յատկապէս իր հայրենակիցներուն թշուառութիւնը:

*
* * *

Երբ վերջապէս տիկինը եղբօր հետ մտաւ մեր սենեակը, շուտով զգացի, որ իր ծանօթութիւնը Ասլանին հետ նոր չէր: Ան մօտեցաւ եւ արեւելեան կարգուկանոնին համար շատ անսովոր համարձակութեամբ մը՝ նստաւ Ասլանին քով, եւ անոր ձեռքը առնելով իր ձեռքերուն մէջ, ժպիտով ըսաւ.

- Ա՛խ, որքան կ'ուզէի քեզ տեսնել... Ո՛ւր ես, ի՞նչ այդքան կը թափառիս վանքերը... Դուն մատնուած ես...

- Ատիկա՛ ես շատոնց կը սպասէի...

Տիկինը Ասլանին տուաւ նամակ մը, որ ան կարդաց անմի-

Թերահաւատութիւն.- Կասկած, անվստահութիւն: Կարեկցութիւն.- Գուր:

ջապէս: Նախ դէմքը այլայլեցաւ, բայց շուտով իր սովորական պաղարիւնով հարցուց.

- Այս նամակը ինչպէ՞ս ինկաւ ձեռքդ:

Տիկինը պատմեց, թէ մի քանի օր առաջ փաշային քարտուղարը իր ամուսինին բերած էր այդ նամակը, փաշային կողմէն պատուիրելով, որ ամէն միջոցի դիմէ՝ որպէսզի ինն նկարագրուած անձը գտնուի: Ինք գաղտնի կը հետեւէր անոնց խօսակցութեան, անմիջապէս հասկցաւ, թէ նամակը որու մասին է, եւ ամուսինին բացակայութեան թուղթերուն մէջէն վերցուց զայն:

Նամակը գրուած էր քրքրէն: Հոն կ'ըսուէր, թէ Տիրամօր տօնախմբութեան տաճն մէջտեղ ելած էր արեղայ մը, որ ճգնաւորի կերպարանքով կը թափառէր ուխտաւորներուն միջեւ: Յետոյ կեղծ ճգնաւորը, վանեցի վաճառականի ծպտումով, գացած էր եգիտիներու ցեղապետին վրանը, եւ անոր քով մնացած էր ամբողջ օր մը: Հոնկէ մեկնելէ ետք, ան անհետացած էր, բայց նամակագիրը շատ հաւանական կը համարէր, որ Վան եկած ըլլայ: «Խաբեբան,- կ'ըսուէր, - ղեկավարներն է դաւադիրներու մեծ խումբի մը, որ խռովութիւն կը ստեղծէ ամէն տեղ: Եթէ Վան եկած է, անպայման որեւէ նոր ծպտում գործածած ըլլալու է»:

Նամակագիրը վերջաւորութեան կը ճշդէր. «Ես այս տեղեկութիւններս կը պարտիմ գլխաւորաբար սուրբ Տիրամօր վանքի վանահայր Կարապետ վարդապետին»:

Նամակը, Վանի նահանգապետ փաշային ուղղուած, ստորագրուած էր քիւրտ Շարիֆ-բէկէն: Ստորագրութեան տակ դրուած էին Կարապետ Հայր սուրբի, Տէր Թողիկի եւ իմ քեռի Պետրոսի կնիքները՝ այս մակագրութեամբ. «Մենք հաստատ գիտենք եւ կը վկայենք, որ բէկին գրածը ճշմարիտ է»:

Ասլանը դարձաւ տիկնոջ:

- Դուն այդ նամակը գողցած ես. պէտք է տանիս՝ նորէն իր տեղը դնես,- խորհուրդ տուաւ անոր, ապա անելցուց.- Դուն այն ըսէ, կը յիշե՞ս՝ ինչ խօսակցութիւն եղաւ ամուսինիդ եւ փաշային քարտուղարին միջեւ: Որո՞ւն վրայ կ'ասկած ունէին:

- Զու վրադ: Քարտուղարը ըսաւ. «Բժիշկը հայոց Առաջնորդին կողմէ հրաւիրուած է ընթրիքի: Փաշան նոյնպէս հրա-

մակագրութիւն.- Կրան անելցուած գրութիւն:

ւիրուած է. հոն պէտք է փորձել զայն»: Իրա՞ւ, դուն Առաջնորդին կողմէ ընթրիքի՞ հրաւիրուած ես:

- Այո՛:

- Ես խորհուրդ պիտի տայի չերթալ. փորձանքի մէջ կ'իյնաս:

- Բայց ճի՛շդ որովհետեւ զիս «պիտի փորձեն», պէտք է երթամ:

- Անուսինս ալ հոն կ'ըլլայ: Շատ վտանգաւոր մարդ է:

- Դուն առաջ միշտ կը քաջալերէիր զիս, տիկին. հիմա՝ հակառակը՝ կը վախցնես...

Եղբայրը, որ ամբողջ խօսակցութեան ատեն լուռ էր, հարցուց.

- Մէկ բան զիս շատ կը զարմացնէ. գաղտնիքը ինչպէ՞ս Կարապետ Դայր սուրբին կամ իր *համախոհներուն* յայտնուած է:

- Շատ պարզ ձեւով մը, - պատասխանեց Ասլանը, եւ պատմեց անցեալ դէպքերէն մէկը, որ յատկապէս ինծի համար՝ շատ հետաքրքրական էր, բայց շատ ալ՝ անօթալի:

... Կը յիշե՞ս, ընթերցող, Տիրամօր վանքի տօնախմբութեան այն խաղաղ, խորհրդաւոր գիշերը, երբ Մարօն եւ ես, նստած իրենց վրանին առջեւ, խօսակցութեան մէջ էինք: Յանկարծ հեռուէն խուեցաւ երգի մեղմ ձայն մը: Երբ Մարօն ըսաւ՝ «*Ճրգ-նաւորին ձայնն է*», ես հետաքրքրուեցայ այդ խորհրդաւոր ճրգ-նաւորով: Մեծ եղաւ զարմանքս, երբ Մարօն յայտնեց, որ ան Ասլանն է: Յետոյ մենք երկա՞ր խօսեցանք ծայտեալ Ասլանին մասին: Բայց մենք անզգուշ էինք. չէինք իսկ մտածեր, որ վրանին մէջէն երկու սուր ականջներ կը լսէին մեր խօսակցութիւնը: Պառաւ. իսթունը, որ մենք քնացած կը կարծէինք, մեզ լսած էր, եւ սարսափած՝ գացած էր Տէր Թողիկին խոստովանանքի, անոր յայտնելով ամէն բան: Իսկ Տէր Թողիկը իր ստացած տեղեկութիւնները կը յայտնէ իմ քեռի Պետրոսին եւ Կարապետ Դայր սուրբին. կ'իմացնեն Շարիֆ-բեկին, եւ չորսը միասին նահանգապետ փաշային կը գրեն այն նամակը, որ քանի մը վայրկեան առաջ Ասլանին ձեռքն էր:

- Դիմա կը հասկնա՞ք՝ Կարապետ հայր սուրբը եւ իր համախոհները ուրկէ՞ գիտէին ծպտումին գաղտնիքը, - հարցուց Ասլանը, երբ վերջացուց իր պատմութիւնը:

Ես ամօթս գետնին տակը անցայ: Գլխաւորաբար իմ եւ Մա-

Համախոհ.- Նոյն ձեւով մտածող:

ըրոյին յիմարութիւնը պատասխանատու էր այն մեծ վտանգին, որուն առջեւ կանգնած էր Ասլանը: Մենք էինք որ, մեր անզգուշութեամբ, մատնած էինք զինքը:

Ասլանը նկատեց շփոթութիւնս, ու ինձի դառնալով ըսաւ.

- Հոգ մի՛ ըներ. ամէն բան կ'անցնի...

Բայց տիկինը իր կարգին հետաքրքիր էր իմանալու, թէ ուրկէ՞ եւ ինչպէ՞ս Ասլանը տեղեակ էր այդ բոլորէն:

- Ես առջի օր նամակ մը ստացայ,- ըսաւ Ասլանը:

Յիշեցի պառաւ Սուսանին օր մը առաջ երեւիլը Այգեստանի փողոցներուն մէջ, եւ Հիւբբիին կախարդական գաւազանին մէջ պահուած խորհրդաւոր թուղթը:

- Իսկ քու նամակագիրդ,- հարցուց տիկինը, - ի՞նչպէս կրնար գիտնալ այդ բոլոր մանրամասնութիւնները:

- Քահանային դուստրը՝ Սոնան, պատուական աղջիկ մը, կը լսէ այս ամբողջ խօսակցութիւնը: Ան կը շտապէ լուրը տալ Մարոյին. իսկ Մարօն՝ իմ նամակագիրիս: Կը տեսնե՞ս, տիկին,- եզրակացուց Ասլանը,- դարձեալ կիներն են գործ տեսնողները:

- Մարօ՞ եւ Սոնա,- կրկնեց տիկինը *ոգեւորութեամբ*, - երկու օրիորդներ, որոնք կը պատրաստուին ծառայել բարի Գործին: Ա՛խ, որքան կը փափաքիմ գոնէ անգամ մը տեսնել զիրենք...

Խօսակցութիւնը կրկին դարձաւ մատնութեան խնդիրին: Տիկինը մանրամասն տեղեկութիւններ եւ խորհուրդներ տուաւ Ասլանին:

Գրեթէ լուսաբաց էր, երբ մենք ոտքի ելանք մեկնելու Տէր հօր տունէն: Դուրս ելլելու պահուն, Ասլանը խոր շնորհակալութեամբ բռնեց տիկնոջ ձեռքը եւ ըսաւ.

- Կը յուսամ, որ մենք դարձեալ կը տեսնուինք:

- Անպայման,- պատասխանեց տիկինը:

- Ո՞ւր:

- Ես կու գամ ձեզի:

- Անյարմար չը՞լլար...

- Բնա՛ւ երբեք:

Ոգեւորութիւն. - Խանդավառութիւն, եռանդ:

12. ՀԱՐՑԱՔՆՆՈՒԹԻՒՆ

Իրիկուն էր արդեն, երբ Ասլանն ու ես, ձիերը նստած, ուղղուեցանք դեպի առաջնորդարան: Ճամբան հարցուցի.

- Ի՞նչ կը կարծես. Առաջնորդը տեղեակ կ'ըլլա՞յ մատնութենէն:

- Անպայման,- պատասխանեց Ասլանը,- անկարելի է, որ փաշան այդ մասին անոր հետ խորհրդակցած չըլլայ:

Յետոյ ինծի պատուիրեց.

- Դուն, հոստեղի սովորութեան համաձայն, կը կանգնիս դրան մօտ, դեպի ներս: Աշխատէ բա՛ր չփախցնել խօսակցութիւններէն:

Խուճը մը ժառաներ կանգնած էին առաջնորդարանի դրան առջեւ՝ հիւրերը ընդունելու համար: Սրահներէն մէկը շքեղօրէն զարդարուած էր: Առաջին անգամն էր՝ այդպիսի ճոխութիւն կը տեսնէի:

Արբազանը իր հիւրերը կ'ընդունէր՝ առանց տեղէն շարժելու. միայն ձեռքը կ'երկարէր՝ բարեւի համար: Բայց երբ Ասլանը մըտաւ, ան կէս մը բարձրացաւ, բռնեց Ասլանին ձեռքը, բարեկամաբար սեղմեց եւ փաշային քով նստելու տեղ ցոյց տուաւ իրեն:

Ասլանը դարձաւ անոր՝ այս խօսքերով.

- Չեն գիտեր՝ ինչպէ՛ս շնորհակալ ըլլամ ձեզի, Սրբազան հայր. ձեր *յանձնարարական թուղթը* ինձի շատ ու շատ օգնեց:

- Ատիկա մեր պարտականութիւնն է, պարոն բժշկապետ - մեր կարելիութեան համաձայն գոհացնել մեր կողմերը եկած ճամբորդներու հետաքրքրութիւնը.- ու Առաջնորդը շարունակեց.- կը փափաքիմ ձեզի ծանօթացնել հիւրերս: Սիւ, հոս, քիւրտերու մեծ եւ քաջ ցեղի մը գլխաւորը Շարիֆ-բէկը:

- Շատ ուրախ եմ ծանօթանալու,- ըսաւ Ասլանը՝ ձեռքը երկարելով քիւրտ բէկին:

- Շատ պատուական մարդ է, իմ ամենալաւ բարեկամս,- շարունակեց Առաջնորդը.- նահանգի քրիստոնեայ բնակչութեան պաշտպանն է...

Բէկը անշուշտ նոյն անձնատրութիւնն էր, անգութ քարդարար մը, որուն՝ Ասլանի մասին գրած մատնութեան նամակը անցեալ գիշեր կարդացած էինք Տէր Եղիշէի տունը:

- Սիւ մեր քաղաքի ոստիկանութեան պետը, Լաթիֆ-բէկը,- խօսքը առաջ տարաւ առաջնորդը.- շատ պատուական մարդ... իր շնորհիւ է որ մեր քաղաքը կատարեալ ապահովութիւն կը վայել:

Պարոն բժշկապետը ձեռքը երկարեց նաեւ այս «շատ պատուական» մարդուն՝ Տէր Եղիշէի քրոջ ամուսինին, որուն յանձնուած էր մատնուած Ասլանին գործը:

Սիւս հիւրեր քիչ էին թիւով. երեք հոգի միայն, հայ վաճառականներ:

- Երեքն ալ անդամ են մեր քաղաքի դատաստանական խորհուրդին, - վերջացուց Սրբազանը:

* * *

Յետոյ փաշան սկսաւ զբաղեցնել Ասլանը: Զանազան *սրախօսութիւններով*՝ ան անդադար խօսքը կ'ուղղէր իրեն:

- Յուսամ մեր քաղաքին հնութիւնները բաւական գրաւեցին ձեզ, պարոն բժշկապետ,- հարցուց ան:

- Հնութիւնները գրաւեցին, այո՛,- պատասխանեց Ասլանը,-

Յանձնարարական թուղթ.- Սէկուն տրուած գրաւոր վկայութիւն իր մասին՝ օգտակար ըլլալու համար: Միախօսութիւն.- Միամիտ խօսք, կատակ:

բայց ինչ որ նոր է այստեղ, շատ տխուր տպավորութիւն կը ձգէ: Աններելի անկարգութիւններ կը պատահին տեղէ տեղ: Իմ անցած պահուս, Պարսկաստանի սահմանագիծին վրայ, սարսափելի բարբարոսութիւններ գործուած էին:

Ասլանը, մտածեցի, յարձակողական ձեւով կը մօտենայ. անվախօրէն ջարդերու մասին խօսելով՝ կը փորձէ անվախ օտար ճամբորդի տպավորութիւն ձգել: Բայց պիտի յաջողի՞...

- Պարոն բժշկապետ, դուք ո՞ր ճամբէն անցաք.- հարցուց քեզ՝ իրարանցումի մատնուած.- Լաւ է, որ այդ անկարգութիւններու ատեն ձեզի որեւէ փորձանք չէ պատահած:

Հարցաքննութիւնը սկսաւ, մտածեցի: Սե՛ծ վախով կը սպասէի՝ Ասլանը ինչպէ՞ս դուրս պիտի գար թակարդէն: Ան շատ անհոգ պատասխանեց.

- Ինձի բան չէր կրնար պատահիլ. դեռ երզում եղած ատեն՝ նահանգապետէն բաց հրամանագիր մը առի, որպէսզի ամէն տեղ պահապան ձիաւորներ տան ինձի:

- Լաւ ըրեր էք: Ո՞ր կողմերէն անցաք:

- Էրզումէն կարաւանի ճամբով ուղղակի գացի Պայազիտ, հոնկէ անցայ Մակու, ապա՝ Խոյ, Թաւրիզ, յետոյ դարձայ դէպի Պաշ-Չալէ, ուրկէ Խոշապի ծորի ճամբով վան հասայ:

Քիւրտը աւելի շուարեցաւ: Ավանին տուած *ուղեգիծը* բոլորովին կը շեղէր այն վայրերէն, ուրկէ անցած էր իր փնտռած կասկածելի անձնաւորութիւնը: Բայց վերջին փորձ մըն ալ ըրաւ:

- Եթէ դուք Խոշապի ծորը ձգիք եւ բռնէիք վերի ճամբան, անպայման կը հանդիպէիք հայոց մէկ նշանաւոր վանքի տօնախմբութեան... շատ հետաքրքրական կ'ըլլար եւրոպացի ճամբորդի մը համար:

Ես կրկին շունչս բռնեցի: Բայց Ասլանը իր սովորական եղանակով պատասխանեց.

- Երբ անցայ, ըսին, որ տօնախմբութիւնը վերջացած էր. ուխտաւորները սկսած էին ցրուիլ, վերադառնալ իրենց տուները:

Ուղեգիծ. - Տեղափոխութեան համար ղնտրուած ճամբայ:

Ոստիկանութեան պետ Լաթիֆ-բէկը, որ ամբողջ ժամանակը լուռ էր, ըսաւ փաշային:

- Լաւ կ'ըլլար որ մենք ալ, ինչպէս Երզրումի նահանգապետը, ապահով դարձնէինք պարոն բժշկապետին ճամբորդութիւնը մեր թուղթերով: Մեր նահանգին մէջ՝ ան մեր հիւրն է:

Յետոյ, դառնալով Ասլանին, հարցուց:

- Եթէ չեմ սխալիր, մէկ-երկու օրէն կը մեկնիք մեր քաղաքէն. ուրեմն պէտք է թուղթերը շուտով պատրաստել: Միայն պէտք է, որ դուք վաղը ձեր ձեռքը ունեցածները մեզի դրկէք, որպէսզի մենք ալ անոնց համեմատ պատրաստենք մերը:

Դարձեալ սարսափը զիս պատեց: «Ասլանը իր խօսքերով բռնուեցաւ», մտածեցի: Ոստիկանութեան պետը քաղաքավար ձեւով իրմէ պաշտօնական թուղթեր կը պահանջէր: Փաշան հասկացաւ անոր միտքը, ու խորամանկութեամբ հաստատեց անոր ըսածը.

- Այո՛, այո՛, պարոն բժշկապետը մեր նահանգին մէջ մեր յարգելի հիւրն է:

- Շնորհակալ եմ ձեր ուշադրութեան համար, վսեմաշուք տէր.- ըսաւ Ասլանը՝ քաղաքավարութիւնը փոխադարձելով՝ գլխու շարժումով մը.- դուք այնքան ազնիւ գտնուեցաք, որ ես նոյնիսկ պէտք չունեցայ Երզրումի նահանգապետին յանձնարարական նամակը սկիզբէն ներկայացնել ձեզի:

Փաշան կեղծ ուրախութեամբ բացականչեց.

- Ի՞նչ կ'ըսէք... Ա՛խ, պարոն բժշկապետ, դուք զիս զրկած էք իմ բարեկամիս նամակէն: Երզրումի նահանգապետը իմ ամենալաւ բարեկամս է:

- Այս նամակը ես պահած էի, որ հոսկէ մեկնելու ատեն յանձնեմ ձեզի,- ըսաւ Ասլանը իր թղթապանակէն պզտիկ նամակ մը հանելով.- քայց որովհետեւ խօսք եղաւ, այս վայրկեանին կու տամ:

- Եսնդրեմ, խնդրեմ:

Փաշան բացաւ նամակը ու լսելի ձայնով կարդաց զայն:

- Բարեկամս իր ձեռքով իսկ գրած է,- ըսաւ նամակը կարդալէ ետք:

Ես սկսայ ազատ շունչ քաշել: Ասլանը լաւ պրծաւ, կը մտածէի: Մինչ այդ, ան կը դառնար ոստիկանութեան պետին.

- Դուք, Լաթիֆ բէկ, լաւ ըրիք ինձի յիշեցնելով, որ յանձնեմ թուղթերս: Խնդրեմ, հիմակուրնէ՛ ընդունեցէք:

Քիւրտ բէկը սառած մնաց: Նոյնքան ապշած էր նաեւ Առաջնորդը: Նուազ չէր նաեւ իմ զարմանքս. ուրկէ՞ ճարած էր Ասլանը այդ թուղթերը:

Այո, Ասլանը լաւ պրծաւ: Բայց քիւրտ բէկը մնացած էր ամբաստանութեան տակ. պէտք էր ձեռով մը արդարացնել զայն:

- Դուք, պարոն բժշկապետ, այնքան գէշ մի՛ համարէք ջալալիները, որոնց ցեղապետը ըլլալու պատիւը ունիմ: Եթէ լսած ըլլայիք այն օգնութիւնները, որ մենք կու տանք այս կողմերու քրիստոնեաներուն, վստահ եմ, որ ձեր կարծիքը կը փոխէիք մեր մասին,- ըսաւ քիւրտ բէկը:

Ասլանը պատասխանեց լռութեամբ:

Կրկին խօսք եղաւ Ասլանի յաջորդ օր ճամբայ ելլելուն մասին: Առաջնորդը ըսաւ.

- Թեւ վսեմաշուք փաշան ձեզի կու տայ անհրաժեշտ թուղթերը, բայց ամէն պարագայի ես ձեզի խորհուրդ կու տայի կարաւանի հետ երթալ:

- Ես ալ այդ միտքը ունիմ,- պատասխանեց Ասլանը,- ինձի ըսին, որ վաղը իրիկուն կարաւան մը կը մեկնի:

- Որո՞ն կարաւանն է,- հարցուց փաշան:

- Չեմ գիտեր:

- Թոխմախ-Արթինին կարաւանը,- մէջը մտաւ ոստիկանապետը:

- Հա, Թոխմախ-Արթինը շատ քաջ մարդ է, անոր կարաւանը ամենէն ապահովն է ճամբորդութեան համար:

*
* * *

Վերջապէս ընթրիքը տուին: Գորգերուն վրայ տարածուեցան գունաւոր սփռոցներ, եւ կերակուրները, պղինձէ կլոր ափսէ-

Կարաանին մեջ

Ներու վրայ շարուած, ներս բերուեցան: Վիճաբանութիւնները դադրեցան, որովհետեւ արեւելքի մեջ ճաշի ընթացքին շատ չեն խօսիր: Կը խօսէր միայն Առաջնորդը, մինչ միւսները կուտէին, ուղղակի մատներով:

Ընթրիքէն ետք, երբ հրամցուցին վերջին սուրճը եւ վերջին նարկիլէն, Ասլանը ներողութիւն խնդրելով յայտնեց, որ երկար չի կրնար մնալ, որովհետեւ առտուն ճամբու պատրաստութիւններ պիտի տեսնէ: Ինձի հրամայեց ըսել ծառաներուն, որ մեր ձիերը պատրաստեն:

Ոտքի ելաւ, բռնեց նախ Առաջնորդին, յետոյ փաշային ձեռքը, եւ յայտնեց իր խոր շնորհակալութիւնը անոնց հիւրասիրութեան համար:

Վստահ էի, որ անոնց կասկածները Ասլանի մասին՝ բոլորովին փարատած էին: Ալ լրիւ հերքուած էր ենթադրութիւնը՝ որ Տոքթ. Ռիսմանի դիմակին տակ պահուած էր Ս. Տիրամօր վանքի ճղճուաւորը...

13. ԿԱՐԱԻԱՆ

Յաջորդ առտու ամեն բան պատրաստ էր: Ճամբայ ելլելու համար, կը մնար միայն փաշային խոստացած թուղթերը ստանալ:

- Այդքան կարեւորութիւն ունին այդ թուղթերը, որ կ'արժէ սպասել, - հարցուցի ես:

- Մասնաւոր կարեւորութիւն՝ ոչ,- պատասխանեց Ասլանը.- բայց իմաստով մըն ալ՝ ունին:

Կէսօրուան մօտ եկաւ փաշային քարտուղարը: Իր հետ կը բերէր ոչ միայն փաշային խոստացած թուղթերը, այլեւ թանկագին նուէր մը - գեղեցիկ արաբական նժոյգ մը՝ իր ամբողջ փառաւոր *հանդերձանքով*:

Իմանալով խնդիրը, Ասլանը աստիճաններէն իջաւ՝ դիմաւորելու համար զանոնք - քարտուղարը եւ նորին վսեմութեան ուղարկած նժոյգը: Ընդունեց թուղթերն ու նուէրը, շնորհակալութիւն յայտնեց քարտուղարին, եւ առատաձեռնօրէն վարձատրեց զայն:

*
* *
*

Կարաւաններու պատմութիւնները միշտ ալ կախարդիչ տպաւորութիւն ձգած են վրաս. անոնց մասին լսած են շատ հետաքրքրական գրոյցներ: Ուրեմն կարելի է երեւակայել ուրախութիւնս, որ բախտը կ'ունենայի ճամբորդելու մեծ կարաւանի մը հետ:

Ֆանդերձանք.- Յագուստ, գարդեղէն կամ ընկերացող ուրիշ իրեր:

Կարաւանը ճամբայ պիտի ելլէր երեկոյեան: Վարպետ Փանոսը, մայրը, կինը, երեխաները հաւաքուած էին բակը՝ մեզ ճամբու դնելու: Փողոցը մեզի կը սպասէին երկու ձիեր, փաշային նուիրած նժոյգը՝ Ասլանի համար եւ բաւական լաւ ձի մը՝ ինծի համար:

- Մնա՞ք բարով, բարեկամներ,- ըսաւ Ասլանը:
- Բարի ճանապարհ եւ յաջողութիւն,- ըսաւ վարպետ Փանոսը:

Արեւի վերջին ճառագայթները դեռ կը շողային: Հասանք կարաւանին մեկնակէտը:

Հոն վերջին անգամ հանդիպեցանք մուսուլցի վաճառական խոճա թորոսին, որ մէկ կողմ կանգնած, կը խօսէր կարաւանի պետին հետ: Սեզ տեսնելով՝ մօտեցաւ.

- Բարե՛ւ, պարոն բժշկապետ, դուք արդէն կը մեկնի՞ք, - հարցուց ան, բռնելով Ասլանի ձեռքը:

- Կը մեկնիմ, խոճա թորոս,- պատասխանեց Ասլանը. - իսկ դուք հոս ի՞նչ կընէք:

- Վաճառականը ի՞նչ պիտի ընէ. բամպակի բեռներ ունէի Բաղէշ դրկելու, եկայ, յանձնեցի կարաւանին,- դուք Բաղէշ կը հանդիպի՞ք, պարոն բժշկապետ:

- Անպայման:

- Իսկ Մո՞ւշ:

- Նոյնպէս:

- Ուրեմն, եթէ չէք մերժեր իմ պզտիկ մէկ օգնութիւնս, ձեզի կու տամ երկու յանձնարարական նամակներ, մէկը՝ Բաղէշ, միւսը՝ Մուշ: Այդ քաղաքներուն մէջ երկու լաւ բարեկամներ ունիմ. անոնք կրնան օգտակար ըլլալ ձեզի: Կարծեմ դուք կը հետաքրքրուիք հնութիւններով, պարոն բժշկապետ:

- Այո՛, շնորհակալ եմ, խոճա թորոս,- ըսաւ Ասլանը, ընդունելով նամակները եւ սեղմելով մուսուլցիին ձեռքը.- Մնաք բարով, խոճա թորոս:

Սենք բաժնուեցանք: Ընթերցո՞ղ, դուն անշուշտ չես մոռցած՝ ո՛վ էր այդ մուսուլցին, իր արաբական փաթեցոցով եւ շիւ, վառվռուն աչքերով...

Կարաւանը Արեւելքի շարժական կեանքն է:

Սեղ ճամբուն վրայ՝ մեր կարաւանը կը կազմէր երկար գիծ մը: Բեռնատար գրաստները կ'առաջանային իրար ետեւէ: Անոնք խմբուած էին ըստ գոյնի. մէկ խումբը բաղկացած էր ճերմակներէ, միւսը՝ սեւերէ, երրորդը՝ մութ-մոխրագոյններէ եւայլն: Իւրաքանչիւր խումբի ջորիներ, պարանով իրարու կապուած, շղթայ կը կազմէին. եւ ամէն խումբի կ'ընկերանային երկու ծառաներ: Ինչպէս ամէն կարաւանի պէտ, Թոխմախ Արթինը մասնաւոր խնամքով ու հպարտութեամբ զարդարած էր իր գրաստները՝ ձիեր ու ջորիներ:

Ամենէն առջեւէն՝ մինակ, կը քալէր կարաւանին առաջնորդը՝ ճերմակ, ամեռի ջորի մը, լայն կուրծքով եւ գեղեցիկ գլուխով: Կարաւանին ճամբու հանգստութիւնը, ապահովութիւնը, երբեմն նոյնիսկ ճակատագիրը՝ վստահուած կ'ըլլար այդ ուժեղ, խելացի *բնագրով* օժտուած անասունին:

Բեռնակիր ջորիներուն ետեւէն կ'երթային ճամբորդները, ոմանք ձիերու վրայ նստած, ոմանք աւանակներու: Իւրաքանչիւրը իր հետ կը պտտցնէր իր խոհանոցը, ինչպէս եւ իր անկողինը, որ ցերեկային ճամբու ատեն, գրաստին վրայ կապուած, կը ծառայէր իբր բազմոց: Իսկ հարուստները իրենց հետ կը փոխադրէին նաեւ վրաններ:

Կարաւանապետը, կամ «քարւան-պաշի»ն, հռչակաւոր Թոխմախ-Արթինը, միջահասակ մարդ էր, ամրակազմ՝ ծառի բունի պէս: Սեւ նոյգի մը վրայ նստած, հրացանը ուսին, ատրճանակները մէջքին կապած եւ սուրը գօտիէն կախած, ան կայծակի արագութեամբ կը տեղափոխուէր կարաւանի առջեւէն ետեւ եւ աջ կողմէն՝ ձախը: Ծամբաներու եւ անցքերու բոլոր վտանգաւոր տեղերը գիտէր: Երբ այսպիսի տեղեր կը հասներ, կը բաժնուէր կարաւանէն, կը հեռանար, կը քարծրանար բլուրներու վրայ, դիտելու՝ արդեօք արագակներ փակա՞ծ էին ճամբան, թէ՞ անցքը ազատ էր:

Բնագր. - Դասկնալու եւ վարունլու բնական կարողութիւն:

Իրիկնային մութը դեռ չէր պատած բոլորովին ու բաւական լոյս կար, երբ մեր կարաւանը անցաւ Արտամէտին:

Արտամէտը գեղեցիկ է իր ընդարձակ այգիներով եւ իր բարձր, սքանչելի, ծովահայեաց դիրքով: Տասնութ դար առաջ՝ այդ բարձունքներուն վրայ կանգնած էին Արտաշէս Բ-ի հրաշալի ապարանքները, ամրոցները՝ հզօր աշտարակներով ու պարիսպներով: Իսկ հիմա՝ անոնց տեղը կանգնած են թուրք պէյտերու տուներ: Տասնութ դար առաջ, Արտամէտի *բուրաստաններուն* մէջ, կը ճեմէր Սաթենիկ տիկինը, ալաններու գեղեցկուհին, Արտաշէսի սիրելին. իսկ հիմա, ծառերու հովանիին տակ, թըրքուհի հանըմներն են: Տասնութ դար առաջ, *Աստղիկի* հոյակապ տաճարը կանգնած էր բլուրի գագաթին: Հայ աղջիկները ամէն աշտու սիրոյ աստուածուհիին տաճարը կը զարդարէին թարմ ծաղիկներով եւ անկէ բախտ կը խնդրէին:

Հոս եւս Ասլանը հետաքրքրական հնութիւններ ցուցուց ինձի:

Արտամէտէն անցնիլ եւ չուտել Արտամէտի հոտաւետ, անուշահամ խնձորը - յանցանք է: Երբ կը պատրաստուէինք ճամբայ իյնալու, նկատեցի աղջիկ մը, որ ճամբուն եզերքը նստած՝ առջեւը դրած էր խնձորներով լեցուն մաղ մը: Մօտեցայ:

- Ծախո՞ւ են:

Աղջկան այտերը կարմրեցան՝ ինչպէս իր առջեւ դրուած խընձորները: Գլուխը շարժեց հաստատական:

- Քանի՞ ...

- Հինգ փարա:

- Մա՞ղն ալ հետը:

- Չէ՛, ես ալ հետը:

Արտամէտուիին ցոյց տուաւ իր սրամտութիւնը:

Հասաւ զով գիշերը: Կարաւանը կանգ առաւ գետի մը մօտ:

Կարաւանապետին ծառաները աճապարանքով բեռները իջեցուցին ջորիներէն: Ճամբորդները խումբ-խումբ տեղաւորուեցան գետեզերքին, իրենց շուրջ հաւաքելով իրենց իրեղէնները: Կարպետները եւ զորգերը տարածուեցան փափուկ խտին վրայ, անկողիները բացուեցան: Ոմանք իջան ջուրին քով

Բուրաստան.- Ծաղիկներով լեցուն պարտեզ: Աստղիկ.- Հին հայերու սիրոյ աստուածուհին:

լուացուելու: Ուրիշներ լծուեցան ընթրիքի պատրաստութեան: Հարուստներուն վրանները երբեմն իսկական բնակարանի հանգստաւտութիւն ունէին. յատկապէս՝ բաղկացած էին զատ բաժիններէ՝ այդ մարդոց եւ կիներու համար:

Կարաւանին հետ կը ճամբորդէին երգիչներ, տերվիշներ, աշուղ մը եւ գնչուներ: Տեղ մը տերվիշը, արեւելքի փիլիսոփան, ունկնդիրներու խումբ մը կը զբաղեցնէր զանազան *իմաստասիրական* հարցերով: Անդին՝ աշուղը նոր սկսած էր վէպ մը. ոգեւորուած՝ կը պատմէր: Երիտասարդներ, կարաւանի բանակավայրէն դուրս նստած, մտիկ կ'ընէին գնչուներու երգը:

Ասլանը եւ ես, գետի ափին նստած, հեռուէն կը լսէինք եւ կը դիտէինք այս բոլորը:

- Գիտե՞ս, Ֆարիատ,- լռութիւնը խզեց Ասլանը.- ես շուտով կը մեկնիմ...

- Մինա՞կ...,- հազիւ կրցայ հարցնել ես. թեւ արդէն գրեթէ գիտէի իր պատասխանը:

- Մինակ... եւ հեռաւոր տեղեր: Դուն կը մնաս հոս՝ ուրիշ ընկերներու հետ գործելու, քու ճամբադ բանալու...

Մեր խօսակցութիւնը ընդհատեց Թոխմախ-Արթինը. մօտեցաւ եւ բարի երեկոյ մաղթեց: Ասլանը հարցուց.

- Ինչպէ՞ս են ճամբաները:

- Ճամբաները միշտ վտանգաւոր են,- պատասխանեց ան.- եթէ քիչ մը հեռանաք, կը տեսնէք. ամէն մէկ ժայռի ետեւ, ամէն փոսի մէջ, ամէն թուփի տակ աւազակ մը պահոււրտած է:

- Չէ՞ք վախճար:

- Ինչէ՞ն վախճամ. անոնց մարմինը երկաթ է՞, իմա՝ միսէ... անոնք ալ ինձի պէս մարդ են:

- Առտուն երկու լաւ ձիաւորի պէտք ունինք,- ըսաւ Ասլանը. - պէտք է կարաւանէն առաջ անցնիմ՝ քանի մը տեղեր տեսնեմ:

- Ես քեզի մարդոցմէս երկու այնպիսի ձիաւորներ կու տամ, որոնցմէ ամէն մէկը հարիւրի պատասխան կու տայ, - խոստացաւ ան եւ «բարի գիշեր» ըսելով՝ հեռացաւ մեզմէ:

Իմաստասիրական. - Աշխարհի, կեանքի իմաստը քննող. փիլիսոփայական:

14. ԳՈՒՇԱԿՈՂՈ

Արեւը դեռ չէր ծագած, երբ աչքերս բացի: Վրանի սուտքին առջեւ կը սպասէին մեր ձիերը՝ թամբուած: Ասլանը ինձմէ կանուխ ելած էր:

Երբ նստանք ձիերը եւ ճամբայ ինկանք, Արթինին խոստացած երկու ձիաւորները, մեր առաջնորդներն ու գինակիցները, գէնքերու տակ կորսուած, առաջ անցան: Սենք հետեւեցանք:

Ասլանը քշեց դէպի Գայոց-Չորի հարաւային կողմը՝ Ռըշտունեաց լեռները:

Երկար առաջացանք՝ առանց խօսելու: Գեռուէն, Արտոս լեռան ստորոտին, սեւ քիծերու պէս կ'երեւէին խումբ մը վրաններ:

Ասլանը ըսաւ, որ հոն կ'ապրի քիւրտ նշանաւոր շէյխ մը, որ մեծ ազդեցութիւն ունի բոլոր ցեղերուն վրայ. գրեթէ կը պաշտեն զայն:

- Բայց ան շատ մոլեռանդ է եւ քրիստոնեաներու թշնամի, - աւելացուց Ասլանը: - Քանի՛-քանի վանքեր քանդել տուած է, քանի՛-քանի հայկական գիւղեր այրած է. քրիստոնեաները ոչնչացնելը՝ իր ամենասիրելի փափաքն է եւ երազը:

- Եւ դուն այդպիսի չարագործի մը քո՞վ կ'երթաս:

- Ես անոր քով չեմ երթար. ես ուրիշ մէկը պէտք է տեսնեմ, - ճշդեց Ասլանը. - մէկը՝ որ շատ յարգուած է շէյխէն, եւ որուն ան կը դիմէ գրեթէ իր բոլոր գործերուն համար: - Քիւրտերը զայն կ'ընդունին ուղղակի իրբ շէյխին փոխանորդը. բայց ինք շատ համեստ է. ոչ փառքը կը հետաքրքրէ զինք, ոչ ալ աստիճանը:

Գիշերը բաւական առաջացած էր, երբ հասանք շէյխին վրանները: Ձիւնուած գիշերապահներ կը հսկէին բոլոր դիրքերուն վրայ: Միջոց չկար մտնելու՝ առանց հանդիպելու անոնց: Մեզի մօտեցան անոնցմէ մի քանին եւ հարցուցին՝ ո՛վ ենք, ի՞նչ կ'ուզենք:

- «Գուշակողին» քով կ'երթանք, - պատասխանեց մեր առաջնորդներէն մէկը:

Պահակները չառարկեցին. «գուշակողը» այնքան անհրաժեշտ մարդ ըլլալու էր, որ այցելուներու գիշեր-ցերեկ զինք փնտռելը չէր զարմացներ: Մեզի ուղղութիւն մը ցոյց տուին. միայն իրենցմէ մէկը հեռուէն հետեւեցաւ մեզի:

«Գուշակողը» մինակ էր իր վրանին մէջ: Դրան մօտ մեր ձիերուն կանգ առնելը լսելով, դուրս ելաւ՝ ձեռքը գիրք մը:

- Բարի՞ ըլլալ, - հարցուց:

- Ձեր գուշակութիւնը լսելու եկած ենք, - բացատրեց Ասլանը:

Ձիւնի պէս ճերմակ մազերը թափած էին ուսերուն, եւ խառնուելով նոյնպէս ճերմակ մօրութիւն՝ կը կազմէին ճերմակ շրջանակ մը, որուն մէջ երեւցող դէմքին մոլոր ղեղնած, մագաղաթի գոյն առած էր: Ամբողջ հագուստը բաղկացած էր մինչեւ բոպիկ ոտքերը հասնող ճերմակ երկար շապիկէ մը - կարծես իսկական ճգնաւոր մը՝ թէ՛ երեւոյթով եւ թէ տարագով: Արդէն վրանն ալ, առաջին վայրկեանէն, իմ վրաս այն տըպաւորութիւնը ձգեց, որ կարծես ճգնաւորի խուց մտած էի:

«Գուշակողը» մեծ հռչակ շահած էր քիւրտերուն մէջ. ամենահեռաւոր տեղերէ կու գային քովը, նուէրներ կը բերէին եւ զանազան հարցումներ կ'ուղղէին: Ստացած նուէրները կը բաժնէր աղքատներուն, իսկ ինքը կ'ապրէր չքաւորութեան մէջ:

Ներս մտաւ մեր առաջնորդներէն մէկը, եւ Ասլանին հարցուց՝ չէ՞ր ուզեր ուսելու բան մը պատուիրել: Այն ատեն, տեղի ունեցաւ անակնկալ եւ ցնցող տեսարան մը: Երբ երիտասարդին եւ ծերունիին աչքերը իրարու հանդիպեցան, անոնք շշմած իրար

Գուշակող. - Ապագան եւ ուրիշ անյայտ բաներ նախատեսող կախարդ:

դիտեցին եւ վազեցին գրկուեցան. պահ մը միայն անհասկնալի հառաչանքներ կ'ելլէին անոնց բերնէն:

- Քաւոր Պետրոս...,- կրցաւ վերջապէս գոչել երիտասարդը:

- Ա՛խ, Սուրատ... սիրելի Սուրատ...,- լսուեցաւ ծերունիին դողդոջուն ձայնը:

Ես իմ կարգիս շշմած էի: Նախ անկէ՛ որ երկուքն ալ խօսեցան հայերէն, մինչ՛ նախապէս «գուշակողը» Ալյանին հետ միայն քրտերէն խօսած էր: Իսկ Թոխմախ-Արթինին մեզի տուած պահակը՝ նոյնպէս հայերէն չէր խօսած. զայն եւս քիւրտ կարծած էի: Ապա, այդ անունները՝ քաւոր Պետրոս՝ ս եւ Սուրատ, երկուքն ալ ծանօթ էին ինծի... Երկուքն ալ յայտնի խաչագողներ էին, մեծ հռչակ շահած՝ իմ հայրենի քաղաքիս՝ Սալմաստի մէջ: Իրենց մասին լսած էի շատ եւ շատ զարմանալի, սարսափելի պատմութիւններ...

Ալյանը կը մնար անխռով, առանց որեւէ արտայայտութեան:

Երիտասարդը չէր ձգեր ծերունին իր գիրկէն. անդադար կը կրկնէր.

- Տէ՛ր Աստուած... ո՛վ կը սպասէր...

- Սուրատ, սիրելի զաւակս,- խօսեցաւ ծերունին՝ երբ քիչ մը հանդարտեցաւ,- դուն ահա կրկին կը գտնես զիս:

Երիտասարդը կրկին բռնեց ծերունիին ձեռքը, եւ զայն իր շրթունքներուն սեղմելով՝ ըսաւ.

- Գիմա ամէն բան կը հասկնամ... ինծի համար ալ ամէն բան պարզ է... Այո՛, դուն եւ ես մտաւոր-հոգեկան մեր բոլոր ուժերը ուղղած էինք դէպի չարը, դէպի անազնիւր... Սոռցած էինք, որ աւելի մեծ պարտականութիւններ ունինք մեր ազգին, հայրենիքին, վերջապէս՝ մարդկութեան հանդէպ: Եւ ստացանք մեր գործերուն համապատասխան «խաչագող» անօթալի անունը: Խաչագող: Այո, մենք կը գողնայինք ինչ որ մարդոց համար սուրբ էր, թանկագին էր: Իսկ ասկէ ետք, մեր բոլոր *ընդունակութիւնները* թող գործածուին հասարակաց բարիին համար...

- Բայց, Սուրատ... իմ անցեալս, իմ ահաւոր անցեալս իր յանցանքներով...

Խաչագող.- Ոճրագործ-աւագակի տիպար: Ընդունակութիւն.- Կարողութիւն, ծիրք:

- Շա՛տ ուրիշ բարեգործութիւններ թերեւս ներում չբերէին քեզի, չնոռցնէին տխուր անցեալդ... Բայց այս անձնագրութիւնը, որ յանձն առած ես սուրբ նպատակի մը համար -Մեծ Գործին համար- կը մաքրէ բոլոր, բոլոր՝ հին յանցանքներդ...

Ծերունին նորէն գրկեց անոր գլուխը, համբուրեց ճակատը:

Աւելի ետք, երիտասարդն ու ես դուրս ելանք վրանէն: Ասլանը մինակ մնաց ձերուցին հետ: Ի՞նչ խօսեցան, ի՞նչ խորհրդակցեցան,- չեմ գիտեր: Միայն, անոնց խօսակցութիւնը տեսեց երկար, շա՛տ երկար:

- Կարծեմ հինէն ծանօթ ենք իրարու,- ըսի,- անգամ մը հանդիպած ենք... Սալմաստ... մինարէին մէջ... Դուն նոյն այդ Մուրատը չե՞ս...

- Այո:

- Եւ ինք ալ,- ըսի ցոյց տալով երկրորդ երիտասարդը, որ կու գար դէպի մեզի,- նոյն Ջալլադը...

Կը յիշե՞ս, ընթերցող, մինարէի առաջին գիշերէն էտք, երբ Կարոյին, Ասլանին ու Սագոյին հետ ճամբայ ելանք դէպի Վասպուրական՝ Որսորդ Առոյին տնակը,- նախորդ իրիկուն ներկայ այս երկու երիտասարդները անհետացած էին: Ի՞նչ եղան, ո՞ւր գացին,- այդ մասին ինձի բան չըսուեցաւ: Իրենց մասին *ակնարկութեան* մը հանդիպած էի Կարոյին մէկ նամակին մէջ, Որսորդին ուղղուած, որ բախտով ձեռքս ինկած էր: Իսկ հիմա՝ կրկին կը հանդիպէի իրենց, իրենց գէթունցիի տարագին տեղ՝ քրտական հագուստներ հագած եւ Թոխմախ-Արթինի «քիւրտ» ձիաւոր պահակները դարձած: Ի՞նչ նպատակ ունէին այս կերպարանափոխութիւնները, կա՞յ մը կար Ասլանին եւ Արթինին, «Գուշակողին» ու մեր տեսած զանազան մարդոց միջեւ... Ինչպէ՞ս այս բոլորը կրնային համախմբուիլ «մեծ Գործին» շուրջ, ինչպիսի՞ կապով... - այս հարցերը կը շուարեցնէին միտքս, զանազան անորոշ ենթադրութիւններու մէջ կը նետէին զայն...

Հին ընկերներու, բարեկամներու պէս, երկար խօսեցանք Մուրատին հետ: Ան բան մը չըսաւ՝ ոչ ներկայի, ոչ ալ ապագայ

Ակնարկութիւն.- Կողմնակի եւ արագ յիշատակում:

ծրագիրներու մասին. բայց կարճ՝ ան պատմեց իր անցեալը եւ բացատրեց իր կապը քաւոր Պետրոսին հետ, սա բառերով.

«Քաւոր Պետրոսին հետ, անոր ազդեցութեան տակ, ես քալեցի այն բոլոր մութ, ծուռումուռ ճամբաներէն, որոնցմէ կը քալէ խաչագողը: Անցայ բոլոր փուլերէն, ուր անոր չար յատկութիւնները կ'ընդլայնին, կը զարգանան: Յետոյ բռնուեցայ յանցանքներու վրայ եւ աքսորուեցայ: Հոն, հեռաւոր աքսորավայրիս մէջ, ծանօթացայ լաւ մարդու մը հետ, նոյնպէս՝ աքսորուած: Ան բարեբար ազդեցութիւն ունեցաւ վրաս, զիս ճիշդ ճամբու բերաւ, ինծի օգտակար դառնալ սորվեցուց... Իսկ քաւոր Պետրոսը՝ ինք, տարբեր ճամբաներով, նոյնպէս զոջացած է, ազատած է այդ չար յատկութիւններէն եւ, ահա՛, իր կարգին՝ ինքզինք նուիրեր է Մեծ Գործին...»

Ես համոզուեցայ, որ խաչագողը, բարի ազդեցութիւններու տակ, կրնայ կրթուիլ, լաւ մարդ դառնալ, ու անձնուիրաբար ծառայել բարձր նպատակներու:

15. ՈՍՏԱՆ

- Ասկէ անդին՝ շատ վտանգաւոր տեղերէ պիտի անցնինք,-
մեզ զգուշացուց Սուրատը:

Արդէն ճամբան սարսափելի էր. կ'անցնէր անդունդներու ե-
զերքէն, բարձր ժայռերու կուրծքէն. կիջներ մութ կիրճեր, կելէր
մինչեւ լեռնանցքներ: Ի վերջոյ, բաւական բարձրանալէ ետք,
հասանք լեռնադաշտի մը վրայ, ու կրկին մեր առջեւ բացուե-
ցաւ կապուտակ ծովը:

Ասլանը ձեռքով ցոյց տուաւ հեռուն հին քաղաքի մը ան-
րակները:

- Ահա՛ Ոստանը,- ըսաւ ան:

Ոստանը Ռշտունիներու հզօր նախարարութեան մայրա-
քաղաքն էր: Իր անմատչելի դիրքը, մէկ կողմէն պաշտպանուած
ծովով, միւս կողմէն՝ լեռներով, զինք կը դարձնէր ամուր բերդ
մը. ինչպէս եւ՝ գաւառին վաճառաշահ քաղաքը: Պարապ տեղը
չէ, որ Ոստանի հովիտը ժամանակ մը ունեցած է մինչեւ հարիւր
հազար հայ բնակչութիւն: Ռշտունիներէն ետք՝ մահեւ Գագիկ
Արծրունին զեղեցկացուցած է այս քաղաքը, նորոգելով եւ ամ-
րացնելով հին բերդը, կառուցանելով փառաւոր պալատներ:
Սեծագործ շինարարութիւններ՝ որ Վասպուրականի պատմա-
գիր Թոմա Արծրունին նկարագրած է մասնաւոր հիացումով:

Հիմա Ոստանի փառքէն, անոր տասնեակ հազարաւոր հայ բնակիչներէն՝ քրտական քանի մը խրճիթներ մնացած էին միայն:

Ոչտունիք..... ինքնուրոյն ժողովուրդ մը. որ իր մութ անտառներուն ու ահարկու լեռներուն պէս՝ կոշտ է անխորտակելի: Հսկայ բնութենէ մը ծնած հսկայ ժողովուրդ, որ իր քաջութեամբ ընաւ ետ չի մնար դրացի սասունցիներէն: Թշնամիին հետ անգութ է՝ զազանի պէս. բարեկամի հետ՝ բարի է հրեշտակի նման: Եւ երբ կը տեսնես՝ ինչպէս իր միակ զէնքով՝ միզակով ան կը կուռի ամեհի վարագին հետ, անմիջապէս հիմ առաապելը կը կենդանանայ մտքիդ մէջ. կը յիշես «վիշապաքաղ» Վահագմը: Կը յիշես եւ կը սքանչանաս քաջութեակը ռնոր արծանաւոր ժառանգորդներուն, որոնք՝ զազաններու հետ ապրելով՝ սորված են անոնց պէս զազան ըլլալ, անոնց հետ մարտնչիլ...

*
* * *

Ձիերը ալ դժուար կը շարժէին յոգնութենէն: Մենք եւս հանգիստի պէտքը կը զգայէինք շատոնց:

Մեր դէնը լերան կուրծքին կպած կ'երեւէր գիւղ մը, որ իր փառաւոր, բարձր դիրքէն՝ կը նայէր դէպի ծով: Սօսեցանք:

Արելը մարը մտնելու վրայ էր: Անոր պայծառ ճառագայթները զարմանալի ոսկի փայլ մը ունէին: Կարծես ամբողջ շրջակայքը սքանչելի ոսկեզօծութեան մը մէջ կը լողար. ոսկեզօծ կ'երեւէին կարմիր հարսերն ու աղջիկները, ոսկեզօծ կ'երեւէին ձիերն ու կովերը, ոսկեզօծ՝ այծերն ու ոչխարները. ոսկեզօծ՝ նաեւ շինականները: Ոսկի հագած էր դեռ՝ գիւղի տուններուն վրայ իշխող պզտիկ եկեղեցին գմբէքը: Ոսկեգոյն՝ վերջապէս՝ «ծիրանի ծովը»՝ Վանայ լիճը, մեր աջին, վարը:

Երբ գիւղ մտանք, Սուրատը բնակիչէ մը խնդրեց, որ ցոյց տայ գիւղապետին տունը: Ձայն գտանք նստած՝ իր տունին տանիքը: Իր քով էր նաեւ գիւղի քահանան: Խումբ մը մարդիկ շրջապատած էին զանոնք. ծերերը նստած էին, երիտասարդները՝ յարզանքով կեցած ոտքի:

Վարագ.- Վայրի խոզ: Մարտնչիլ.- Կուռի:

Գիւղապետը ոտքի ելաւ, եւ մեզ ողջունելով՝ հրաւիրեց նստելու:

Ան ծեր չէր. յաղթանդամ տղամարդ մըն էր՝ բաւական համակրելի եւ բարի դէմքով: Ճոխ հագուածքէն կ'երեւէր, որ նիւթապէս եւս հարուստ էր: Նոյնիսկ գօտիին մէջ խրուած ունէր դաշոյն մը...: Բայց շատ աւելի մեծ եղաւ զարմանքս, երբ տեսայ, որ գիւղապետին քով նստած ծեր քահանան եւս գօտիին մէջ դաշոյն ունէր: Քահանայ եւ զէ՛նք,- ատիկա ինձի չափազանց տարօրինակ թուեցաւ: Հասկնալի է, որ մեզ շրջապատող միւս բոլոր գիւղացիներուն մէջ եւս չկար մէկը, որ գոնէ այդ մէկ զէնքը չունենար...

- Պարոնը կ'երեւի *Ֆրանկ* է,- ըսաւ գիւղապետը:
- Ֆրանկ է, - պատասխանեց Սուրատը:
- Հայերէն գիտէ՞:
- Չի գիտեր:
- Է, ի՞նչ լեզու կը խօսի:
- Թրքերէն գիտէ:
- Լաւ է, մենք ալ քիչ-շատ գիտենք այդ լեզուն. լուռ չենք մնար:

Գիւղին նախիրը սկսած էր վերադառնալ դաշտերէն:

Ամբողջ ժամ մը անասունները կու գային ու կու գային, դեռ վերջ չկար: Համոզուեցայ, որ այս գիւղացիները նիւթապէս ապահովուած մարդիկ են. որովհետեւ գիւղի մը հօտերուն եւ նախիրին նայելով, կարելի է գաղափար կազմել անոր տնտեսական ապահովութեան մասին, հասկնալ անոր հարստութեան աստիճանը:

Գիւղապետին դրան առջեւ ոչխար մը մորթած էին ու կը քերթէին մեզի ընթրիք պատրաստելու համար: Հաւաքուած բազմութիւնը բաղկացած էր նոյն վիճակի մարդոցմէ՝ իրար նման հագուած: Անկարելի էր որոշել՝ ո՛վ գիւղապետին ընտանիքէն էր, ո՛վ ոչ:

Յուրտը հետզհետէ աւելի զգալի կը դառնար: Խնդրեցինք գիւղապետէն, որ ընթրիքը ներսը ըլլայ եւ մեզի համար ներսը քնանալու տեղ պատրաստեն: Երբ իջանք եւ մտանք տունը,

Ֆրանկ.- Ելրոպացի:

մեր առջեւ բացուեցաւ ստորերկրեայ ընդարձակ բնակարան մը, զանազան բաժանմունքներով եւ սենեակներով - գետնափոր ամբողջ աշխարհ մը: Սենեակին այն մասը, ուր մեզի համար նստելու տեղ պատրաստած էին, լաւ լուսատրուած էր ճրագներով: Պատերէն եւ սիւներէն կախուած էին զանազան հրացաններ եւ ուրիշ զէնքեր: Կախուած էին նաեւ պզտիկ կողովներ՝ դեղին ու կարմիր անթառամ ծաղիկներու մեծ փունջերով:

Գիւղապետին ընտանիքը մեծ էր. նոյն այս տան մէջ միասին կ'ապրէին մի քանի սերունդ միասին: Սրահին մէջ կը ճօճէին քսանէ աւելի օրօրոցներ: Հարսներ, աղջիկներ, երիտասարդներ ու պատանիներ տեւաբար ներս-դուրս կ'ընէին. իսկ վազվզող երեխաները անկարելի էր համրել:

Առանց հրաւերի մեզի հետ ընթրելու եկան բոլոր այն անձերը, ծանօթ ու դրացի, որոնք քիչ առաջ տանիքը գիւղապետին քով նստած էին: Սեղանը ճոխ էր համադասներով: Կիները իրենց երեսները չէին ծածկած՝ ուրիշ տեղերու հայ կիներուն պէս: Աղջիկները կը խօսէին, կը խնդային: Մուշի գինին կը խմուէր առատ, մեծ գաւաթներով:

Կը խօսէին մեծերը, յաճախ ամիս տալով, որ մենք ալ խօսինք: Ասլանը հարցուց.

- Ի՞նչպէս են ձեր յարաբերութիւնները քիւրտերուն հետ:

- Գէշ չեն,- պատասխանեց գիւղապետը,- բաւական լաւ դրացիներ ենք: Իրարու այցելութեան կերթանք, մեր ու իրենց անասունները միասին միեւնոյն արօտավայրերուն մէջ կ'արածին...

- Միշտ այդպէ՞ս եղած են ձեր հետ:

- Ատենին այսպէս չեն եղած: Ատենին՝ մեր գիւղացին իր ունեցածին տէրը չէր: Ինչ լաւ բան որ տեսնէին անոր քով՝ կամ ուղղակի կը յափշտակէին, կամ կը զողնային: Ո՛չ միայն անասուններուն, այլեւ մեր կիներուն ու աղջիկներուն տէրը չէինք...

- Ի՞նչպէս եղաւ, որ այսպէս խելօքցան...

- Սենք ստիպեցինք, որ խելօքնան,- պատասխանեց քահանան ժպտելով,- առաջ, ինչ որ ընէին՝ ձայն չէինք հաներ, կը

համբերեինք. կը կարժեինք, որ այդպէս լաւ է: Բայց որքան համբերեցինք՝ անոնք այնքան աւելի կատողեցան: Յետոյ սկսանք մենք ալ նոյն ձեւով վարուիլ իրենց հետ: Իրենք մեր մէկ ոչխա՞րը կը գողնային. մենք փոխարէնը տա՛սը կը գողնայինք: Իրենք մեր գիւղացիներէն մէկուն մէկ մա՞տը կը կտրէին. մենք մեր ձեռքը ինկած քիւրտին գլուխը կը կտրէինք: Երբ ասիկա տեսան, քիւրտերը աւելի կատողեցան: Քանի մը անգամ խումբերով յարձակեցան մեր գիւղին վրայ, բայց տեսան, որ դիւրին կլլուելիք պատահ չենք, եւ սկսան իրենց չափը ճանչնալ: Հիմա վախէն մեր գիւղին քովէն ալ չեն համարձակիր անցնիլ. շատեր բարեկամացած են մեր հետ, իսկ միւսները՝ կը փնտռեն մեր բարեկամութիւնը...

- Իսկ դուք իրենց կը հաւատա՞ք...

- Հաւատալու պէտք չունինք. քիւրտը միշտ քիւրտ կը մնայ: Բայց երբ կը տեսնէ, որ հասցուցած վնասին համար աւելիով կը վնասէ, կը սկսի իր վարմունքին մէջ գզուշ ըլլալ:

- Բայց մէկ գիւղ էք... ի՞նչ է մէկ գիւղը...

- Միայն մէկ գիւղ չէ, պարոն բժշկապետ,- պատասխանեց քահանան քիչ մը բարկացած,- ծովեզերքի հարաւի այս լեռներուն բոլոր բնակիչները նոյն հոգին եւ նոյն սիրտը ունին:

Ասլանը հարցը ուրիշ ձեւով դրաւ.

- Զիս շատ կը զարմացնէ՝ ինչ հրաշքով կատարուեցաւ այսպիսի մեծ փոփոխութիւն մը ձեր կեանքին մէջ: Անէն տեղ կը կարդանք հայերու ստրկութեան վիճակին մասին: Յանկարծ ինչպէ՞ս ոտքի ելաք, անցաք ինքնապաշտպանութեան...

- Այդ բոլոր փոփոխութիւնները մենք կը պարտինք մեր սիրելի վարժապետին,- պատասխանեց գիւղապետը.- ան է որ մեր մէջ մտցուց ինքնապաշտպանութեան ոգին, մեզի սորվեցուց ըլլալ բարեկամի հետ բարեկամ, թշնամիի հետ՝ թշնամի: Ան մեր հետ քաջաբար մասնակցեցաւ վերջին տարիներուն տեղի ունեցած բոլոր դէպքերուն եւ գործերուն: Բայց ի՞նչ աշխատանք կատարուեցաւ. ո՞րքան զոհեր տուինք՝ մինչեւ կրցանք քիչ-շատ ապահով դարձնել մեր վիճակը...

Ընթրիքը բաւական երկար տեւեց. կը սպասէին իրենց «սիրելի

վարժապետին», որ գացած էր մօտակայ լեռան հովիւներուն քով, եւ պիտի վերադառնար գիշերը:

- Ուրեմն այդքան գոհ էք ձեր վարժապետէն,- հաստատեց Ասլանը:

- Ինչպէ՞ս գոհ չըլլանք, պարոն բժշկապետ,- պատասխանեց քահանան.- ան դաստիարակն է ո՛չ միայն մեր պզտիկներուն, այլեւ մեր բոլորին: Մենք շա՛տ բան սորվեցանք իրմէ. մեր մշակութիւններուն մասին շատ օգտակար խորհուրդներ կու տայ. անասուններու հիւանդութիւններու դարմանն ալ գիտէ, անոնց ցեղը ազնուացնելու եղանակն ալ... Տեսա՞ք մեր անասունները. մեր շրջակայքը ոչ մէկ տեղ մեր անասուններուն նմանը չկայ:

Քահանային բերնէն այս բոլորը լսելը զիս այնքան կ'ուրախացներ: Բայց գիւղապետը չբաւարարուեցաւ այդքանով. ան ուզեց յիշեցնել ուրիշներ՝ վարժապետին արժանիքներէն:

- Ան որքան ուսում ունի ու բան գիտէ,- ըսաւ,- միեւնոյն ժամանակ այնքան քաջ մարդ է: Հիանալի հրացան կը կրակէ, եւ մեր պզտիկներուն ալ կը սորվեցնէ նշանառութիւն: Բայց դեռ ուրիշ ինչէ՞ր... Վագել, լայն փոսերու վրայէն ցատկել, լեռներուն մէջ պատի պէս հարթ ժայռերէ մազգցիլ, ձեռքի վրայ քարի կամ երկաթի ծանր կտորներ շարժել, գերաններու եւ պարաններու վրայ ճախարակի պէս դառնալ, թռիչքներ ընել եւ այլն: Գիտէ՞ք. հրեշտակներու հետ չէ որ կ'ապրինք, այլ գազաններու...

Յայտնի էր, մեզ շրջապատող բոլոր գիւղացիները համաձայն էին գիւղապետին հետ: Կեանքի անհրաժեշտութիւնները կարծես պարզ էին բոլորին համար:

Յանկարծ սրահին մէջ լսուեցան ուրախութեան կանչեր.

- Բարո՛վ, Աբգար ախպար, բարո՛վ...

- Եկա՛ւ վարժապետը:

Ներս մտաւ երիտասարդ մը: Անհոգ քալուածքով՝ ան ճեղքեց սենեակը, ձեռքի երկար նիզակը դրաւ անկիւն մը, յետոյ մօտեցաւ մեզի: Բարձրահասակ էր, յաղթանդամ, խնդուն դէմքով: Իր հագուստով չէր զանազանուեր միւս լեռնականներէն:

Դերեր՝ մեծ գուրբանով

Վարժապետը նայեցաւ մեզի խորաթափանց նայուածքով մը... Ասլանը հանդարտ մնաց, բայց ես շփոթեցայ... Ան ձեռքը երկարեց Ասլանին՝ ինքզինք ներկայացնելով.

- Այս գիւղի վարժապետը՝ Արգար Ոստանիկ:

- Բժշկապետ Քարլ Ռիսման,- իր կարգին ինքզինք ներկայացուց Ասլանը: Ապա ծանօթացուց զիս, եւ վերջապէս՝ մեր երկու ընկերները:

- Շատ սպասեցինք ձեզ, Արգար ախպար, - պատասխանեց գիւղապետը,- ինչո՞ւ այդքան ուշացաք:

- Գիտէ՞ք... Երբ ես հովիւներուն քով կերթամ, ամէն բան կը մոռնամ...

Զրոյցի մէջ, Ասլանը պահ մը հարցուց.

- Շա՞տ ժամանակ է որ հոս էք, պարոն Ոստանիկ:

- Քանի մը տարի կ'ընէ,- պատասխանեց վարժապետը:

- Եւ այդքան ժամանակ ձեր հայրենիքը չէ՞ք զացած...

- Երբեմն տօներու կամ ամառնային արձակուրդի առիթով, գիւղացի բարեկամներս կը ձգեն, որ երթամ ազգականներս տեսնեմ:

Ասլանը իր խօսակիցին հետ քանի մը նախադասութիւն փոխանակեց մաւե մեզի անծանօթ երոպական լեզուով մը: Գիւղացիները հպարտանքով կը դիտէին իրենց վարժապետը:

Գիշերը բաւական առաջացած էր: Դրացիները կամաց-կամաց կը մեկնէին: Հանգիստի ժամը կը հասներ:

Բոլորը համաձայն գտնուեցան, որ վարժապետը պարոն բըժըշկապետը իր բնակարանը տանի գիշերուան համար. ոչ միայն անոր լեզուն գիտէր, այլեւ ուներ երոպական ձեւով կահաւորուած սենեակ: Զիս տարաւ Տէր հայրը, իսկ Մուրատն ու Զալլաղը մնացին գիւղապետին տունը:

16. ԳԻՒՂԻ ՈՒՍՈՒՑԻՉԸ

Տեր հոր խրճիթը, առանց գիւղապետին տան չափ մեծ ու վա-
յելուչ ըլլալու, բաւական կոկիկ էր եւ սիրուն:

Բայց ոչ մէկ բան կրնար գիտ գրաւել. որովհետեւ երիտասարդ
ուսուցիչը գրաւած էր ամբողջ ուշադրութիւնս, միտքս: Անոր
մասին կը մտածէի, անոր առնական, գեղեցիկ պատկերը աչքիս
առջեւ ունէի: Ու երբ Տեր հայրը սկսաւ խօսիլ իր մասին, մեծ
ուրախութեամբ մտիկ ըրի:

- Եկեղեցիի բակին մէջ կ'ապրի,- ըսաւ,- իոն, դպրոցին կից,
իրեն համար երկու սենեակ շինել տուած է: Այդ սենեակները
մեր խրճիթներուն պէս գետնափոր չեն: Ան միշտ խորհուրդ կու
տայ, կը յորդորէ գիւղացիները, որ գետնին տակէն դուրս ելլեն,
այդ ձեւի բնակարաններ շինեն:

- Սենեակները լա՞ւ կահաւորուած են:

- Շատ լաւ... Ամէն տեսակի յարմարութիւններ ունի. բայց...
Մահճակալ ու անկողին ունի, բայց վրան չի պառկիր: Կը պառկի
չոր գետինին վրայ, առանց անկողինի: Եթէ հարցնես՝ «Վարժա-
պետ, ինչո՞ւ մարմինդ կը չարչարես», կը պատասխանէ. «Մար-
մինս չեմ չարչարեր, կ'ամրացնեմ: Ենթադրեմք, որ ստիպուած
ըլլամ մի քանի գիշեր լեռները մնալ. պէտք է նախապէս վար-
ժուիմ առանց անկողինի, չոր քարերու վրայ պառկիլ»:

- Այն ատեն ինչո՞ւ պատրաստած է իր անկողինն ու մահճա-
կալը, եթէ պիտի չգործածէ:

- Հիւրերու համար:

- Հիւրեր կ'ունենան:

- Երբեմն բոլորովին անծանօթ մարդիկ կ'այցելեն իրեն. կը մնան մէկ օր, երկու օր, յետոյ կ'անհետանան... Մահճակալին ինչո՞ւ կը զարմանաք, զաւակս,- խօսքը փոխեց Տէր հայրը,- իր սենեակներուն մէջ գեղեցիկ վառարաններ ունի, որոնք երբեք կրակի երես չեն տեսներ: Դեռ... շատ անգամ քանի մը օր անօթի կը մնայ. ոչ կ'ուտէ, ոչ կը խմէ... Եթէ հարցնես՝ ինչո՞ւ, քեզի պիտի ըսէ, որ կրնայ ստիպուիլ լեռներու մէջ օրեր անցընել *անպատսպար* եւ առանց ուտելիքի:

Ես խոր ուշադրութեամբ մտիկ կ'ընէի: Տէր հայրը շարունակեց.

- Այդքան շարժուն, գործունեայ մարդ ես չեմ տեսած. րոպէ մը դադար չունի: Երբ դասերը կը վերջացնէ, ոտքի վրայ բան մը կ'ուտէ եւ կը վազէ դաշտերը՝ իր գիտցածներէն բան մը տալու համար գիւղացիներուն: Երբ կը գրուցենք, կամ երբ ինծի գիրք մը կու տայ կարդալու, աչքերս նոր կը բացուին, նոր կը հասկնամ որքա՞ն *անպատրաստ ու տոգտ եմ եղեր*:

- Միայն ծե՞ր գիւղով կը գբաղի:

- Ո՛չ, մեր զաւառակին բոլոր գիւղերը կը շրջի: Ամէն տեղ կը ճանչնան զինք. ամէն տեղ կը յարգեն: Բոլորը կը քանան իր խորհուրդներէն օգուտ քաղել: Քիւրտերը, նոյնպէս, կը սիրեն կամ գոնէ շատ կը յարգեն զինք:

Ստանք անկողիները, ճրագները մարեցան: Անցնող օրուան դժուար ճամբան զիս չափազանց յոգնեցուցած էր, բայց հանգչելու, քնանալու կարիքը չէի զգար: Միտքով փոխադրուած էի դպրոցի շէնքը, անոր քովի երկու սենեակները: Հոն եւս անպայման արթուն ըլլալու էին երկու հոգի - Ասլանը եւ վարժապետը:

Վարժապետը... Բայց ո՞վ կը մտածէր հանդիպել իրեն՝ կորսուած այս լեռներուն մէջ: Եւ Ասլանը ինչո՞ւ առաջուղնէ բան չըսաւ ինծի, չնախապատրաստեց զիս այս ուրախալի հանդիպումին:

Իսկ ան... ան *դիտմամբ* ընտրեց Ասլանը. ուզեց առանձին ըլլալ անոր հետ: Ինչո՞ւ զիս ալ իր հետ չտարաւ: Ջիս տակաւին

Անպատսպար. - Առանց պաշտպանող բնակարանի: *Դիտմամբ.* - Սասնաոր:

անարժան կը համարէր իրենց խումբին... Ոչ. գիւղապետին տան մէջ մեր միասին անցուցած պահուն ընթացքին՝ յստակ երեւցած էր ինձի, որ միշտ կը սիրէր, կը գնահատէր զիս: Բայց... որքա՛ն փոխուած էր, որքա՛ն *այլակերպուած*... Ես հազիւ կըր-
ցայ ճանչնալ զինք...

Այս գաւառակէն շատ հեռու չէին Ոստանի աներակները, ուր ժամանակին կանգնած էր իր հօր *հոյակապ* ամրոցը. եւ ուր օր մը տեղի ունեցաւ ինձի ծանօթ այն սոսկալի աղէտը... Հայրը երկրին տէրն էր ու իշխանը, որդին դարձած էր անոր աշխատասէր մշակը, բնակիչներուն դաստիարակը: Բախտի ի՛նչ խաղ, ի՛նչ հսկայ փոփոխութիւն... Եւ որքա՛ն ուժեղ, կախարհի՛չ էր իր ազդեցութիւնը գիւղացիներուն վրայ, ո՛րքան յարգանք ունէին իրեն հանդէպ...

Ա՛խ, որքան երկար տեւեց այդ գիշերը:

Լսուեցաւ եկեղեցիին զանգակը: Տէր հայրը արթնցաւ: Արեւելքը դեռ չէր լուսաւորուած: Հագուեցանք, իջանք եկեղեցի: Դրան մօտ արդէն հաւաքուած էին քանի մը ծերունիներ:

- Ես պէտք է երթամ պարոն բժշկապետին քով, - ըսի Տէր հօր, - յետոյ կու գամ եկեղեցի:

- Գացէ՛ք, գաւակս, - ըսաւ ան, ցոյց տալով վարժապետին սենեակները:

Սօսեցայ նախասենեակին դրան, սկսայ զարնել: Դուռը բացուեցաւ. դողդղալով ներս մտայ: Նախասենեակին մէջ ան զիս դիմաւորեց: Առանց բառ մը ըսելու՝ գրկուեցանք:

Երբ սենեակ մտանք, Ասլանը լուռ նստած էր գրասեղանին քով, որուն վրայ կային կէս սպառած երկու մոմեր եւ *տրցակ*-ներով թուղթեր, գրութիւններ:

«Վարժապետը» բռնեց ձեռքէս, քովը նստեցուց: Երկար կը դիտէր զիս:

- Ես բնաւ չէի սպասեր, որ այս գիւղին մէջ քեզի կը հանդիպիմ, - վերջապէս ընդհատեցի լռութիւնը:

- Իսկ ես՝ կը սպասէի, - պատասխանեց ան, ձեռքը դնելով ուսիս:

Այլակերպուած. - Շատ փոխուած: *Հոյակապ.* - Շատ գեղեցիկ, սքանչելի: *Տրցակ.* - Թուղթի թերթերու կապոց, դէզ:

- Ուրեմն գիտեիր, որ մենք հոս պիտի գանք:

- Հապա՞...

- Ֆարհատ,- ըսաւ ինծի,- դուն մեծցեր ես, աճեր ու զարգացեր ես...

- Ահա անոր պարտական եմ,- ըսի՝ ցոյց տալով թուղթերու վրայ հակած մեր ընկերը:

Ասլանը, ինչպէս յետոյ պիտի իմանայի, կը հաշուէր՝ ինչ գումար պէտք է մինչեւ Դատուանի նաւահանգիստը կառքի կանոնաւոր ճամբայ մը շինել տալու համար, եւ որքա՞ն ժամանակ...

Դուռը զարնուեցաւ:

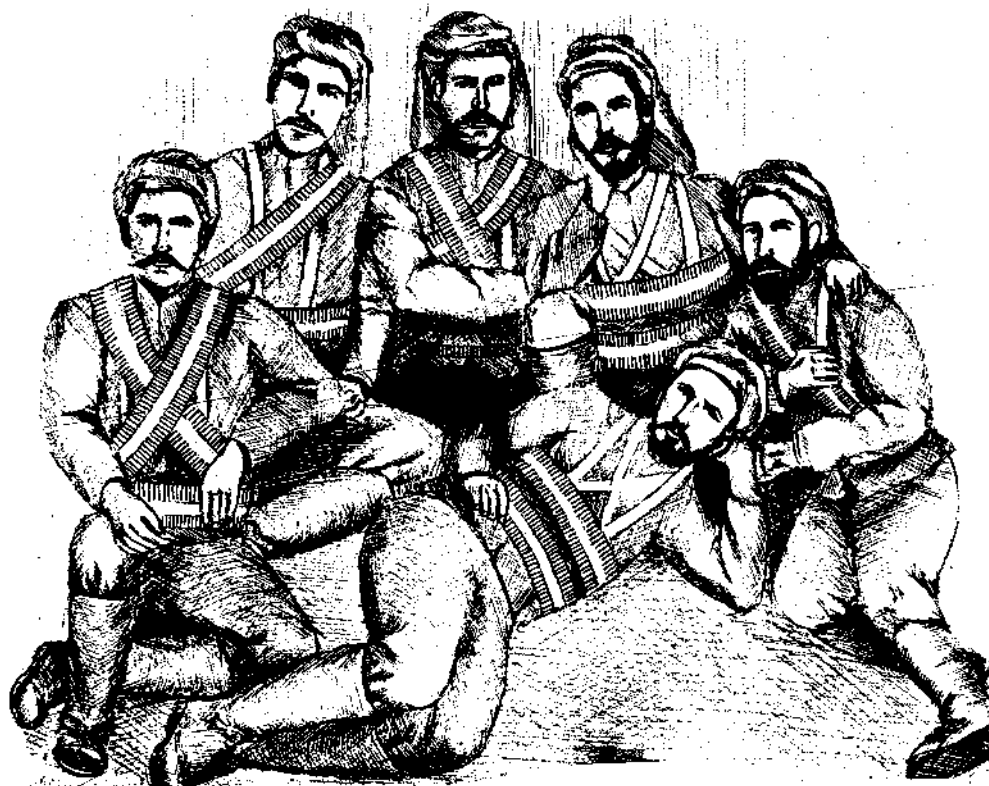
- Տէր հայրը ըլլալու է,- ըսաւ վարժապետը,- սովորութիւն ունի ամէն առտու, եկեղեցիէն ետք, սենեակս գալ եւ սուրճ խմել:

Գնաց դուռը բանալու: Ասլանը հաւաքեց գրասեղանին վրայ թափփուած թուղթերը, եւ կղպեց արկղիկի մը մէջ:

Նախաճաշէն ետք հաւաքուեցանք գիւղապետին տունը: Հոն կէ է որ ճամբայ պիտի ելլէինք՝ Ասլանը, Ջալլադը եւ ես: Մուրաւորը արդէն մեկնած ըլլալու էր, չէր երեւեր:

Շնորհակալութիւն յայտնելով բաժնուեցանք այս ազնիւ, հիւրասէր գիւղացիներէն: Ասլանը բոլորին ձեռքը սեղմեց եւ ձի նստաւ:

Բաւական տեղ մեզի ուղեկից եղաւ «վարժապետը», որ ոտքէն զլուխ զինուած էր, ձեռքն ալ՝ երկար նիզակը: Ասլանը քանի մը անգամ խնդրեց, որ ան ետ դառնայ: Բայց կերելէր որ անոր եւս ծանր էր բաժնուիլ մեզմէ, ու մանաւանդ Ասլանէն: Եհնդ ետեւէն քալելով՝ կը նկատէի, որ գրեթէ լուռ էր. կարճ բառերով կը խօսէր մեր հետ: Ո՞վ գիտէ, ինչե՞ր կ'անցնէին իր միտքէն այդ պահուն. ի՞նչ զգացումներ կ'ալեկոծէին զինք, կը մթագնէին իր միշտ ուրախ դէմքը: Երկու բարեկամներ, հոգիով-սրտով, գաղափարներով միացած բարեկամներ - հիմա պիտի բաժնուէին իրարմ: Սէկը կ'երթար հեռու, շատ հեռու, ծովերէ եւ ովկիանոսներէ անդին... Սիւսը կը մնար Ռշտունեաց լեռներուն մէջ: Արդեօք ճակատագիրը իրենց առիթ պիտի տա՞ր կրկին եւս հանդիպելու. այդ անջատումը չէ՞ր ըլլար, վերջինը, յաւիտենականը...

Հասանք պզտիկ ծորակ մը: Առանձին խաչքարի մը քով կանգ առինք: Անոնք իջան ձիերէն: Ջալլաղն ու ես նոյնպէս իջանք, բայց չմօտեցանք իրենց, չխանգարելու համար իրենց հրաժեշտը: Ասլանը կրկին համբուրելէ ետք, «վարժապետը» մօտեցաւ մեզի: Նախ համբուրուեցաւ Ջալլաղին, եւ յետոյ՝ իմ հետս: Մինչեւ այսօր չեմ մոռցած այն խօսքը, որ վերջին անգամ ան ըսաւ ինձի՝ գլուխով Ասլանը ցոյց տալով. «Ֆարհատ, հետեւէ՛ անոր խորհուրդներուն. ան ճիշդ ճամբու վրայ կը դնէ քեզ»...

Ու բաժնուեցանք: Հեռուէն դեռ ձեռքով մեզի հրաժեշտ կու տար գիւղի վարժապետը, Մեծ Գործի մեր ղեկավար ընկերը, իմ մանկութեան ընկերս - Կարօն...

17. ՄԵՐ ԱՆՑՔԸ ԲԱՂԵՇԷՆ

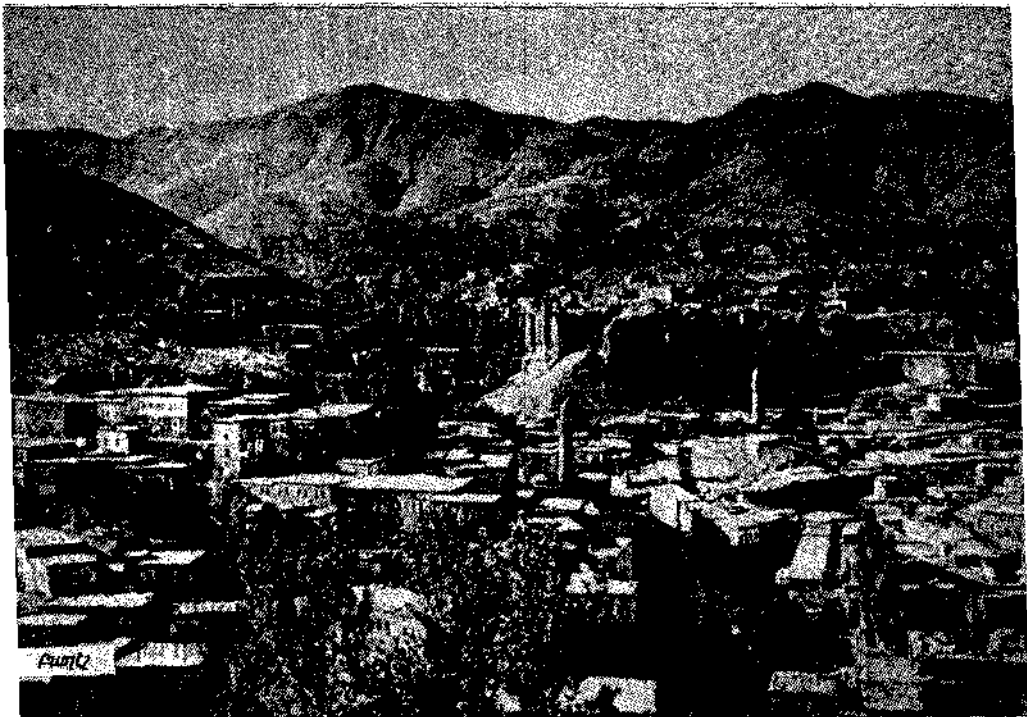
Բաւական յոգնեցուցիչ ճամբորդութեամբ Վանայ լիճի ամբողջ հարաւային ափը անցնելէ ետք, վերջապէս հասանք Բաղէշ կամ Պիթլիս քաղաքը: Իջանք քաղաքի պանդոկներէն «խան»երէն մէկը: Պանդոկապետը հսկայ քիթով, կեղծաւոր արտայայտութեամբ հայ մըն էր, Հաճի Իսակ անունով, որ կիսկատար թրքերէնով մը խօսեցաւ Ասլանին հետ, յետոյ նոյն թափթփած լեզուով պատասխանեց Ջալլադի եւ իմ հայերէն խօսելու փորձերուն:

Երբ սենեակներու վարձքին մասին հարցուցինք, Հաճին կեղծաւոր ժպիտով պատասխանեց.

- Միայն քսան փարա..., - եւ աւելցուց. - յարգելի պարոն, մենք սուտ խօսելու սովորութիւն չունինք:

Նոյն օրն ալ պիտի մեկնէինք Բաղէշէն, այնպէս որ մեր գոյքերը վար դրինք եւ շտապեցինք՝ ամէն մէկս իր ընելիքներուն: Ասլանը նախ Ջալլադին հետ գնաց քանի մը անձեր տեսնելու: Ես գացի շուկայ մի քանի իրեղէններ գնելու:

Կարծեմ Բաղէշը բոլորովին մասնայատուկ երեւոյթ եւ շինութիւն ունեցող քաղաք է. յետագային իմ տեսած քաղաքներէս եւ ոչ մէկուն կը նմանի: Բոլոր տուները, հարուստի թէ աղքատի, կառուցուած են մաքուր, հարթ տաշուած մուք գոյն քարէ: Տունի մը տանիքը միւս տան համար բակի տեղ կը ծառայէ. այնպէս որ՝ տուները աստիճանաբար վեր կը բարձրանան եւ կը հասնին մինչեւ ամենաբարձր գագաթները:

Լեռներու կուրծքին վրայ, ամենաբարձր կետերէն սկսած, կը վազեն բազմաթիւ աղբիւրներ: Վտակները վերէն հոսելով՝ գեղեցիկ ջրվեժներ կը կազմեն: Անէն կողմէ՝ ջուր կը վազէ, բարիք պարգեւելով բոլորին՝ աղքատ թէ հարուստ հաւասարապէս: Տուրը կ'անցնի Ս. Սարգիս եկեղեցիի աւագ խորանին մէջէն եւ կը թափի անոր գաւիթին մէջ:

Բայց ամենէն տպաւորիչ՝ երեք գետերն են, որոնք կու գան գանազան կողմերէ եւ քաղաքին մօտ, խորունկ ձորին մէջ, իրարու կը միանան ու կ'անցնին՝ իրենց ահեղ ձայնով թնդացընելով լռութիւնը:

Բայց իմ այցելած վայրերէս զիս աւելի հետաքրքրեց շուկան: Հրապարակը կը գտնուէր տանիքներուն վրայ, իսկ անոր տակ՝ շուկան էր, ծածկուած պազար մը՝ իր կրպակներով, խանութներով, եւ որ լոյս կ'առնէր առաստաղի բացուածքներէն: Մարդիկ, անասուններ, թռչուններ՝ խառնուած էին իրարու, անցնելու տեղ չկար: Գիւղացիներ, գիւղացի կիներ, խուճերով նստած, կը ծախէին հաւկիթ, հաւ, սեր, կարագ...

Տանիքներէն իջայ վար, մտայ տակը՝ ծածկուած այդ շուկան: Ամբողջ *լարիւրհնթոս* մըն էր՝ դէպի ամէն կողմ տարածուող: Վաճառականները ծալապատիկ նստած էին բազմոցներու վրայ եւ հաճոյախօս լեզուով՝ գնորդները կը հրաւիրէին իւրաքանչիւրը դէպի իր խանութը:

Փողոցներուն մէջ կը շրջագայէին մաեւ հայ կիներ: Անոնք բոլորն ալ, պառաւ թէ երիտասարդ, իրենց գեղեցիկ եւ նուրբ կերպասներէ կարուած հագուստներուն վրայ հագած էին տըգեղ, մինչեւ ոտքերը իջնող կոշտ բամպակէ շապիկ մը. անոնք այդպէս կը խուսափէին գրաւելէ թուրք եւ քիւրտ տղամարդոց ուշադրութիւնը եւ ատկէ գալիք բոլոր ծանր հետեւանքներէն:

Ասլանը եւ Ջալլադը շատ ուշ վերադարձան: Ապշանքս մեծ եղաւ, երբ Ջալլադը տեսայ՝ ոտքէն գլուխը կերպարանափոխուած, եւրոպական հագուստ հագած:

Ան ժպտելով բարեւեց զիս: Շտապ՝ իր իրեղէնները հաւաքելով, ինձի հարցուց

- Կը զարմանա՞ս:

- Ի՞նչ...- հարցուցի անհանգիստ,- դո՞ւն ալ կը մեկնիս:

- Ոչ,- անուշութեամբ պատասխանեց ան,- ես չեմ մեկնիր. ես այս քաղաքը պիտի մնամ ու գործեմ:

- Բայց պիտի բաժնուի՞նք իրարմէ:

- Այո՛, պիտի բաժնուինք. դո՛ւք պիտի մեկնիք...

Ջալլադը մօտեցաւ նախ Ասլանին, գրկեց զայն: Բան չխօսեցան, բան չըսին իրարու: Ինչպէս բոլոր ուխտեալ ընկերները, անոնք չէին խօսեր, բայց լռութեան մէջ շատ բան կ'ըսէին իրարու:

Ասլանին հետ ես ալ դուրս ելայ սենեակէն՝ զայն ճամբու դնելու:

- Դուն պետք է գիտնաս, որ Ջալլադը բողոքական է, եւ նոյնիսկ բողոքական կրօնաւոր - վերապատուելի,- ինձի բացատրեց Ասլանը՝ անոր մեկնելէն ետք:

- Ի՞նչ պիտի ընէ հոս:

- Այս քաղաքին մէջ բողոքական հայութիւն կայ:

- Գիտեմ: Բայց ինք անոնց չի համակրիր:

- Ճիշդ ատոր համար ալ՝ վճռած է գործել անոնց մէջ. զանոնք

Լարիւրհնթոս.- Շինութիւն մը՝ ուր դիւրին է կորսուիլ. խառնարան:

ազատել «միսիոնար»ներէն, որոնք կը մուրեցնեն եւ կը շահագործեն մեր հայրենակիցները: Անոնց ստովեցնել, որ կրօնքը, ազատ խիղճն ու հաւատքը ուրիշ բան են, ազգութիւնը՝ ուրիշ. որ՝ պէտք է իրենք զիրենք հայ ճանչնան եւ իրենց լուսաւորչական ու կաթողիկ եղբայրները սիրեն:

- Ի՞նչ պէտք է ընել Ջալլադին կարծիքով:

- Ան համոզուած է, որ պէտք է կազմել ինքնուրոյն հայ-բողոքական եկեղեցի, եւ հեռացնել «միսիոնար»ները: Ատիկա պիտի ըլլայ իր գործունէութեան բուն նպատակակէտը:

Սենեակին դուռը կամաց բացուեցաւ, եւ պանդոկին սպասաւորներէն մէկը ըսաւ.

- Մարդ մը ձեզ կը հարցնէ:

Ասլանը ըսաւ, որ մտցնեն եկողը: Ներկայացաւ անծանօթ երիտասարդ մը, նուրբ կազմով, վայելուչ եւ բաւական մաքուր հագուած՝ եւրոպական հագուստով: Մօտեցաւ Ասլանին, անոր ձեռքը սեղմեց, եւ տուաւ պզտիկ մամակ մը: Ասլանը արագ բացաւ, կարդաց, եւ դարձաւ երիտասարդիմ:

- Մենք շուտով պատրաստ կ'ըլլանք, բարեկամ Արփիար: Դուք ալ պատրաստուեցէք, որ արագ ճամբայ ելլենք. ահա ձեզի զէնքեր,- ըսաւ անոր՝ ցոյց տալով Ջալլադին զէնքերը.- իսկ պանդոկին բակին մէջ ձեզի համար կ'ապուած է գեղեցիկ ձի մը:

Երիտասարդը ուրախ մօտեցաւ, առաւ զէնքերը, ու թեթեւ քայլերով դուրս ելաւ՝ իր ձին պատրաստել տալու համար:

Երբ ուզեցինք պանդոկապետին վարձքը վճարել, ան մեզի ներկայացուց յաւելեալ գումարներու շարք մը: Ես դիտողութիւն ըրի, բայց Ասլանը զգուանքի արտայայտութեամբ ինծի նշան մը ըրաւ ու առանց առարկութեան վճարեց ամբողջութիւնը: Պանդոկապետը գրպանեց անոր տուածը, եւ աւելցուց.

- Պարոն, մենք սուտ խօսելու սովորութիւն չունինք...

Ասլանը հարցուց.

- Մոռցայ հարցնելու, պարոն. դուք հա՞յ էք:

- Ոչ, պարոն, ես բողոքական եմ,- պատասխանեց ան....:

Միսիոնար.- Եւրոպացի կրօնական գործիչ:

18. ՏԱՐՕՆ

Ամբողջ գիշերը քշեցինք մեր ձիերը: Լոյսը բացուելուն՝ յոգնած էի: Բայց երբ մեր առջեւ բացուեցաւ Սուշի գեղեցիկ դաշտը, սիրտս թնդաց ուրախութենէն, ու մոռցայ ամէն յոգնութիւն:

Պատմական Տարօնի սիրտն էր մեր դէմի հարթ, տարածուն հովիտը, բարձր լեռներով շրջապատուած:

Կարճ դադար մը միայն առինք, հանգիստի եւ նախաճաշի համար: Արփիարին հետ կարճ խօսակցութիւն ունեցայ քանի մը անգամ: Չարմացած ու հիացած էի. չէի սպասեր այսպէս կիրթ, մշակուած տեղացի երիտասարդ հայու մը հանդիպիլ ճամբու ընթացքին:

Կրկին ճամբայ իյնալէ երկու-երեք ժամ ետք հեռուէն արդէն երեւցաւ Սուշ քաղաքը:

Մթնելու վրայ՝ մտանք քաղաքին նեղ փողոցներուն մէջ: Անցնելու տեղ չկար: Մարդ եւ անասուն խառնուած էին իրարու: Փողոցները բլուրն ի վեր կը բարձրանային, այնպէս որ կարծես սանդուխներէ կ'ելլէինք:

Արփիարը ըսաւ, որ կերթանք դէպի հայկական քաղաքամաս: Իրիկուան ժամերգութիւնը նոր լրացած էր՝ հասանք, եւ մտանք հայկական եկեղեցիներէն մէկը: Երբ հարցուցինք՝ ո՛ւր կրնանք մնալ գիշերը, մարդ մը մօտեցաւ եւ մեզ հրաւիրեց իր տունը:

Քիչ ետք, կը գտնուէինք բաւական կոկիկ տուն մը, պզտիկ

պարտեզով: Մեր հիւրընկալը անմիջապէս մեզ տարաւ մաքուր, արեւելեան ճաշակով կահաւորուած սենեակ մը:

Ընթրիքէն ետք, սուրճի ատեն, զրոյց ունեցանք մեր հիւրընկալին հետ, որ բաւական ծանր, լուրջ մարդ կերեւէր: Ասլանը խօսք բացաւ գաւառի հայութեան կեանքին մասին:

- Թուրքերուն եւ քիւրտերուն հետ ինչպէ՞ս են ձեր յարաբերութիւնները:

- Ինչպէ՞ս պիտի ըլլան,- պատասխանեց ան տխուր ձայնով.- կը կողոպտեն՝ չենք բողոքեր. կը հայիոյեն՝ ձայն չենք հաներ. մեր երեսին կը թքեն՝ կը համբերենք... Եւ կ'ըսեն՝ հայ եւ թուրք լաւ կ'ապրին միասին...

Ասլանը քանի մը տեղեկութիւններ հարցուց. մեր հիւրընկալը բաւական յստակ եւ ամբողջական ձեւով պատասխանեց. լաւատեղեակ մարդ կերեւէր:

Արփիարը, մէկ կողմ քաշուած, պառկած էր բազմոցին վրայ եւ լուռ կը ծխէր: Մէկ անգամ միայն՝ ան շտկուեցաւ եւ խօսեցաւ.

- Ձեր տեղեկութիւնները շատ հետաքրքրական են: Եթէ անոնք ճիշդ են, Մշոյ դաշտը եւ անմիջապէս կից շրջանները պէտք է 100 000է արեւի հայ բնակչութիւն ունենան: Բայց ո՞ր է այդքան հայութիւն, ինչո՞ւ չերեւիր:

- Գիտե՞ք, հսկայ քանակ կը կազմեն *պանդուխտ* գացողները. Պոլիս, Պալքաններ...

- Եւ ի՞նչ կ'ընեն հոն...

- Մեծ մասը բեռնակիր է Պոլիս եւ ծովափի ուրիշ քաղաքներ...

- Դժբա՛խտ Տարօն,- հառաչեց Արփիարը,- հազար տարի առաջ գաւազներդ *Բիւզանդիոն* կերթային ու կայսր կը դառնային... Գիտե՞ք, Բիւզանդիոնի հայ կայսրերէն քանի՞ն ծագումով տարօնցի եղած է... Իսկ այսօ՛ր...

Երբ քնանալու քաշուեցանք, Արփիարին անկողինը փռուած էր թոնրատունը: Այն ատեն միայն առիթ ունեցայ Ասլանին հարցընել անոր մասին: Այդ երիտասարդը զիս հմայած էր. բայց դեռ չէի գիտեր՝ ո՛վ էր, ուրկէ՛ եկած Մուշ, եւ ի՞նչ նպատակով...:

Պանդուխտ. Գաղթական՝ աղքատութեան պայմաններու մէջ: Բիւզանդիոն.- Դին Պոլիսը՝ Բիւզանդական կայսրութեան մայրաքաղաքը:

Ասլանը յայտնեց, որ ան բնիկ տրապիզոնցի էր, ուսում առած՝ Վենետիկի Մխիթարեաններու վանքին մէջ, լաւ ուսումնասիրած էր լեզուներ եւ պատմութիւն - յատկապէս՝ հայերէն եւ հայոց պատմութիւն: Իսկ Ասլանի ըսածներէն այն՝ որ աւելի զարմացուց զիս - Արփիարը հայ-կաթոլիկ էր, եւ պիտի մնար Մուշ:

- Ի՞նչ պիտի ընէ հոս:
- Պիտի գործէ հոստեղի հայ-կաթոլիկներուն մէջ:
- Վենետիկի վանքին կողմէ՞ն դրկուած է:
- Ո՛չ, ազատ մարդ է. պիտի գործէ անկախ: Նիւթական միջոցներ ունի. հօրմէն բաւական ժառանգութիւն ստացած է: Եւ մահաւանդ քաջութիւն ունի ու հաւատք՝ իր գործին հանդէպ:

Ասլանը յայտնեց նաեւ, որ տանտէրը Գործին նուիրուած մարդ է, եւ որ իրենք արդէն ծանօթ են հինէն: Զգարմացայ, որ անոնք ծածկեցին իրենց ծանօթութիւնը. վարժուած էի այս գաղտնապահութիւններուն: Միւս կողմէն, զգալի էր, որ Ասլանը աւելի խօսուն դարձած էր. ա՛յլ ինձմէ շատ բան չէր պահեր:

19. ԱՍՏՂԱԲԵՐՂ

Յաջորդ օրը, առտու կանուխ, Ասլանն ու ես առինք մեր հետ հիւրընկալին ծառաներէն մէկը, եւ ճամբայ ելանք դէպի Աստղաբերդ, ուր Ասլանը անպայման կ'ուզէր գիս տանիլ: Արփիարը կարգ մը գործերու համար տունը մնաց:

Աստղաբերդը կանգնած էր Տարուսեան լեռնաշղթային թեւերէն մէկուն վրայ: Ես խանդավառութեամբ հետեւեցայ Ասլանին. «Աստղաբերդ» անունը անգամ կը հմայէր գիս՝ իր գեղեցկութեամբ: Մանաւանդ երբ Ասլանը, գայն սրբագրելով, կ'ըսէր **Աստղկայ բերդ**, այսինքն Աստղիկի բերդ:

Սրտադողով կը քշէի ձիս՝ մեր առաջնորդին եւ Ասլանին ետեւէն: Կը մօտենայինք հեթանոս հայութեան մեծ սրբավայրերէն մէկուն - գեղեցկութեան եւ սիրոյ աստուածուհիին ամրոցին: Հոս՝ ան կը հիւրասիրէր Տարօնի հսկաներէն Վահագնը, ուժի եւ քաջութեան հերոսը, որ վիշապներու հետ իր *առեղի* կռուներէն ետք կը հանգչէր գեղեցիկ աստուածուհիին գիրկին մէջ:

Երբ հասանք լեռան ստորոտը, հոն ձգեցինք առաջնորդը, եւ Ասլանն ու ես սկսանք բարձրանալ վեր: Ամրոցին աշտարակներէն ոմանք եւ պարիսպներուն մեծ մասը դեռ ուռքի մնացած էին: Բայց ներսի շինութիւնները տխուր ակերակներ էին դարձած: Կ'երեւէին նաեւ ժայռափոր սենեակներ, քարայրներ:

Ասլանը նստաւ քարի մը վրայ, եւ գիս հրաւիրեց նստելու իր քով:

Հեթանոս.- Բազմաթիւ աստուածներ, կռուքեր պաշտող: Առեղի.- Մոսկալի:

- Ֆարհատ,- սկսաւ ան,- քեզ բերի հոս՝ ո՛չ այս ամբողջ ցոյց տալու համար: Միտքս տարբեր էր. տեղւոյն վրայ պատմել՝ ինչ որ մինչեւ այսօր չէ ըստւած քեզի: Պէտք է տեղեակ ըլլաս, որովհետեւ, գիտես, մենք շուտով պիտի բաժնուինք...

Պահ մը լռելէ ետք, Ասլանը շարունակեց.

- Դուն ինքզ կրնաս սերտել այս ամբողջին հին պատմութիւնը, կամ՝ անկէ մնացած պատառիկները: Ես կ'ուզեմ խօսիլ այն մարդուն մասին, որ վերջին ժամանակներուն զայն նորոգած էր, եւ հոն ապրելով՝ շրջանի հայութիւնը կիսանկախ վիճակի հասցուցած... Մեր բոլորին բարերարին՝ Որսորդ Աւոյին մասին:

- Ասիկա անոր ամբողջն է,- բացականչեցի ես,- հո՛ս է որ կատարուեցաւ սարսափելի կոտորածը... իր տան բնաջնջումը...

- Այո՛, հոս... Ատեն մը՝ ան Սասունի լեռներուն մէջ կ'ապրէր. ատեն մը՝ Մոկաց երկրին մէջ: Իսկ վերջը՝ հոս: Եւ դուն գիտես, Ֆարհատ, ինչ արինալի դէպքերէ ետք Պարսկաստան եկաւ ան - Աստղաբերդի տէր ու իշխանը... Անկէ ետք...

Ես լարեցի ամբողջ ուշադրութիւնս: Ասլանը շարունակեց.

- Անշուշտ կը յիշես, որ Կարօն, Սազօն եւ ես՝ երեքս միասին ձգեցինք Տէր Թողիկին դպրոցը եւ անհետացանք: Անցան տարիներ, եւ մեր ծննդավայրին մէջ մարդ տեղեկութիւն չունէր մեր մասին: Ո՛ր էինք ամբողջ այդ ժամանակը, ի՞նչ կ'ընէինք... Ահա ատիկա է որ պիտի պատմեմ քեզի:

Ասլանը կարծ պահ մը լուռ մնաց:

- Այո՛... Ճիշդ նոյն այդ օրերուն, երբ մենք ձգեցինք Տէր Թողիկին դպրոցը, Սալմաստէն անցաւ ամերիկացի ճամբորդ մը - անգլիական ծագումով ազնիւ ծեր պատմագետ մը, որ Նիւ Եորք կ'ապրէր: Ան դիպուածով ծանօթացած էր Որսորդ Աւոյին հետ, որ շա՛տ օգնած էր իրեն՝ իր հետազօտութիւններուն մէջ: Երբ պիտի մեկնէր, Որսորդը խնդրեց, որ ան յանձն առնէր Կարօն, Սազօն եւ զիս տանիլ իր հայրենիքը, ու՝ օգնել, որ հոն ուսում առնենք: Գամբու ծախսը եւ բոլոր միւս ծախսերը՝ մինչեւ մեր ուսումի աւարտը՝ Որսորդը կ'առնէր իր վրայ:

- Որսորդը ուրկէ՞ ունէր այդքան դրամական միջոցներ...,- չկրցայ զսպել ես հետաքրքրութիւնս:

- Ունէր: Պարսկաստանէն՝ ան ետ հոս դրկած էր Սըլէն, եւ

փոխադրած՝ բերդին հիմերուն տակ պահած ոսկիները, իր զան-
ծին փրկուած մասը... Ծերունին սիրով ընդունեց Ռոստոֆին ա-
ռաջարկը. իրեն համար, Արեւմուտքի լոյսին կարօտ Ասիայէն
երեք երիտասարդ Ամերիկա տանիլ եւ անոնց ուսում տալ -
հոգեկան շատ մեծ գոհունակութիւն էր: Ամիսներ անցան, մին-
չեւ կտրեցինք Պարսկաստանը, Աֆղանիստանը եւ Զնդկա-
ստանը, ուրկէ ծովային ճամբով հասանք Ամերիկա: Աւելորդ է
ըսել՝ ի՞նչ հայրական ուշադրութեամբ մեզի հոգ կը տանէր
բարեսիրտ ծերունին այդ երկար ու դժուար ճամբորդութեան
ընթացքին: Սիայն այնքանը ըսեմ, որ երբ Եիւ Եորք հասանք,
երեքս ալ շատ լաւ ու առողջ էինք: Զիս որդեգրեց այրի կին մը.
անզաւակ դասախօս մը Կարօն իր քով առաւ, իսկ Սազօն
ընդունեց գործարանատէր մը:

- Ուրեմն միջոց չունեցաք յաճախ իրար տեսնելու:

- Բաժնուեցանք, բայց Կիրակի եւ տօն օրեր կը հանդիպէինք:
Իմ բարերարուհիս բարեկեցիկ կին էր, ամուսինէն բաւական
մեծ ժառանգութեամբ: Երկու աղջիկները, տասնեւվեց եւ տաս-
նըութ տարեկան, իրենց մօր պէս զգայուն էին եւ ազնուասիրտ:
Ասլանին ձայնը պահ մը դողաց. կարծես յիշողութեամբ իր
հոգիին ամենէն զգայուն եւ մտերիմ մէկ թելին դպած էր:

- Երբ բաւական անգլերէն սորվեցանք,- վերադարձաւ ան
պատմութեան բուն ընթացքին,- ամէն մէկս ընտրեց մասնա-
գիտութիւն մը: Ես ընտրեցի բժշկութիւն եւ շարունակեցի մինչեւ
վերջ: Բայց Կարօն եւ Սազօն անդադար ճիւղէ մը ուրիշ ճիւղ
կ'անցնէին. բան մը կ'ընտրէին, մի քանի ամիս կ'ուսանէին, յետոյ
ճանճրանալով՝ կը ծագին եւ ուրիշ մը կը սկսէին: Կարօն այն
ժայրայեղութեան հասաւ, որ անգամ մը ծագեց *ուսողութիւնը* եւ
մտաւ զինուորական դպրոց: Յետոյ՝ ազարակի մը մէջ սկսաւ
երկրագործութեամբ զբաղիլ: Երբ կը հարցնէին՝ ինչո՞ւ այդպէս
կ'ընէ, կը պատասխանէր. «Բայց... չէ՞ որ այդ բոլորն ալ պէտք
են մեր երկրին»... Բայց Սազօն ի վերջոյ մտաւ առեւտրական
վարժարան, որ աւարտեց: Զալլադը ճանչցանք շատ աւելի
ուշ. կուսանէր բողոքական *հոգեւոր վարժարանի* մը մէջ. ուր
ղրկուած էր Զէյթունի բողոքականներուն կողմէ: Ան արդէն քնիկ
զէյթունցի է, ինչպէս թերեւս գիտես:

*Ուսողութիւն.- Մաքեմաթիք: Գոգեւոր վարժարան.- Կրօնաւոր պատրաս-
տող դպրոց:*

Ասլանը կրկին լռեց, յետոյ յիշատակները ամփոփելով՝ շարունակեց.

- Անգամ մը տղաքը եկան քովս: Անմիջապէս հասկցայ, որ հարց մը կայ: Քանի մը թոպէ լուռ մնացին, յետոյ Կարօն ըսաւ. - «Սենք կը մեկնինք»: - «Ո՞ր», - հարցուցի զարմացած: - «Կը բաւէ՝ որքան հոս մնացինք. տուն կը դառնանք, հայրենիք... Իսկ դուն պիտի չգա՞ս մեր հետ»: Ես բացատրեցի, որ ինծի անկարելի էր իրենց հետ երթալ. դեռ տարի մը ունէի՝ մասնագիտութիւնս վերջացնելու: «Ի՞նչ ճամբով կ'երթաք», - հարցուցի: - «Եկած ճամբով», - պատասխանեց Կարօն խորհրդաւոր: - «Ուրեմն Յնդկաստան-Աֆղանիստանէ՞ն անցնելով»: - «Այո՞»:

Ես անհամբերութեամբ կը շարունակէի մտիկ ընել: Ասլանը ճայեցաւ ժամացոյցին եւ շարունակեց.

- Մեր երիտասարդները մեկնեցան: Պէտք է ըսել, որ անոնք լաւ անուն ձգեցին: Բայց անցան ամիսներ, անցաւ աւելի քան տարի մը. եւ ոչ մէկ լուր կար իրենցմէ: Արդէն աւարտած էի ուսումս եւ կը պատրաստուէի հայրենիք վերադառնալ, երբ նամակ ստացայ Ռաֆայէլ անունով ուսանող ուրիշ ընկերէ մը, որ իրենց հետ մեկնած էր: Կը յիշես, պատմութեանս սկիզբը ըսի, թէ Ամերիկա երթալու ճամբուն վրայ Պարսկաստանէն անցած էինք Աֆղանիստան: Հոն, Քապուլի մօտերը, անապատին մէջ հանդիպած էինք հայ-բոշաներու ցեղախումբի մը, բաղկացած քանի մը հարիւր ընտանիքներէ: Չափազանց հիւրասէր, ուրախ մարդիկ էին: Կը խօսէին պարզ ու յստակ հայերէն. պահպանած էին քրիստոնէայ-չուսաւորչական կրօնքը, եւ իրենց հետ ամէն տեղ կը տանէին քահանաներ եւ շարժական եկեղեցի: Կարօն գրեթէ սիրահարուած էր անոնց. եւ մեկնելու ատեն դժուարութիւն ունեցած էինք զինք բաժնելու անոնցմէ:

- Այո: Անկէ անցաք Յնդկաստան եւ ծովու ճամբով՝ Ամերիկա:

- Եի՛շդ: Ուրեմն վերադարձին, տղաքը կը հասնին Յնդկաստան... Հոս, Ֆարհատ, *սիրավէպ* մը պիտի լսես. պէտք է տեղեակ ըլլաս: Կարօն կը վերագտնէ հայ-բոշաները, եւ ընկերներուն հետ ատեն մը կը մնայ անոնց մէջ: Գեղեցիկ աղջիկ մը կը գրաւէ իր սիրտը, խոստում կու տան իրարու: Սինչ այդ՝ կը սկսի աֆղան-պարսկական պատերազմը: Պարսիկները կը յաղթեն,

Սիրավէպ.- Սիրոյ պատմութիւն:

կը մտնեն աֆղաններու երկիրը, կը կողոպտեն: Հանդիպելով հայ-բոշաներուն, կը թալանեն, գերի կը տանին բազմաթիւ կիներ եւ աղջիկներ, նաեւ Կարոյին նշանածը: Կրնաս երեւակայել Կարոյին վիճակը: Իրեն պէս ուժեղ նկարագիր մը միայն կրնար դիմանալ այդպիսի ծանր հարուածի մը: Սագօն իր հետ առնելով կերթայ Պարսկաստան: Ահա՛ այս էր Ռափայելիին գրած նամակին բովանդակութիւնը: Ես աւարտած էի ուսումս. Ջալալադը՝ նոյնպէս: Երկուքս միասին ձգեցինք Ամերիկան, մեր հետ տանելով շա՛տ եւ շա՛տ անմոռանալի յիշատակներ...

Ասլանը իր պատմութիւնը հասցուց մինչեւ տեղ մը՝ ուրկէ անդին ես արդէն գիտէի... Գիտէի՝ շնորհիւ այն խօսքերուն, որ օր մը պառաւ Սուսանը անզգուշութեամբ փախցուցած էր իր բերնէն. «*Երբ Դինբուլի խանը կողոպտեց, կոտորեց մեր ցեղը, Սուսանը իր շալակը առաւ. Կարոյին երեխան եւ միս-միմակ անցաւ. Դերաթի անապատները*»... Արդեօք «Կարոյին երեխան» չէ՞ր Զիւբբին, որ պառաւ բոշան կը պտտցնէր իր հետ. Կարոյին կորսնցուցած նշանածը Դինբուլիներու ամրոցը փակուած կինը չէ՞ր, որ կ'աղաչէր Կարոյին՝ զինք ազատել բանտէն: Եւ այդ նշանածին մայրը չէ՞ր պառաւ բոշան, որ իբր բախտագուշակ մտնելով Դինբուլիներու ամրոցը՝ կ'օգտուէր առիթէն իր աղջիկը տեսնելու եւ անոր լուրերը Կարոյին տանելու համար:

- Ինչ որ պէտք էր գիտնայիր՝ ես լրիւ պատմեցի քեզի, Ֆարհատ,- եզրակացուց Ասլանը ծանր եղանակով:- Բեզ հոս բերի՛ ճի՛շդ այդ բոլորը պատմելու համար՝ նախքան մեր բաժանումը:

Չկրցայ յուզումս զսպել. աչքերս թրջուեցան:

- Գիտութիւնը գլխաւոր ուժն է, Ֆարհատ: Օգտակար մարդ կըլլաս դուն ալ՝ եթէ զարգանաս: Այսօր քեզ պիտի տանին վանք մը, ուր կ'ապրի ճշմարիտ գիտնական մը: Բեզ այդ մարդուն պիտի յանձնեն:

Սկսանք իջնել Աստղաբերդէն:

- Դուն ո՞ւր պիտի երթաս,- հարցուցի:

- Հնդկաստան:

- Ե՞րբ կը վերադառնաս:

- Այդ մէկը՝ ես ալ չեմ գիտեր...

20. ՆՈՐ ՈՒՍՈՒՑԻՉԸ

Աստղաբերդէն իջնելով, մենք ճամբան շարունակեցինք դէպի Առաքելոց վանքը, մօտ երեք ժամ հեռու՝ Մուշ քաղաքէն:

Իրիկուան կիսամութին մէջ վանքին հաստ, բերդանման պարիսպները դիտելով, տխուր, ճնշող զգացումով մը կը լեցուէի. մանաւանդ երբ կը մտածէի, որ ամորոշ ժամանակ մը փակուած պիտի մնամ անոնց մէջ: Ասլանէն բաժնուելու միտքին վրայ բարդուելով՝ այդ զգացումը գրեթէ կը ճզմէր զիս:

Առանց վարանելու, Ասլանը ուղղուեցաւ դէպի բակին նայող խուցերէն մէկը, որուն նեղ պատուհանէն ճրագի լոյս կ'երեւէր: Դուքը բաց ձգուած էր՝ սենեակին օդը փոխելու համար: Հասարակ, աններկ սեղանի մը վրայ դրուած ճրագը կը լուսաւորէր դէմքը վանականի մը, որ այդ միջոցին՝ սեղանի վրայ ծռած բան մը կը գրէր: Երբ մեր ներս մտնելը նկատեց, առանց տեղէն ելլելու, հանդարտ եղանակով մը ըսաւ.

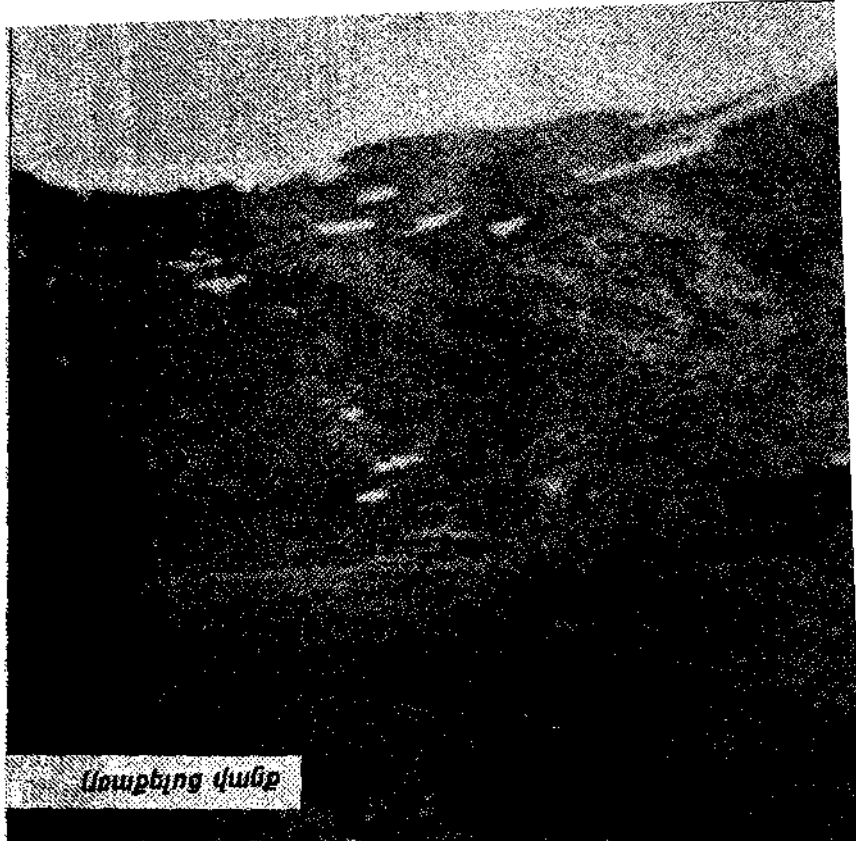
- Կը սպասէի ձեզի, պարոն բժշկապետ:

Կրօնաւորի հագուստով այս երիտասարդը հազիւ երեսունհինգ տարեկան կար, թէւ մօրուքը եւ գլխուն խիտ մազերը ձիւնի պէս ճերմկած էին, դէմքը բաւական *խորշումած*: Ի՞նչ բան այդպէս կանուխ ծերացուցեր էր զայն ու մաշեցուցեր...

Ան ուշադրութիւնը դարձուց իմ վրաս:

- Ո՞վ է այս պատանին:

խորշումած.- Կնճոտած, ծալք-ծալք եղած:

Անաբեցիոց վանք

- Ես գայն աշակերտ բերած եմ ձեզի,- պատասխանեց Ասլանը խնդալով.- ձեր քով կը մնայ, ձեզ կը խնամէ եւ դուք իրեն կու տաք ձեր գիտութիւնը...

Վանականը նոյնպէս խնդաց:

- Ատ լաւ է. ես կարօտ եմ ընկերոջ, լաւ ընկերոջ մը. առանձնութիւնը կը սպաննէ զիս,- ըսաւ ան:- Հոս մարդ չեմ գտներ, որուն հետ կարելի ըլլար նոյնիսկ քիչ մը զրուցել: Իսկ ես կ'ուզեմ խօսիլ, շատ խօսիլ... Թերեւս որովհետեւ շուտով պիտի դադրիմ խօսելէ...

- Ձեր աշակերտը կ'օգտուի ձեր շատ խօսելէն,- ըսաւ Ասլանը՝ ցանալով կրկին թեթեւցնել յանկարծ շատ լրջացած խօսակցութիւնը:

- Անունդ ի՞նչ է,- դարձաւ ան ինծի:

- Ֆարիատ, - պատասխանեցի ես՝ քիչ մը քաշուելով:

- Տէ՛, Ֆարիատ, հիմակուրնէ սկսե՛ օգնել ինձի: Գնա՛ քովի խուցը. հոն սպասաւորս քնացած կը գտնես: Արթնցո՛ւր, ըսէ՛ որ մեզի համար լաւ սուրճ մը պատրաստէ: Սուրճն ալ հաճիս դո՛ւն բեր մեզի:

Ես հասկցայ, որ սուրճը պատրուակ էր զիս դուրս դրկելու եւ Ասլանին հետ միմակ մնալու: Անմիջապէս անցայ քովի սենեակը:

Ասիկա վերջին գիշերն էր, որ միասին պիտի ըլլայինք Ասլանին հետ: Առաւօտուն ան պիտի մեկնէր հեռու, շա՛տ հեռու, եւ պիտի բացակայէր երկար... Ո՛վ գիտէ, ես անգամ մըն ալ բախտը պիտի ունենայի՞՞ զինք տեսնելու...

21. ԱՄՐՈՑԻՆ ԱՂՋԻԿԸ

Անցան տարիներ: Քանի՞ տարի - չեմ կրնար ըսել. չեմ յիշեր: Տխուր եւ ծանր էին ժամանակները: Սարդիկ դժգոհ էին, բայց չէին գիտեր՝ ինչ բանէ:

Բան մը կը սպասուէր:

Այդպէս անցաւ զարունը, անցաւ ամառը. անցաւ նաեւ աշունը: Եկաւ սաստիկ ձմեռ մը. թանձր ձիւնը փակեց բոլոր ճամբաները: Գիւղերու փողոցները լեցուած էին ձիւնով: Դրացիները իրարու տուն երթալու համար ձիւնին տակէն անցքեր կը բանային: Գիշերները միայն գայլեր կը շրջէին ձիւնին վրայ:

Ահա այդպիսի ձմրան գիշեր մը, Սալմաստէն շա՛տ հեռու, կեդրոնական Պարսկաստանի լեռներուն մէկ անկիւնը կրակ մը կը վառէր՝ լուսաւորելով հոն կծկուած աւերակներու կոյտ մը: Խոււճ մը գինուած մարդիկ, կրակին շուրջ հաւաքուած, կը տաքնային: Իսկ դուրսը դրան քով՝ իրենց ձիերը գարի կ'ուտէին:

Չիերուն քով, մարդ մը, վերարկուին մէջ փաթթուած, կըծկուած էր պատին տակ: Աչքերը լայն բացած՝ ան յամառօրէն խաւարը կը սեւեռէր մէկ եւ նոյն ուղղութեամբ: Ի՞նչ կը դիտէր արդեօք, կամ ի՞նչ կը սպասէր:

Պահ մը ետք, դիտողին դեմքը պայծառացաւ: Ճիշդ այն կողմէն, ուր անշարժ յառած էին իր աչքերը, շատ հեռու, երեւցաւ լոյսի մշոյլ մը: Կրակէ լեզուի պէս պլպլացող՝ այդ լոյսը կանգնած կը մնար բարձր, շատ բարձր:

Գրեթէ նոյն վայրկեանին, աւելի անդին, ուրիշ ուղղութեամբ, երեւցաւ ուրիշ լոյս մը, ճիշդ առաջինին նման եւ անոր դէմ, հաւասար բարձրութեամբ կանգնած:

Քիչ ետք, երկու կրակէ լեզուները աճեցան, աճեցան, երկու ջահերու ձեւ առին: Անոնցմէ իւրաքանչիւրին ետին երեւնալ սկսան ձեռք մը եւ կանացի գլուխ մը՝ մինչեւ կուրծքը: Մէկը՝ դեռատի աղջկան, միւսը՝ պառաւ կնոջ...

Հսկող մարդը հանդարտ ելաւ նստած տեղէն եւ սուլեց: Իր սուլոցէն՝ ներսը նստողները նոյնպէս ոտքի ելան. իւրաքանչիւրը լուռ՝ մտեցաւ իր ձիուն: Ու քանի մը վայրկեան ետք, ձիաւորներու խումբը անհետացաւ գիշերային խաւարին մէջ:

*
*
*

Երկու ջահերը անհետացան իրենց կարգին. բայց շուտով կրկին երեւցան՝ կարծես բազմապատկուած, իւրաքանչիւրը վերածուած բոցի քանի մը լեզուներու: Սկիզբը զանազան կէտերու վրայ ցրուած, անոնք հետզհետէ միախառնուեցան եւ կազմեցին լայն ճակատով կրակէ հոսանք մը: Շրջակայքը լուսաւորուեցաւ: Հիմա յստակօրէն կ'երեւային բարձր պարիսպներ եւ բարձր աշտարակներ: Հին ամրոց մը կ'այրել՝ իր շուրջի ծառերու պուրակին հետ:

Կրակը խանգարեց ախոռատան նժոյգներուն հանգիստը: Խրտչելով՝ անոնք դուրս նետուեցան կէս-այրած դռներէն, եւ բոցերու տեսարանէն կատողած կը վազվզէին ամրոցին շուրջ:

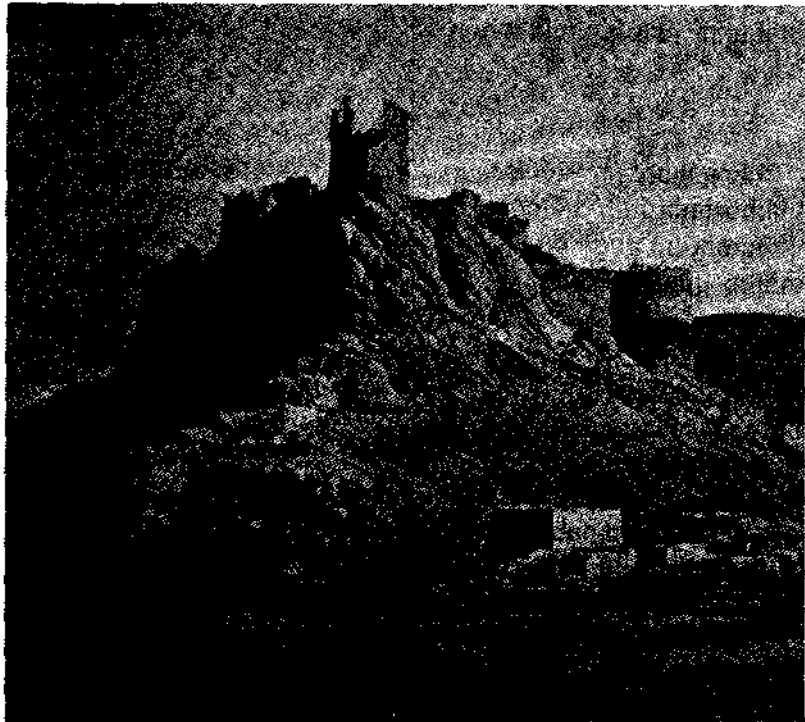
Կրակը դուրս քշեց նաեւ հարեմի փափկասուն գեղեցկուհիները: Իրենց մետաքսէ անկողիներէն դուրս նետուած, կիսամերկ, անոնք բոպիկ ոտքերով կը վազվզէին ձիւնին մէջ, հրդեհին աճող լոյսին, բոցերուն եւ կայծերուն մէջ:

Հսկայ վիշապի պէս, կրակը կը լափէր ամրոցին զարդարանք-

ները, կահ-կարասիները: Կայրէին փայտեղէնները, կայրեր մետաքսը, կայրեր բուրդը. կայրէին արծաթն ու ոսկին...

Այդ միջոցին, յանկարծ, ամրոցի ներքնամասէն ելլելով, բոցերէ լուսաւորուած հրապարակին վրայ երեւցան խուճը մը ծիւղերը. նոյն այն ծիւղերն էր որոնք ժամ մը առաջ ճամբայ ելած էին աւերակներու թաքստոցէն: Անոնցմէ մէկը իր ծիւղն վրայ գրկած կը տանէր երիտասարդ կին մը: Չին կը վազէր խենթ արագութեամբ, բայց հակառակ անոր թոցուցած ծիւնի փոշիին՝ հրդեհի լոյսին տակ ճանաչելի էր Կարոյին առնական դէմքը: Երկու ուրիշ ծիւղերէն, իր ետին, կը փախցնէին պառաւը եւ աղջիկը, որոնք ջահերով երեւցած էին քիչ առաջ: Անոնցմէ մէկը Յիւրբին էր, միւսը՝ պառաւ Սուսանը...

... Յիւրբին իր վրէժը լուծեց. ան ազատեց իր մայրը, ու տարիներով փակուած էր Դիմբուկիներու անմատչելի ամրոցին մէջ...

22. ՀԵՌԱԻՌ ԱՊԱԳԱՅ

Ա.

Անցան տարիներ, քանի՞ տարիներ - յայտնի չէ:

Գարնանային արեւը կը ջերմացներ Վանայ ծովակը եւ անոր զեղատեսիլ հարաւային ափը:

Ոստան քաղաքէն ոչ հեռու, Ռազմիրան գիւղի եզերքին, սիրուն քարաշէն տուն մը կանգնած էր: Անոր մէկ ճակատը կը նայէր դէպի կապուտակ ծովը:

Պարտեզին մէջ, այգեպանի սուր դանակը ձեռքին, կ'աշխատէր մարդ մը: Թուխ դէմքին վրայ դեռ կը մնար երիտասարդական աշխուժք: Քովը կեցած էր պզտիկ աղջիկ մը, գարնանային թեթեւ հագուստով եւ յարդէ մեծ գլխարկով: Իր անվերջ շատախօսութեամբ, ան բաւական կը խանգարէր հոր աշխատանքը:

- Գիտե՞ս, մայրիկը ճաշի համար ի՞նչ կը պատրաստէ:

- Ի՞նչ կը պատրաստէ:

- Շա՛տ եւ շատ քաներ - տասը տեսակ կերակուր: Կ'ըսէ, որ այսօր Արփիարը եւ Զիւբբին պիտի գան Սուշէն: Արշակն ալ կը բերե՞ն, հայրիկ:

- Անշուշտ, կը բերեն...

- Ես Արշակը շատ կը սիրեմ. Զիւբբին ալ կը սիրեմ, Արփիար՝ն ալ կը սիրեմ: Արշակը... տա՛սը ամիս է՝ չեմ տեսած. հիմա մեծ-ցած կ'ըլլայ, չէ՞ հայրիկ, հիմա ալ խօսիլ սկսած ըլլալու է...

- Ի՞նչ տասը ամիս, Աշխեն,- խնդաց հայրը.- դուն ամեն բան տաստ՞ով կը հաշուես... Դեռ երկու ամիս առաջ հոս էին...

Այդ պահուն, պարտեզի ցանկապատին քովէն կ'անցնէր սիրուն տղայ մը, Աշխենէն հագիւ երկու տարի աւելի մեծ: Գիրքերը թելին տակ՝ ան կեդրթար դէպի գիւղի դպրոցը:

- Արամ,- ձայն տուաւ Աշխենին հայրը անոր ետեւէն,- ուսուցիչիդ ըսէ, որ կէսօրուան ճաշի մեզի գայ: Ըսէ՛ այսօր Արփիարը կու գայ Սուշէն:

Յետոյ ան շարունակեց զրոյցը Աշխենին հետ:

Իր աղջնակին հետ այդպէս զուրգուրանքով զբաղող հայրը Կարօն էր: Իր տան պատուհաններէն՝ ան ամէն օր կը տեսնէր Ոստանի հին ամրոցին աւերակները. կը տեսնէր իր նախահայրերուն՝ Ղարա-Սելիքներու քանդուած իշխանութեան բեկորները: Այդ փլատակներուն քով՝ ան հիմները ոչ նոր ամրոց մը, այլ տուն մը - ընտանեկան յարկ:

Տան գլխաւոր դրան սեմին քով, քարէ նստարանի մը վրայ, նստած էր պառաւ մը - Սուսանը: Ան կը դիտէր գեղեցիկ պարտեզը, ուր Կարօն կ'աշխատէր: Որքա՞ն տառապանք, որքա՞ն հալածանք կրած էր այդ զառամած պառաւը... որքա՞ն թափառած էր ան...

Նոյն պահուն՝ դուրս ելաւ կին մը, խոհանոցի զոգնոցը կապած: Լուսաւոր աչքերով այդ գեղուիին ժամանակ մը Դինրուլիներու ամրոցին զարդն էր, յափշտակուած Աֆղանիստանի անապատներէն: Իսկ հիմա՝ ան վայելչահասակ տանտիկին մըն էր - Կարոյին կինը եւ Դիւբբիին մայրը՝ Աննան:

Կէսօրէն քիչ մը առաջ պարտեզին մուտքին քով կանգ առաւ ճամբորդական կառք մը: Անկէ իջաւ պայծառ դեմքով երիտասարդ մը, եւ դարձաւ օգնելու դեռատի կնոջ մը, որ կ'իջնէր իր ետեւէն: «Դիւբբի»... «Արփիա՛ր»... անունները հնչեցին ուրախ կանչերով. տներցիները դուրս վազեցին սիրելի հիւրերը ընդունելու:

Ժամ մը ետք, երջանիկ գերդաստանը բոլորուած էր ճաշանեղանին շուրջ:

Եթէ մէկը անցնի Աղբակէն, առտուները, Պաշ-Պալէ տանող ճամբուն վրայ պիտի նկատուի ծերունի մը, ծիւնի պէս ճերմակ մազերով, հեծած նոյնպէս ճերմակ ծիւն մը վրայ: Ան դանդաղ շրջան մը կ'ընէ լեռնահովիտներուն մէջէն եւ յետոյ կը վերադառնայ մօտակայ գիւղը: Ծերմակ ծիւն նոյնպէս ծեր է իր տիրոջը պէս:

Ժամանակին, անոնք արշաւանքներ կը վարէին միասին: Բայց անցան պատերազմի ժամանակները, եկաւ հանգիստի, խաղաղութեան ժամանակը: Այսօր անոնք միասին կը շրջին մշակութիւններու, հասունցող հունձքի ու բերքի դաշտերու մէջ: Ծերունին կը տեսնէ իր աշխատանքի պտուղը եւ հոգին կը լեցուի ուրախութեամբ, խաղաղ գոհունակութեամբ:

Ծերունին որսորդ Ասօն է:

Որսորդը որդեգրած էր Ֆարիատը եւ զայն ամուսնացուցած իր աղջկան Մարոյին հետ: Ֆարիատին մանկութեան ընկերուհին հիմա անոր կիներ էր:

Այսօր Որսորդին տան դրան դէմ, հրապարակին վրայ, հանուած է ծիւրու երամակը: Ֆարիատը սակարկութիւն կ'ընէ պարսկաստանցի վաճառականներու հետ, որոնք եկած են իրմէ ծիւր գնելու: Իր կիներ, գեղեցիկ Մարօն, երեխան գիրկը կեցած է պատուհանին քով, եւ կը դիտէ զրուցող ամուսինը: Վիթխարի Սըհէն, Որսորդին տան հին հաւատարիմը, այժմ ճերմկած մազերով, տակաւին չէ կորսնցուցած իր նախկին հերքիւլէսեան ուժը: Ան հիմա Որսորդին ծիապաններուն օլխաւորն է, եւ այդ պաշտօնը բաւական կը հպարտացնէ զինք:

Ֆարիատին մայրը կանուխէն մահացած էր. ան իր որդիին բախտաւորութիւնը չէր տեսած: Անոր մահէն ետք, Որսորդը իր հոգածութեան տակ առած էր Ֆարիատին երկու քոյրերը՝ Սագթաղն ու Սարիամը, պահած էր զանոնք ու մեծցուցած: Անոնք եւս հիմա ընտանիք կազմած էին եւ բախտաւորուած՝ զաւակներով:

Վան քաղաքի այն նոյն շուկային մէջ, եւ նոյն խանութին մէջ, ուր ժամանակ մը մուսուլցի խոճա Թորոսը առուտուր կ'ընէր, հիմա մեծ գրասեղանի մը ետեւ պարոն մը նստած էր: Խանութը նոյնքան կերպարանափոխուած էր, որքան հոն նստող պարոնը: Հին, ասիական ձեւի խանութը եւրոպական առեւտրական տան մը կատարեալ ձեւը առած էր:

Ուրիշ պարոն մը նստած էր գրասեղանին ետին նստողին քով:

- Ի՞նչ նորութիւններ կը բերես Բաղէշի կողմերէն,- հարցուց առաջինը՝ ընտանի շէշտով:

Հարցումը ստացողը, որուն սեւ, լուրջ հագուստը եւ խաղաղ, ժպտուն դէմքը կրնային մտածել տալ, որ կրօնաւոր է, վաճառականին հին ժանօթը կ'երեւէր: Յայտնի էր, դուրսէն եկած էր, եւ իրեն հանդիպած՝ այցելութեան մը համար:

Պատի ժամացոյցը երկուքը գարկաւ:

Վաճառատան տէրը ոտքի ելաւ եւ ըսաւ խօսակիցին.

- Յուսամ կրնաս այսօր մեր հետ ճաշել. տնեցիները պիտի ուզէին քեզ տեսնել:

- Մեծ ուրախութեամբ,- պատասխանեց այցելուն:- Ես ալ կ'ինձ եւ երեխաներդ բաւական տոնն է՝ չեմ տեսած:

Վաճառատունէն դուրս ելան:

Անցան բաւական շիտակ, մաքուր փողոցներէ: Ամէն ինչ գեղեցիկ էր ու մաքուր:

Կանգ առին կոկիկ տան մը առջեւ: Լայն դուռ մը բացուեցաւ, եւ մտան հովասուն, ծառագարդ բակ մը: Ծառերուն տակ բարձրահասակ եւ վայելուչ կ'ին մը նստած էր: Եկողները տեսնելով՝ ան իր ձեռագործը դրաւ սեղանի վրայ ու ելաւ դիմաւորելու զանոնք:

- Ա՛խ, պարոն Միսաքեան,- բացականչեց ան առաջ վագելով,- բնա՛ւ չէի սպասեր... Ինչպէ՞ս էք... այս ի՞նչ բախտով...

Հիւրը երկու ձեռքով բռնեց տիկնոջ ձեռքը եւ բարեկամաբար սեղմեց:

Սեւ հագուստով անձը Բաղէշի հայ-բողոքականներու երեց

Ջալլադն էր, որ հիմա իր մականունով վերապատուելի Միսաբեան կը կոչէին: Հիւրընկալը մեր հին ծանօթ Սազօն էր, հիմա՝ պարոն Սարգիս Սեպուհեան: Կացութիւնները փոխուած էին, եւ անոնց հետ՝ փոխուած էին նախկին կեղծ կամ կրճատ անունները: Իսկ տիկինը՝ Տէր Թողիկի աղջիկն էր, Առնան: Երջանիկ գոյզը ունեցած էր երեք զաւակներ, որոնցմէ առաջինը արդէն կ'ուսանէր Գերմանիա:

Տէր Թողիկը շատոնց հեռացած էր այս աշխարհէն:

Դ.

Կիզիչ արեւին տակ կանգնած, պարոն մը տխուր դէմքով կը դիտէր վանքին պարիսպները: Անոր թելը մտած էր իրմէ աւելի եւս բարձրահասակ, վայելուչ ու նիհար կին մը: Իր ծեռքի հովանոցով՝ ան հովանի կ'ըներ թէ՛ իրեն, եւ թէ՛ պարոնին: Անոնց քով չորս մանուկներ կեցած էին, հինգ-վեց տարեկանէն մինչեւ պատանի տարիքի: Բոլորին ուշադրութիւնը ուղղուած էր պարոնին ցոյց տուած կողմը, պարիսպներուն տակ: Անոնց հագուստն կերելէր, որ ճամբորդներ էին, նոր իջած՝ մի քանի քայլ հեռու ճամբուն վրայ դեռ կանգնած կ'առջէն:

Մանուկները երկար չդիմացան այդ ծանր մթնոլորտին, ցրուեցան շրջակայքը: Բարձրահասակ տիկինը, աչքերուն մէջ մայրական ցերմ գորովով, կը նայէր անոնց ետեւէն:

Ամառնային տաքերը ծաղիկ չէին ձգած. խոտերը անգամ չորցած էին: Միայն անթառամի դեղին-ծիրանի ծածկոցներ կը փրփուէին կէս-չոր խոտին վրայ՝ կարծես կրակի տալով գետինը: Մանուկները անոնց վրայ ինկան՝ քաղելու:

*
* * *

Այս տեսարանը կը պարզուէր մեր ընթերցողներուն լաւ ծանօթ Առաքելոց վանքի դուրսի պարիսպին քով: Ճամբորդներուն դիտածը խաչքար մըն էր, շատ հաւանաբար՝ ծանօթ անձի մը գերեզմանը:

Պարեզանքի ուսանողի տարագով՝ երկու պատանիներ կ'անցնէին: Անոնք պահ մը կ'անգ առին նորեկներուն քով:

- Ճանչցա՞ծ էք հանգուցեալը,- հարցուց պատանիներէն աւելի համարձակը, նայելով պարոնին:

Պարոնը գլուխը դրական շարժեց, առանց բան մը ըսելու:

- Ան մեր վանքին մէջ ապրած է տարիներ առաջ,- շարունակեց պատանին,- մեծ գիտնական է եղած ու սիրուած ուսուցիչ...

Յռչակաւոր վանքը բոլորովին ամառի էր: Ծերունագարդ աբեղայ մը միայն կ'եցած էր բակին մէջ. ան կուտ կը նետէր հաւերուն, որոնք այդ պահուն խմբուած էին իր շուրջ:

Նորեկները տեսնելով՝ ան մօտեցաւ կառապանին:

- Այդ ֆրանկները ինչո՞ւ հոս եկած են,- հարցուց անոր:

- Պարոնը հայ է, ֆրանկ չէ. ես կը ճանչնամ զինք...

- Ուրկէ՞ կու գան:

- Ամերիկայէն: Կինը ամերիկացի է:

Պարոնը կը նայէր իր շուրջ: Շատ տարիներ առաջ տեսած փառաւոր վանքը հիմա իր վրայ տխուր տպաւորութիւն կը ձգէր:

Քանի մը ժամ վանքի շուրջի ակերակները քննելէ ետք, հաւաքուեցան, նստան կառք: Կառապանը բռնեց Մուշի ճամբան:

Պարոնը Ասլանն էր, հիմա՝ բժշկապետ Սասունեան: Բարձրահասակ ամերիկուիին՝ իր կինն էր, աղջիկը այն հարուստ այրի կնոջ, որ Նիւ Եորքի մէջ որդեգրած էր Ասլանը, եւ որուն տունը կ'ապրէր ան իր ամբողջ ուսանողութեան շրջանին: Իրենց կապը այդ ժամանակէն կու գար. իրար սիրած էին, եւ իրարու խոստացած՝ ամուսնութեամբ միանալ, հակառակ երկարատեւ բաժանումի ստիպողութեան: Երբ վերջին անգամ Ասլանը գացած էր Յնդկաստան՝ հոնկէ անցած էր Ամերիկա եւ վերագտած՝ իր նշանածը: Հիմա՝ միասին, իրենց զաւակներով, անոնք եկած էին հաստատուելու Հայաստան: Ասլանը քաղաքային բժիշկի պաշտօնով Մուշ կերթար: